

Кырг.
9(с)к
М-15

Макелек Өмүрбай

Кыргыздын мамлекеттүүлүгү жазма булактарда

МАКЕЛЕК ӨМҮРБАЙ

Кыргыздын мамлекеттүүлүгү
жазма булактарда

«Улуу Тоолор»

Бишкек - 2016

РФ

УДК 94(47)

ББК 63.3 (2Ки)

М 15

Кирп
9(с)к
М-15

Бул китеп Кыргыз Республикасынын
Президенти Алмазбек Шаршенович

Атамбаевдин колдоосу менен жарык көрдү.

Макелек Өмүрбай.

М 15 Кыргыздын мамлекеттүүлүгү жазма
булактарда. – Б.: «Улуу Тоолор», 2016.– 260 б.

ISBN 978-9967-470-43-9

Автор бул тарыхый-илимий чыгармасында кыргыз элинин мамлекеттүүлүгүнүн пайда болушун жана болуп өткөн окуяларды Кытайдын жана башка элдердин жазма булактарына, бир катар аалымдардын пикирлерине таянып, тарыхый фактылар менен негиздеп алдыбызга коёт.

Окурман мындан байыркы кыргыз каганатынын башка хандыктар өз мамлекетин түптөөгө опол тоодой иш кылышкан тарыхый инсандар менен таанышып, өз ата-тегинин түптүү эл болгондугуна ишенимин бекемдеп, сыймыгы артат.

Бул чыгарма өзүнүн лексикологиясы, тарыхыйлуулугу жана өз алдынчалуусу менен баалуу.

М 0503020911-16

663105

ISBN 978-9967-470-43-9

Кыргыздын мамлекеттүүлүгү

Кыргыз мамлекети жөнүндө жазмадагы эң мурда айтылган баян биздин санактан мурдагы Кытай тарыхынын атасы Сыма Чандын «Тарыхий эстеликтер» (史记) китебинде тунгуч жолу тилге алынып «Кыргыз мамлекети» (高昆国) деп жазылган (Караңыз, «Тарыхий эстеликтердин» «Хондор баяны» 2893- кертимине). Андан кийин жазылган кытайдын «Таңнаама» аттуу тарыхында, «кыргыз күчтүү мамлекет» (аталган тарыхтын 217- оромуна) деп атаган. «Манас» жомогунда кыргыздардын биримдүү бийлик куруу, өз мамлекетин, элин коргоо тарыхий чындыгы көркөм чагылдырылган. Эпосто айтылган Манасты хан көтөрүү окуялары тарыхта жазылган кыргыздардын мамлекети болгонун айтканы эле.

Кыргыз мамлекетинин күчтүү мамлекет экенин ташка тамга баскан жазууларда (мисали, Билге хаган эстелигинде «кыргыз күчтүү жообуз» деген сыяктуу) жана ар кайсы доордо мамлекеттик байланыштарда көзгө көрүнгөнү менен да айтууга болот. Жазма тарыхтагы баяндарга карасак, алысы Арабдарга, жакыны Кытайга мамлекет аралык каттоо барды-келдиде болгонун, ал кытай тарыхында, Таң падышалыгы менен жетинчи кылымда эле мамлекеттик байланыш түзгөнүн, биздин санактын 647-жылы кыргыздын ажосу Элтебир Ишбара ажо Таң ордосуна келип, абдан кадырлуу атактарга ээ

болгону жазылган. Ошондон баштап, 647-жылдан 860-жылга чейин болгон 200 жыл аралыгында Кытай падышалыгына кыргыздан 10 жолу элчилер тобу келген. Кытайдан да элчилер тобу Кыргыз мамлекетине атайын барып турганы жазылган.

Кытайдын тарыхий булактарына кайрылсак, кыргыздар жаңы санакта мурдагы 3-кылымдан баштап эле бийликтен ажырабай жашаган элдерден экен. Кыргыздардын тарыхы Кытай жазмасына өтө эрте түшкөн, атап айтсак, санакта мурдагы 3-кылымдын соңунда, Кытайдын Чын (秦), Хан (汉) падышалыгынын өтмөлүк кезинде кыргыздар «kek-kun» (隔昆) деген тыбышталуу кат менен тарых бетине түшкөн. Андан кийинки кезде «隔昆» иерогилф менен жазылган, бирок окулушу жогорку менен окшош болгон. Хан-Вий (汉魏) падышалыгында (санактын 25-220-жылдарда) кыргыздар «kian-kun» (坚昆) деген иерогилф менен жазылган. Андан кийин «беш доордон» Сүй падышалыгына чейинки жазмаларда дагы башкача жазылыш менен баяндалган. Алсак, «Жовнаама», «Түндүк тарыхы» деген китептерде «契骨», «结骨», «纥骨», «护骨» деген иерогилф менен кыргыз аты жазылганы менен, анын бардыгы «ki-i-kud» болуп тыбышталып окулушун кытай изилдөөчүлөрү ырастап чыгышты. Ал эми Таң (唐) падышалыгында кыргыздар жана «kian-kun» (坚昆) деген иерогилф менен кээ бир жазма булактарда колдонгон.

Ал эми Таң падышалыгы тушунда «Кыргыз» атын атайын изилдөөгө алып, аны тактап жазууну

ырасмий кармаган. Алып айтсак, биздин санактын 843-жылы кыргыз элчисин кабыл алган жана ал элчилерден кыргыздардын этнографиясын сурап, китеп жаздырган Таң падышалыгынын вазирин Ли Дыйу кыргыз элчисинен «Кыргыз» сөзүнүн айтылышын түз эле сурап, ал китепке кыргыздын улут атын «ke-kuet-sie» (纥挖斯) деп иерогилф менен тыбыштап жазган. Бул жазуу кыргыз улутунун өзүнүн оозунан айтылышын сурап 1-жолу тактап жазылышы болгон. Кийин, 843-жылы чын курандын 5-күнү Кытай падышасы окумуштуулар менен акылдашып, «Кыргыз» улут атын Кытай жазмаларында калыпташтырып, окумуштуу Жа Дандын кытайча тыбыштап жазуусу боюнча «Get-ke-t-sie» («黠戛斯») боюнча атоону бекиткен (Караңыз, Ли Дыйу «Жыйнагына»). Айтмакчы, «Кыргыз» сөзүнүн кытайча жазылыштарынын көптүгү ошол кездин падышасынын көөнүн бурган. Ал эми падыша атайын жазмача коолу түшүргөн жогорку жазылыш «Кыргыз» сөзүнүн өз атоосуна, кыргыз тилине абдан жакын болгон. Ал эми азыркы тарыхчылар, атап айтканда, кыргыз тарыхын баяндоочулар Кытай тарыхы булактарындагы жогорку жазылыштардын бардыгы «Кыргыз» деген сөздүн кытайча иерогилфтер менен тыбышталып жазылышы экенин моюнга албай, алса да удургутуп «Гиянгүн, гегун, хиягас, хакас» (Караңыз, «Кыргыз энциклопедиясына»), ал тургай «Жиянкүн» деген сыяктуу «Кыянатчыл» айтылыштар менен айтып, кыргыз тарыхы боюнча кытайча жазма баяндардагы

«Кыргыз» сөзүн өз олутунда которуп айткысы келбей жүрөт. Анын себеби, Никита Яковлевич Бичурун (1777-1853) кытайча Таң доорунда жалпылашкан «結夏斯» («Get-ket-sie») жазылышын орусча тамгалар менен «хагас» («хагас») деп тыбыштап, 19- кылымдын кытай тилинин окулушу менен туура эмес жазып салгандыгы башкы себеп болгон. Андан кийинки Бичурундан пайдаланган эмгектерде бүт эле «Кыргыз» сөзү «хагас, хакас» болуп айтылып, байыртадан жаркын тарыхы бар, жазмаларда айкын жазылып калган кыргыз тарыхын бүдөмүктөштүрүүгө алып келип салган. Аны кыргыз таануучу Юлий Худяков мындай дейт: «Хакас деген ойдоң чыгарылган китептик терминдин реалдуу жашап жаткан элде этноним (улут аты) катары кабыл алынышы «Кыргыз» жана «Хакас» деген терминдерди карама-каршы коюп, ал экөөнүн ортосунда сапаттык жаңы абалды түздү. «Хакас» термининин тарыхыйлыгын, анан «Кыргыз» улут атынын кытайча транскрипсиясынан да башка мааниси бар экендигин негиздөө аракеттери дал ушул жылдары башталганы бекеринен эмес. Бул мезгилге чейин мындай зарылдык болбосо да керек» (Алынды, «Кыргыздар» Кыргызстан басмасы. 3- том. 152-беттеги автордун «Кыргыздар талаш- тартыш чордонунда» аттуу макаласынан). Бышыктап айтканда, кыргыз тарыхы Кытай жазмаларындагы түрдүүчө жазылган иероглиф «Кыргыз» сөзүн кыргыз тилин өз ичине алган башка тилдерге «Кыргыз» деген түпкү аталышы менен которуп

жазганда, анан кыргыз тарыхы төп баяндалган болот. Себеби, кыргыздын тарыхын, тегин, жайгашуу ордун так билүүгө Кытай жазма булактары гана негиз болуп берет. Бул сөздү академик В. В. Бартолиддин сөзү менен айтсак: «...Бир-кыйла мурунку Кытай тарыхий чыгармаларына караганда, кыргыздар жөнүндө бир топ толук маалыматтарды табабыз» - дейт. Чынында, академик Бартольд да кыргыздар жөнүндө жазган маалыматтарынын бардыгы Бичурундун котормосун так оол кылып Кытай тарыхы булактары боюнча далилдеген.

Ал кийинки Юан доорундагы кытайча тарыхий булактарда, «Килихис» (纜里迄斯), «Жылжыс» (吉利吉思) болуп жазылган. Ал башка тилдерде жазылган тарыхтарда «Кыргыз» сөзү мүмкүнчүлүктүн барынча өз айтылуусун сактап жазылган. Ал эми Чин доорунда (清), атап айтканда, манжу кезинде кыргыздарды «Бурут» (布鲁特) деген айтылыш менен баяндаган. Бирок, «Бурут» сөзү «Кыр огуз» деген маанинин которулмасы болуп, «Кырдагы гуздар» деген түпкү маанисин чыгарып атаган. Кыргыздардын Кытай жазмаларында жазылышы менен аталышын төмөнкү жадыбалга жыйнактап көрсөтүүнү туура көрдүм, айтарлуусу, бул жадыбал тарых илимдеринин доктору Ваң Жие айымдын изилдөө ийгиликтерин негиз кылды.

Доору (кыргыз)	唐 (唐)	宋 (宋)	元 (元)	明 (明)	清 (清)	民國 (民國)	中華人民共和國 (中華人民共和國)	台灣 (台灣)	香港 (香港)
	唐 (唐)	宋 (宋)	元 (元)	明 (明)	清 (清)	民國 (民國)	中華人民共和國 (中華人民共和國)	台灣 (台灣)	香港 (香港)
	唐 (唐)	宋 (宋)	元 (元)	明 (明)	清 (清)	民國 (民國)	中華人民共和國 (中華人民共和國)	台灣 (台灣)	香港 (香港)
Жазылышы	唐 (唐)	宋 (宋)	元 (元)	明 (明)	清 (清)	民國 (民國)	中華人民共和國 (中華人民共和國)	台灣 (台灣)	香港 (香港)
«Кыргыз» азыркы жазылышы	唐 (唐)	宋 (宋)	元 (元)	明 (明)	清 (清)	民國 (民國)	中華人民共和國 (中華人民共和國)	台灣 (台灣)	香港 (香港)
Эски окулушу	Ki-tan	Kai-tan	Ki-tan	Qit-tan	Ki-tan-tan	Qit-tan-tan	Kai-tan-tan	Kai-tan-tan	Kai-tan-tan
Азыркы окулушу	Ge-tan	Ge-tan	Qi-gu	je-gu	Ge-go-ti	Xia-ya-ti	Ge-go-ti	Ge-ti	Ge-ti

Эскертмелер: 1. «Кыргыз» сөзүнүн «唐 (唐)» (唐) атынан келип чыкканын көрсөтүү үчүн. 2. «Кыргыз» сөзүнүн «宋 (宋)» (宋) атынан келип чыкканын көрсөтүү үчүн. 3. «Кыргыз» сөзүнүн «元 (元)» (元) атынан келип чыкканын көрсөтүү үчүн. 4. «Кыргыз» сөзүнүн «明 (明)» (明) атынан келип чыкканын көрсөтүү үчүн. 5. «Кыргыз» сөзүнүн «清 (清)» (清) атынан келип чыкканын көрсөтүү үчүн. 6. «Кыргыз» сөзүнүн «民國 (民國)» (民國) атынан келип чыкканын көрсөтүү үчүн. 7. «Кыргыз» сөзүнүн «中華人民共和國 (中華人民共和國)» (中華人民共和國) атынан келип чыкканын көрсөтүү үчүн. 8. «Кыргыз» сөзүнүн «台灣 (台灣)» (台灣) атынан келип чыкканын көрсөтүү үчүн. 9. «Кыргыз» сөзүнүн «香港 (香港)» (香港) атынан келип чыкканын көрсөтүү үчүн.

Кытай жазмаларындагы «кыргыз» сөзүнүн түрдүүчө нерогилфтер менен жазылуусун тарых илимдеринин доктору Ван Жие мындай үч жагынан, атап айтканда, ар кайсы доордогу кытай тилинин өзгөчөлүгү менен, ар кайсы тарыхчынын жергиликтүү айтымы менен, кээ бир нерогилфтердин окулушу ар доордо окшобосо да аны азыркы кытай фонетикасы менен окуу абалдары сакталгандыктан көп түрдүү болуп калган.

Жогорудагы Кытай жазмалардагы баяндарга караганда, кыргыздын мамлекеттүүлүгү санактан мурдагы 3-кылымда Сыма Чандын тарыхына жазылган. Андан соң, кыргыздар Эне-Сай өрөөнүндө «Кем-Кемжүт» аталыштагы мамлекеттик бийлиги болгон. Ал түрктөр кезинде мамлекетинин хагандык деген аталыш менен атаганы тарыхта жазылуу турат. Ал эми кыргыздын улуу хагандыгы 840-жылдан 934-жылга чейинки кезде болгону

белгилүү. Айтарлуусу, кыргыздын мамлекети, мурда өз тилинде «Бийлик, бектик» деген сөздөр менен туюнтулуп келген. Кийинки кездерде, «хагандык» сөзү менен айтылып, анын баш кишиси «хаган, хан» деп аталган.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүндө бийлик мансап аттары

Кыргыздар бийлигинин баш кишилерин ар кайсы доордо ар башка атаганына көңүл бурган оң. Алсак, эң мурда бийлигинин баш кишисин «Бек, бий» атагандыгы жөнүндө жазма булактарда жазылган (Барс бек). Андан кийин, баш кишисин «Эр» (Эр Манас, эр Солтоной ж. б.) атаган. Андан соң, өзүнүн канатташ урууларына ээлик кыла баштаганда, баш кишисин «Ажо» айтымы менен атаган. Андан соң, түрктөрдүн бийлик таасири менен (Же илгерки аварлардын атоосу боюнча), баш кишисин «Хаган, хан» мансабы менен атаган. Ал кийин түрктөргө көз каранды болуп турган доордо баш кишисин «Элтебер» мансабы менен атаган. Ал Кытайдын Таң империясы менен байланыш түзгөндөн кийин, «Тутук» мансабы кошумча колдонулган. Кыргыздар уйгур бийлигине көз каранды болуп турган кезде, баш кишиси «Эркин» мансабы менен аталган. Кыргыздар моңгол доорунда, баш кишисин «Инал» менен атаган. Мындай бийлигинин баш кишисин көп мансап аттары менен аталышы кээ бир мансап аталышы кыргыздын өз төл сөзү аталышы болсо, көбү, өз мамлекети болгону менен, башка бийликке көз каранды болгон кезде, же

ынтымакташ бийлик жүргүзгөн кезде, ошол башка бийлик жагынан коюлган мансап аталыштарын колдонгону белгилүү болду. Төмөнкү ысымдардан караганда, көбү адамдын өзүнүн ысмы эмес, ошол кезде атаган мансаптык аталыштары катары көрүнөт. Мындай көрүнүш байыркы бийлик жүргүзгөн бардык эле элдерде болгон, бийликтин баш кишисинин ысмын тергеп, анын улук наамын атаган экен. Кыргыздар да мына ошол жосун боюнча өздөрүнүн хагандарын атаганы билинет.

Бий. Кыргыздарда мурдагы коюлган мансап аты болуп, анын колдонулушу байыркы кыргыз доорунан башталса, жетип келген доору 19-кылымдын соңку кезине чейин болуп, кыргыздардын коомдук түзүлүшүндө бий нечелеген кылымдарды басты.

Бий мансабы жөнүндөгү жазма баян «Жаңы таңнаама. Кыргыз санжырасында» айтылган, анда «Бий» сөзү кытайча «^比» жана «^比» каттары менен берилген. Ушул «Жаңы таңнааманын» баянына негиз тарыхчыбыз Анвар Байтур кыргыз бийлери жөнүндө өзүнүн «Шинжаңдагы улуттар тарыхы» деген китебинде мындай жазат: «630-, 646- жылдарда Эне-сай кыргыздары Сыртардуш хагандыгынын карамагында болуп турган. Анда Сыртардуштар кыргыздарга элтебир аталган мансаптар жиберип башкарган. Бирок, кыргыздардын ичинен Кешик бий, Көлжасак бий, Умай бий дегендер кыргыздардын аймактарын өздөрү башкарып турушкан» (537-бет). Кытайча жазылган «Батыш өрөөндөн көргөн-

билгендер эстелиги» дегендин 3-оромунда: «Кыргыздар баш кишисин бий дейт, ар бир бийдин бийлей турган аймагы, бөлүп алган элдери болот. Бий өлсө, анын баласы же бир туугандары ордуна отурат» деп жазылган.

«Бий» сөзү жөнүндө кээ бир бирдиктүү эмес пикирлер да бар. Алып айтсак, кээ бир кытай жазмаларында «^比» каты «Бек» деген мансапты туюнтат, «Бий» деген мансап аты 18-кылымда пайда болгон деп карашат. Кыргызстандан чыккан Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин кыскача этимология сөздүгүндө» «Бий» сөзү илгерки «Бек» сөзүнүн өзгөрүп айтылган дегенди көрсөтөт. Дегинкиси, «Бий» сөзүндөгү окшобостук пикирлер, биринчиден, анын кийинки кезде пайда болушу деген көз караштагылар болсо, экинчиси, «Бий» сөзү «Бек» сөзүнүн өзгөрүп айтылганы деген карашты болуп карманат.

Кыргыз тилинин тарыхий абалы жана кытайча материалдардагы баяндарга караганда, биздин оюбузча, «Бий» мансабы мурда эле болгон мансап, 19-кылымдын соңуна чейин колдонулуп келген. Ал «Бек» сөзүнөн өзгөрүп айтылды дегенге азыр айтылган сөздөр ынанта албайт. Ага карата биздин айтар жүйө сөзүбүз мындай: «Бий» сөзү кыргыз сөздүк корунда эчактан бери келе жаткан уңгу сөз, ал сөздөн улам «Бийлик, бийлөөчү» деген кыргыз коомдун түзүлүшүнүн сөздөрү жаралган. Кадиресе, бул сөздөр жаңы сөздөргө жатпайт. «Манас» эпосунда 40 чорого «Бий» шайлоо баяны сонун

сүрөттөлүп, «Таш салуу» аркылуу шайлоо өткөн. Мында, Абдылда «Ажы бий» болгону айтылат (Ж. Мамайда), «Манас» баштаган элдик чыгармаларда «Бий» сөзү жөнүндө көптөгөн баяндар айтылган. Эмнеси болсо да, «Бий» сөзү жөнүндөгү изилдөөнү улантууга тийиштүү болуп турат.

Ал эми, 19-кылымдын ичинде бийлер жөнүндө эл ичинде кеңири кеп, сөздөр калган. Асиресе, Кыргызстандык кыргыздарда 19-кылымда бийлер сотчулук милдетти аткарган. Аларда акимчилик болуш, айыл боюнча бөлүнгөн, бийлик да болуштук бий, айылдык бий деп бөлүнгөн. Айылдык бий менен болуштук бий үч жылда курултай аркылуу шайланган. Шайлоодо он башы, элүү башы бир айыл болсо, бир болуш бир нече айылды бирдик кылган. Курултай шайлоосунда «Коргол салуу» аркылуу болуш, бий шайланган. Анын өкүлдөрү 50 түтүнгө бир коргол берип, ал элүү түтүндүн түтүн башы шайлап, элүү түтүн башына ошол бир коргол тийген. Ошондой түтүн башылар өзүнүн элүү адамын шайлоо болгон күнү чогултуп шайлоо болчу жерге чөк кылып отургузуп, эсептен өткөргөн соң анан бир корголга ээ болгон. Бий шайлоонун негизи мына ушундай өткөн. Ал эми, Кытайлык кыргыздарда да бийлер болгон. Эң атактуусу Кутчу бий Кашкарда болгон Ак кожо — Кара кожолордун кагылышында зор басырык болуп турганы тарыхый китептерде жазылып калган. Кыргыздардын белгилүү тарыхчысы Осмоналы Сыдык өзүнүн эмгектеринде минтип жазганы бар: «Мен Кашкарга 1901- жылы

барган элем. Анда сегиз ай турдум, ал жакта кыргыздар бар. Бизде болуш болсо, аларда бий аталат». Анвар Байтур кыргыздардын тарыхын баяндаганда: «Тяньшан кыргыздарында уруунун баш кишиси «Бий» деп аталган. Ал эми, ичкилик кыргыздарда «Бийдин» ордуна «бек» мансабы коюлган», - дейт.

Эмнеси болбосун, «Бий» өз кезинде сотчулук милдетте болгон. Айылдык бийлер бир жылда бир нече ирет «Бий олтурушу» өткөрүп, айыл доо- док иштерин караган. Бир жылда бир жолу «Болуштук бий олтурушу» өткөрүлүп, анда ар кайсы айылдардын бийлери келип, атайын бир жерге үй тиктирип, болуштун бийи доо- док сурап, ар кайсы айылдар арасындагы чыр- чатактарды кесим кылып турган. Бийлер бийлик акысын эки жактан тең алып турган. Дагы бир кызыгы, бийлерге бардык эле түтүндөр сүр берүүгө милдеттүү болгон. Колунда жоктор бийлерге өзүнө сойгон согумунун эң жакшы чүйгүн жиликтерин алып барып беришкен. Ошого эл ичинде азыр жылкы мүчө- устукандарынын «Бийлер жечү» деген арналуу мүчөсү айтылып келет.

Бек. Кыргыздарда эң мурда колдонулган мансап, тарыхый жазмаларда жана элдик баяндарда бүгүнгө чейин уланып айтылып келген, жакынкы заманда эле бул мансап эл ичинде болгон, айтор кылымды кыркалай басып, бизге жеткен мансап аты болуп эсептелет.

«Бек» эң мурда эле бардык түрк тилдеш улуттарда колдонулган мансап болгон. Уламышта

түрктөрдүн эң алгачкы баш кишиси «Абам бек» (阿傍步) болгон имиш. Эне-сай ташка тамга баскан жазмаларында «Бек» жөнүндө көптөгөн баяндар жазылып калган. Мисалга алып көрсөк, «Уюк тарлак эстелигинде»: «Алты уруу журтка бек элем» деген баян жазылган.

«Бек» мансабы тээ уруулук коомдо эле бар болуп, бир уруу же бир нече уруу бирикмесинин баш билги кишиси бек мансабында турган түрү бар. Кытай жазмаларында «Бек» мансабы «贝格, 伯克, 步» иероглиф менен жазылган. Махмут Кашгаринин «Түркү тилдер сөздүгүндө» «Бег» болуп айтылып, бектердин түрдүү баяндары айтылат. Мисали: «Бег аңа ога берди» (Бек ага уу берди) (I- том, 49- бет, уйгурчасы).

Кыргыз хаганатында бектерден Ынанчу Али Билге Барс бек деп айтылат. Ал 711- жылы кайтыш болгон. Ошондо «Бек» мансабы «Хаган» даражасында болгонун Барс бектин тарыхий баянынан билдик. «Бек» мансабы тарыхта бектиктер курулган кездерде бийликтин баш кишиси болгон. Кээ бир тарыхтарда «Бек» мансабы алдына аныктооч сөз кошулуп, барча бектик мансаптар болгон. Алып айтсак, тарыхта түмөн бек, миң бек, жүз бегги, куш беги (Катчылык башкаруучу) сыяктуу даражаларда болгонун тарыхий китептерден көрөбүз.

«Бек» мансабы кечөө Чин доорунда түштүк Шинжаңда колдонулуп, айыл башы даражада болгон. Ал эми, түндүк Шинжаңда «Бек» мансабынын ордуна «Акылакчы» колдонулган. Дегинкиси, бек

мансабы кыргыздарда эң мурдаги жөрөлгөлүү мансап болгондуктан, «Бек» даңазасынан улам балдарга ат койгондо да бек эмес эле балдарды «Бешиктеги баланын бек болоорун ким билет» деген ой менен ат койгондо бек сөзүн улап койгон абалды көптөп учуратабыз. Ал тургай «Бек» сөзү уланган ысымдар кыргыздардын жөрөлгөлүү киши ысымдары катарында көрүнүп турат.

Чын эле айта турган бир нерсе, «Бек» сөзү тээ илгери парсычадан кабылданган сөз деген көз караштар да бар. «Бек» сөзү жана «Бышык, бекем» деген сөзгө тыбышташ экенин «түркү тилдер сөздүгүнөн окудук. Кыргыздарда ушул күндө «Бек кармап сенин колунду, бергемин сага оюмду» деген сыяктуу «Бек» мансабына тыбышташ айтылган «Бек» сөзү ушул күндө да колдонулуп келет.

Эр. Эр мансабы кыргыздарда «Бий», «Бек» мансабынан кийин колдонулган мансап аты, кыргыздар хагандык куруудан мурда (Хаган деген аталма чыгуудан мурда) башкы өкүмдар «Эр, эр киши» болуп аталган түрү бар. Бул сөзүбүздү мындай жазма маалыматтар жана эл ичиндеги айтылыштар менен ырастай көрөлү. Мурда ташка чегилген орхон-энесай жазуусундагы «Уюк аркан эстелигинде» «Эр атым яшак баш» деп чегилсе, «I- барк таш» жазмасында «Мен эрлик атакка жеттим» деп жазылган. Бул ташка жазылган маалыматтарда «Эр» сөзү кандайдыр бир жогору атак же жогору даражадагы өкүмдарлык мансап экенин билдирип турат.

Ал эми, мурдагы кытай жазмаларында кыргыздардын баш кишиси «Эр 阿热» деп аталганы жөнүндө бизге ишенимдүү маалыматтарды берет. Алып көрсөк, «Жаңы таңнаама. Кыргыздар санжырасында» мындай баян жазылган; «Кыргыздардын өкүмдары (Баш кишиси) «Эр» деп аталат. Ал сөз бара- бара уруунун атын туюнтуп кеткен. Анын туусу кызыл болгон... Эр киши кыштын күнү илбээсиндин терисинен тебетей кийет, жайылдасы шоңшогой ак калпак кийет. Эр көкмөн тоосунда коргон ичинде, ак боз үйдүн ичине кабаттап тигилген нече кабат үйдө отурат. Андай үйдү алар «Бөдкө» (медижи) деп аташат. Эр мансабынын алдында жайсаң, тутук, куш беги, мырза, сангун, даркан сыяктуу алты даражада мансап болот. Башка адамдар эт менен кымызды тамак- аш катары ичишсе, Эр киши нан жегенге жетишет. Уйгурларга көз каранды болуп турган кезде эр киши «Билге тон эркин» деген мансап берилген». Бул баян кытайча «Тыңчтык аалам эстелиги. Кыргыздар» бөлүмүндө да айтылган.

Мында биз тактап айта турган нерсе, «Эр» мансабы жогоруда аталган кытайча тарыхтарда «阿热» деген кат менен жазылган. Аны кээ бир тарыхчылар «Аз» деп которсо, кээ бирөөлө «Азы» деп алып айтат да, теги ошол кезде Кытай тарыхында жазылган бул эки каттуу мансап аты өз кезинде кыргыздарда эмне деп айтылгандыгына жөн сал карап келет. Айтпаса да ошол кездерде башка түрк тилдеш элдерде «Эр» мансабын колдонгондугу

жөнүндө маалымат жок. Бул мансап тек кыргыздарда гана болгонун жоромолдошот. Менимче, кытайча жазмаларда жазылган «阿热» эки кат өз кезинде кыргыздар «Эр» деп айткан сөздүн түз котормосу катары айтууга мындай жүйө сөзүбүз бар. Анын биринчиси, таш жазма эстеликтерде «Эр» эң зобололуу атак, мансап катары айтылганын көрдүк. Экинчиден, кыргыз элинин ооз эки адабиятында «Эр Манас», «Эр Төштүк», «Эр Солтоной» сыяктуу эпостор жаралган. Бул эпостогу башкы каармандардын ысымдарынын алдына «Эр» сөзүнүн кошо айтылышы алардын баатырдык мартабасын гана туюнтуп калбай, арийне алардын өз кезиндеги эл башы болгон адамдардан экенин да туюнтат. Мындан бөлөк кыргыз тилинде, «Эр, эрен» деген сөздөр кайсыл бир тарыхый доордо эң жогору мансап атын туюнтканын санжырачылардын сөздөрүнөн билсе болот. Алып айтсак, кыргыз санжырасында эң чоң мансап эрен, анан берен, андан ноён болгонун айтат («Кыргыз санжырасы», Кыргызстанда басылышы 23- бет). Андан бөлөк, санжыраларда уруунун баш кишилери да «Эр» аталганын айтышат. Алып айтсак, Чоң багыш уруусунун баш кишиси Эрмыкты деген ал урууну Үч каркыра- Көк дөбөдөн көчүрүп Анжиян багытына алып баргандыгы жөнүндө кызыктуу ылакап жомогу айтылып келет.

Корутундап айтканда, «Эр» деген сөз тактап бери кыргыздарда мансап аты жана зобололуу атак катары ушул күнгө келип жетти десе болот. Ошол

тарых менен бирге анын мааниси кээде кеңейип, кээде тарап келгенин айтпаса да түшүнүктүү.

Аажа, ажо. Бул мансап аты илгери кыргыздарда хагандык курулуудан мурда, мамлекет өкүмдарына айтылуучу мансап болгон. «Ажо, ажа» сөзү кытайча «Жаңы тарыхнама. Кыргыздар санжырасында» «[阿] [賧]» каты менен жазылып, мындай баян кылынган: 648- жылы кыргыздардын баш кишиси Элтебир Ишбара ажо Таң ордосуна барган. Таң тайзуң ажонун келгенин өтө кызуу тосуп алган да, чоң конок ашын берип сыйлап, аны Кыргыз Тутук мекемесинин тутугу, сол канат коргонуу кошуунунун сангуну (жанжун) деген атагын берген. Бул баяндан «Ажо» кыргыз мамлекетинин баш кишисинин мансабы экенин кытайча тарыхий материалдардан айкын белгилүү болот.

Ал эми кыргыз санжыраларында, элдик оозеки адабиятында «Ажа, ажо» мансап катары баяндалганын көп кезиктире албайбыз. Бир гана «Ай! дээр ажа жок, кой! дээр ага жок» деген ылакап сөзүн жолуктурабыз. Бул айтылыш нускасы 1940-жылы түзүлгөн Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» (23-бет) айтылган. Бирок, азыркы эл ичинде бул ылакап «Ай! деген ажо жок, кой! деген кожо жок» болуп айтылып жүрөт. Менимче, жогоруда айтылган Юдахиндин өз кезинде жазып алган нускасынын өзгөргөн түрү болуп, эл ичиндеги айтылышы байыркысын сактап калганы билинет. Себеби, «Ажо», «Кожо» байыркы кыргыз тилинде (азыр деле бар) «Башы, баш болгону, башкаруучу,

ээси, ээ» деген маанилерде болуптур. Бул сөз байыркы Кидан тилине кыргыздардан кирип, алар да мансаптарын «Ажа, ажо, кожо» боюнча айта турганын алардын сөздүгүнөн таптык. Ушуга караганда, булар мурдагы кыргыздардын мансап аты экени билинип турат. Ошого, кыргыздардын байыркы баш кишисинин мансабын билдирген «Ажо, ажа» сөзү ылакаптын ичинде унутулбай бизге жеткен экен деп айта алабыз.

Хаган, хан. Мансап аты кытай тарыхий китептерде «可汗» болуп жазылган. Ал эң мурда, «Жалпы баян» (通典) деген кытайча санжыра китептин 196- оромунун «Аварлар санжырасы» дегенде тилге алынган. Бирок, Япония окумуштуусу Бейнавкоженин маалыматында «Хаган» сөзү кытайлардын «Суңнааманын» (宋书) 96- оромунда «可寒» (Кыхан) деген кат менен жазылганын айтат. Ошондо хаган деген сөз биздин санагын 288- жылдары эле Кытай жазмаларында белгилүү болгон түрү бар. Бирок, көп сандуу окумуштуулар «Хаган» сөзү аварлар бийлик көтөргөн кезден (Биздин санагын 402- жылынан) кийин айтыла баштаган деп карашат. Мына ошондон кийин түндүктөгү улут-тайпалар көтөргөн бийликтерин «Хагандык, хаганат» деп аташат да, бийликтин жогорку өкүмдарынын мансабын «Хаган, хан» деп айтышат. Атап айтканда, түркү тилдеш улуттар кидандар, моңголдор «Хаган» мансабын аварларды туурап иштеткен деген жоромол бар.

Эң байыркы түшүнүктө, «Хаган, хан» сөзү

«Теңирдин жер бетиндеги элчиси», «Теңирдин сүйгөн пендеси» деген маанилерде болгон. Кийин кандайдыр бир бийликтин баш кишиси «Хаган» мансабын тутунган. Кытай жазмаларында жана арап- фарс жазмаларындагы тарыхий материалдарда «Хаган» мансабы хондордун «Теңир кут», араптардын «Падыша» мансабы менен топ келет деген баяндарды айтышкан. Тарыхий материалдарга жана окумуштуулардын укумчул сөздөрүнө караганда, «Хаган» эң алгачында, бир бийликте бирөө гана болгон болсо, кийинчерээк бир бийликте бир же бир нече «Хагандык» мансап тургузулган. Алып айтсак, Түркү хагандыгында бир улуу хаган, бир нече кенже (кичи) хагандар болгон. Мисали: Түмөн хаган улуу хаган болуп турган кезинде, ал ишиси Көл кенже хаган болуп турган. «Гректердин тарыхынын толук эмес томунда» Мукал хаган кезинде Түрктөр хаганатында бир улуу хаган, үч кенже хаган коюлган (Шө зоңжин түзгөн «Түрктөр тарыхы» деген китептин 112-бетинде). Ошол себептүү, улуусу «Хаган» делип, ал эми, кенжеси «Хан» болуп аталып келгенби деген ой туулат. Айтмакчы, орхон-энесай жазмаларына караганда, «Хаган» мансабы эң алгачында «Теңир ата кылган» улуу мансап болгонуна карабай, улам кийинки «Хаган» деген сөздүн алдына дагы да аныктык, тактык сөздөрдөн кошуп, ал мансапты ого бетер улуулатып атаганы байкалат. Алып айтсак, түркү улуттарында «Билге хаган» (Даанышман, билгич хаган), «Ишбара хаган» (Ишмер хаган, ишкер хаган)

моңголдордо, Чингизхан (Теңиз хан, теңдеши жок хан) болуп айтылып олтурган.

Ал эми, кыргыздарда хагандык (хандык) мансап түркү тилдеш улуттар менен катар иштетилген деп жоромолдоого болот. Бирок, тарых таануучу окумуштуулардын айтуусуна караганда (Анвар Байтурдун «Шинжандагы улуттар тарыхы» деген китебинде айтылышында), кыргыздарда хандык курулуп, андан соң хаганат курулган болуп, андан мурдагы кыргыз мамлекет бийлоочүсүнүн мансап аты өз тилинин атоосу менен жүргөн экен. Ал эми, ооз эки уланып жеткен санжыраларда, улуу жомок «Манаста» көптөгөн хандардын ысымдары айтылып келет. Алып айтсак, Бөйөн хан, Бөйөн хандан Чаян хан, Чаян хандан Кара кан, Кара хандан Орозду хан, Орозду хандан Жакып хан, Жакып хандан хан Манас болуп, санжыралык желе менен айтылат. Ал «Манастын» жомоктук окуялары ички жети хан жана сырткы жети хандын окуялары менен толгон. «Манас» жомогунда «Хан» сөзү жалпы эле бийликтин баш кишиси жана кол башчысы болгону ал ар бир уруу- урук кичи хандар болуп, өз алдынча асабасы, урааны, эн- белгиси болгону айтылат. Жакынкы замандарда кыргыздарда Ормон хан менен Жантай хан атаганы эл ичинде санжырачыларда кеңири айтылып жүрөт. Ошондой болгондо, кыргыздарда хаган, хан мансап аты эң соңунда 19-кылымда «Ормон хан» менен бирге комүлгөнүн айтса болчудай.

Дагы бир маанилүү нерсе, хандык тактыга

отуруу аземи да өтө салтанаттуу өткөндүгүн белгилейт кытайча тарыхий китеп «Жовнаама. Түрктөр санжырасынын» 50-оромунда мындай баяндалган: «Алардын хаганы тактыга отуларда, аксакал адамы кийиз жаят да, анын үстүнө хан көтөрүүчүнү отургузат. Анан жан кишилерин аны көтөрүп күндүн көзүн тогуз айлантып, тегерене басышат. Анан соң атка мингизишет, анын мойнуна ак кездемени (Ак матаны) кылкынып кетпегидей кылып орой тартат да, андан ороону кайра секин бошотуп барып, ага чукул суроо салып: «Канча жыл хан боло аласың?» деп сурайт. Анда тигил хан көтөрүлгөн киши аптыгып, так бирдеме дей албай калганда, жанагы аксакал кайра кандайдыр бир санды айтып жоруп коёт (Шө зунжин «Түрктөр тарыхы» кытайча 109-бет). Бул эң мурдагы түркү улуттардын хан көтөргөндөгү абалын кытайча жазмада айткан баян болуп эсептелет. Бирок, бул баян «Манас» жомогунда, Эр Манасты хан көтөргөндөгү окуя менен төп келет. Манасты хан көтөрөөрдө да ак кийизге отургузуп, шөөкөт менен хан көтөргөнү мындай айтылат:

«Ал (бакай) иштин кылып адатын,
Атасы Калаш санатын,
Ак кийизден жайышып,
Ак кийиздин үстүнө,
Арстан Манас баатырды,
Отургузуп алышып,
Жетимиш киши көтөрүп,
Төбөсүнө орундун,

Төр жагына өткөрүп,
Хан көтөрдүк муу деп,
Калайыкка көрсөтүп» (Жүсүп Мамайдан).

«Манас» жомогунда хан көтөрүүнүн шөөкөтү тигил баян менен бирдей болуп турганынын себеби, кыргызда тээ эчакта эле мамлекеттүүлүк жана бийлик болгондугун, ал тургай өзүнчө эреже, каадалары менен калыпташканын түшүндүрүп турат.

Элтебир. Бул мансап атын орто кылымдагы Эне-сай кыргыздарында колдонулган. Элтебир мансабы жөнүндөгү баянды биз кытай жазма тарыхтарынан «Жовнаама», «Көөнө таңнаамалардын» түркү элине байланыштуу баяндарынан көрөбүз. Ал китептерде элтебир сөзү «俟利发, 頡利发, 頡利吐发» деген каттар менен жазылган. Күлтегин эстелигинде уйкуда эндегей жаткан кыргыздарды басып, алардын элтебирин туткунга алгандыгы жөнүндө баян айтылган. Тарыхчылардын айтуусу боюнча, кыргыздарга элтебир мансабы Эне-сайда өздөрүнө коңшу отурган түркоштөргө көз каранды болуп турган кезде колдонгон деген жоромол бар. Кээ бир материалдарда, элтебир мансабы хан жана ябгудан төмөн мансап делинет. Япон түркологу М. Моринин пикирине караганда, түмөн же андан көп кол курай ала турган элдердин баш киши «Элтебир» деп аталат, түмөндөн төмөн кол курай ала тургандардын баш киши эркин мансабы менен аталат дейт (Алынды, Э. Кычанов. Кыргыздар 2-том). Ошондо,

элтебир өз кезинде; эркинден мурда колдонулган мансап болгон. Кыргыздардын Элтебир Ишбара ажосу 648-жылы Таң ордосу Чаң-анга баргандыгы жөнүндө баян Кытай тарыхий жазмаларында кеңири айтылат. Корутундулап айтканда, кыргыздардын кайсы бир доорунда, жоромолдо түрктөргө көз каранды болуп турганда, баш кишиси бир элтебир мансабы менен аталган экен.

Тутук. Кытайлардын Хан сулаласынын соңунда коюлган мансап аты болуп, бийликтин кошуунун башкарган мансап болгон. Кытайча «都督» деп жазылган. Бул мансап мурда кыргыздарды өз ичине алган түркү тилдеш улуттарга тараган. Тарыхий даректерге караганда, кыргыздарга тээ мурда эле бул мансап белгилүү болгон көрүнөт. Алып айтсак, таш жазмаларыбыздагы «Уюк тарлак» эстелигинде «Атым Эл Тууган тутук, Теңиримдин элчиси элем» деген саптарды окуйбуз. Мындагы атым дегени «Атагым, намым» деген болуп, тутук мансабында болгонун көрөбүз. Андан бөлөк, кытайча тарыхий жазмаларда кыргыздардын бийлигинде «Эр киши» болгон кезде үч тутук мансабы болгонун айтат («Тыңчтык аалам эстелигинде»). 648-жылы кыргыздын Элтебир Ишбара ажосу Таң ордосуна келгенде, ага кыргыз тутук мекемесинин тутугу, сол канат коргоочу кошуундун сангуну мансабын бергенин «Жаңы таңнаамадан» окуп жүрөбүз. Тутук сөзүн «Манас» жомогунда «Дуду» боюнча айтылып келет. Сагымбай Орозбак уулунун айтымында: «...Оң жагында олтурган, Огуз алты ду- дусу,»

Ордону бузуп көп чуусу...», «...Ду- дунун кызы Турнанын Жандаган жерим ушул жер...» болуп айтылган. Айтмакчы, «Манас» эпосунда «Дуду» (Тутук) мансабы абдан көп айтылат.

Эркин. Кыргыздарда тээ мурда колдонулган бийлик ордосундагы мансап аты болуп, бул мансапты башка түркү тилдеш улуттар да колдонгон. «Иркин» мансабын Кытай жазмаларында «頡斤, 俟斤» деген иероглифтер менен тыбыштап жазган, «Көөно таңнаама. Түрктөр санжырасында» эркин мансабы тутундан кийинки мансап болгон деп жазат. Ал эми, Шө Зуңжин түзгөн «Түрктөр тарыхы» деген китепте «Батыш түрктөрдүн сол беш уругунун баш кишиси эркин мансабы менен аталган. Оң беш урук элдин баш кишиси чоро деп аталган», «Эркин мансабы соогат жеткирүүгө жооптуу болгон» деген баяндарды айтат (аталган китептин 271-, 562-беттери).

Махмут-Кашкарийынын «Түркү тилдер сөздүгүндө» «Иркин же эркин» сөзү «Теркен» деп жазылган болуп, анда мындай чечмелеген: «Теркен: бирер аймак өкүмдарына кагандар жагынан бериле турган атак. Бул «Эй, моюн сунуучу» деген маанидеги сөз болуп, аймак башчыларынан башкаларга айтылбайт» деген (1-том, 575-бет, уйгурча нускасы). Ушул мааниден караганда, «Иркин» мансабы бир аймактын бийлөөчүсүнө коюлган мансап аты көрүнөт.

Жогоруда, «Элтебир» жөнүндө баяныбызда «Түмөндөн төмөн кол курай ала тургандардын баш

кишиси иркин мансабы менен аталат» деген окумуштуунун сөзүн мисалга тартканбыз. Ошондой эле, Кыргыз каганаты мүчкүрөп, уйгурларга көз каранды болуп турган кезде, кыргыздын мансаптарына «Билге тон эркин» деген мансап берилгенин «Жаңы таңнаама. Кыргыз санжырасынан» накыл келтиргенбиз. Ушуларга караганда «Эркин» мансабы өз кезинде белгилүү бир аймактын баш кишисине берилген мансап болсо керек, же болбосо, тарыхтын жүрүмүндө ал мансаптын даражасы бирде улуулап, бирде төмөндөп турган болушу мүмкүн. Канетсе да, «Эркинди» кыргыздарда качанкы бир тарыхта колдонгон мансап аты катарында саноого акылуубуз. Кыргыз тарыхында: «Ишбара Шайжо Баш эркин, Чолпон Бага Чоң эркин, Билге Тон эркин» деген мансап кармаган кыргыз хандыгынын баш кишилери Уйгур хаганатынын тушунда кыргыз тактысында олтурган. Ал мезгилде, кыргыздын баш кишилери хан аталбай калган экен.

«Эркин» сөзү кийинки кыргыздардын жазма же ооз эки баяндарында таасын айтылганын таба элекпиз. Бирок, кыргыздарда «Шерине» өткөргөн кезде «Шерине башы» катары «Эрке бала» дегенди коюшат. Ушул соорундагы айтылган «Эрке бала» тарыхтагы «Эркин, теркен» деген мансап атынан улам өзгөрмөлөнүп айтылып келгенби деген ой кылт эте калат экен, кишиге.

Инал. Кыргыздарда орто кылымдарда колдонулган мансап аты. Көбүнчө мусулман

авторлору кыргыздар жөнүндөгү баяндарында кыргыздардын өкүмдары инал деп аталаарын айтышкан. Алып айтсак, Абылгазы Багадурхандын (1674-жылы кайтыш болгон) айтылуу санжыра китеби «Түрктөр санжырасында» инал жөнүндө мындай айтылган: «Кыргыз эли төрөсүн инал дейт, монгол, тажик падыша дегендей сөз. Ал убакытта төрөсү Орос инал эле». 14-кылымда фарс тарыхчысы Рашидад Диндин «Тарыхтар жыйнагы» деген китебинде инал тууралуу мындай баяндалат: «Алардын ханынын инал деген мансабы бар. Дагы бир областы Эди орун деп аталат. Алардын ханы Орос инал». Ал эми, «Монгул купуя тарыхында» 1207-жылы (Коён жылы) Чингизхан кыргыздарды каратып алууга Айтан, Бухурак деген эки элчисин жибергенин, кыргыздардын ошол кездеги баш кишиси Орус инал элчилерин кабылдап, Чингизханга көз каранды болгонун билдирип, кымбаттуу соогаттар менен Чингизханга эл болгонун билдиргендиги жөнүндө маалыматтар айтылат. Бул маалыматтардан караганда, кыргыздар 13-кылымдын 1-чейрегинде баш кишисин «Инал» деген мансап менен атаганын билсек болот. Айтмакчы, «Дивани лугатыт түрк» сөздүгүндө: «Инал – энеси асыл зат, атасы жөнөкөй букарадан болгон жаштар инал делет. Бул – эреже» (1-том 166-бет. Уйгурча нускасы) деген баянды айткан. Ошого караганда, «Инал» сөзү түркү тилдеринде тээ мурда эле бар болуп, мурдагы мааниси ошондой болсо керек. Кийинки кыргыздарда бул маанисин ого бетер кеңейип,

бийликтин өкүмдары инал мансабы менен аталган түрү бар. Тыянактап айтканда, моңгол тушунда, кыргыздардын баш кишиси «Инал» аталганы билинип турат. Ал кезде: «Орозду (Орос) инал, Каркатай инал» сыяктуу бир нече баш кишилердин аттары жазылып калган.

Шаа, шад. Байыркы доордо кыргыздарды өз ичине алган түркү тилдеш улуттар колдонгон мансап аты, кытайча тарыхий материалдарда «Шаа» мансабы жөнүндө көптөгөн баяндар айтылып калган. Ошону менен бирге, Орхон-Энесай жазма эстеликтеринде да аз болбогон баяндар бар. Алып айтсак, «Жовнаама, түрктөр жөнүндө», «Көөнө таңнаама. Түрктөр жөнүндө» деген китептерде «Шаа, шад» сөздөрү «世, 杀, 设» деген каттар менен жазылган, ал китептерде мындай баяндалат: «Шаа хагандын аздектеген мансабы, хагандын бүткүл колун башкарат. Ал кичик хаган катарында мамилеге ээ боло алган. Шаа мансап аты: түндүк шаа, батыш шаа, чыгыш шаа деген түрлөр боюнча мансапка коюлган. Анда батыш шаанын зоболосу абдан зор болгон» (Шө зунжин «Түрктөр тарыхы»нан алынды). Орхон-Эне-сай жазуусундагы «Уюк архан эстелигинде» «Досум, мугалимим, шадым — ушулардан айрылдым» деген сапта «Шаа» сөзү «Шад» болуп жазылган. Ал эми, кыргыз санжыраларында жана элдик оозеки адабиятында «Шаа» мансабы да айтылганын учуратабыз. Алып айтсак, кыргыз макалдарында «Дөөлөр келсе, шаалар качат» деген макалдар бар. Осмоналы Сыдык

уулу айткан санжырада «Шаа дегени — хан дегени. Кыргызда Сапар шаа деген болгон экен» (158-бет) дейт. Корутундулап айтканда, жогоруда келтирилген материалдык далилдерге негиз, «Шаа» мансабы кол баштаган, черүү тартканга кол башчылык кылган адамга берилген мансап аты болгон экен. Бул мансапта эң мурда Түрк хаганатында Акын шаа (阿 贤) деген адам турган экен. Айтмакчы, шаа мансабынын алдына да атак сөздөр кошулуп, «Тутук шаа, Тартуш шаа» сыяктуу аталыштар менен айтылганын тарыхий китептерден кезиктиребиз. Кийинки кылымдарда кыргыздар да шаа мансабы коюлбаганы менен, «Шаа» сөзү келип жетти. Ал эми, кээ бир окумуштуулар «Шаа» сөзү фарстардын «Шах же шадпыт» деген мансаптарынан келген деген жоромолдорун айтышат. Бирок, бул сөз тээ биздин эранын 200-жылдарында эле бар экенине карап, фарстан кирген сөз дегенге ишенгиң келбейт. Андан көрө, мурдагы «侠» деген сөзгө жакын көрүнөт. Эмне болсо да изилдөөнү талап кыла турган тема экени ырас.

Бойла. Орхон-энесай таш жазмаларында баяндалган мансап аты. Кыргыз каганатында, же болбосо, кыргыз бийлигинин өкүмдарынын алдында бойла мансабы коюлган. Алып айтсак, «суджы» эстелигинде «Мен бойла, улук сотчу болом» деген баянды учуратабыз. Мындан караганда, ал адам мурда бойла мансабында, андан кийин улук сотчу болгондугун бул ташка чегилген бир сап баяндан билсек болот. Тарыхчыбыз Анвар Байтур

«Шинжаңдагы улуттардын тарыхы» деген эмгегинде: «Хандын иштерине жана бойла менен ярган деген эки чоң мансаптар көмөктөшүп иштеген. Бойла кандын оң кол вазири катарында болгон. Ал саясий, акимчилик жана жоокердик иштерге өкүм чыгара алган» деп жазат (553-бетте). Бойла мансабы жөнүндө азыркы кыргыз тилиндеги мааниси «Буйрукчу» сөзүн жорууга болот. Бирок эл адабияттарынан маалымат таба элекпиз. Ал мындан аркынын изилдөө темасы катары тура турат.

Ярган. Илгерки кыргыз бийлигинде коюлган мансап аттарынын бирөө. Бойла мансабы бар кезде ярган мансабы да болгон. Анвар Байтурдун «Шинжаңдагы улуттар тарыхы» китебинде: «Ярган бийликтин сол кол вазири катары кызматта болгон. Ал өкүмдардын өкүмдөрүнүн аткарылыштарын айдактаган жана бакылаган милдетти үстүнө алган» - деп жазат (553-бетте). Ярган мансабы кыргыздардын кийинки элдик адабият булактарында айтылганын таба элекпиз.

Тутун, туртун. байыркы кыргыз бийлигинде койулган мансап болуп, ал ар кайсы урууларга же бектиктерге элчи катары жиберилген. Бул мансап кытайча тарыхий китептерде «吐屯» деген кат менен жазылган. окумуштуулардын жазгандарына караганда тутун мансабы бийликтен төмөн даражадагы мансабы болуп, ал уруулардын жосундарын башкарып турган.

Тутун мансабы жөнүндө азыркы кыргыздардан калган сагжыра баяндары же адабияттык

баяндардан маалымат ала элекпиз. Бирок, ушул кезде да «Түтүн» бойунча эл санагы айтылганын, түтүн башы, түтүн ээси деген сөздөрдүн азырга чейин айтылып жүргөнүн билебиз. Азыркы түтүн ээси ошол эле байыркы «Тутун» мансабынын жугуму бойунча уланып келгенби? деген ой туулат.

Катын, хатун. кыргыздарда илгери колдонулган мансап аты болуп эсептелет. Ал кытайча жазма материалдарда «可敦, 可贺享» болуп жазылган. Айтмакчы, «Хатун, катын» мансабы хагандык курулган элдердин бардыгында, атап айтканда, түркү тилдеш улуттар менен моңголдордо кеңири колдонулган. Ал мансап хагандыктын оорук иштери, ички иштери сыяктууларды башкаргандыгын тарыхий жазмалардан көрүүгө болот. Катын мансабы жөнүндө кытайча жазма тарыхтарында көптөгөн баяндар жазылып калган. Алып айтсак, «Көөнө таңнаама. Түрктөр баянында» мындай жазылган: «Алардын хаганы болот, ал мурдагы Теңиркут менен барабар, аялдары катун деген мансап менен аталат. Анын балдары тегин деп айтылат» делген. Катын мансабы Махмут Кашгаринин «Дивани лугатит түрктө» (Түркү тилдер сөздүгүндө) мындай айтылат: «Катун Афырасияптын (Уламышта айтылган түрктөрдүн алгачкы хаганы) кыздарына эле таан атак. Макалда мындай айтылат: «Хандын иши чыкса, катындын ашы кала турат» (Дивани лугатит түрктүн 1-том 533-бет, уйгурча нускасы). Түркү тилдери сөздүгүндө айтылган бул баяндан караганда, «Катын» деген мансап, эң алгачында хагандын

жамаатындагы ургаачыларга берилген мансап болгон. Ал мансап жогоруда айтылган макалга караганда, хагандан кийинки мансап катары айтылып турат. Жазма материалдардан караганда, хагандык курулган элдерде катын мансабы кийин, көбүнчө, хагандардын аялдарына (Канышаларга) берилген.

Кыргыздарда «Катын» мансабы Эне-сай Кыргыз каганаты тушунда болгондугун «Жаңы таңнаама. Кыргыздар санжырасында» мындай айтылат: «Уйгурларга карандысыз болгон кыргыздардын «Эр киши» (阿热) өзүн хаган деп жарыялайт да, түркөш кызына болгон энесин «Эне хатун», өз жубайы болгон Келиенени «Хатун» мансабына коёт» (Алынды кытайча «Кыргыз энциклопедиясы, Кыргыз хаганаты» тилкесинен).

Улуу жомок «Манаста» катын мансабы Каныкейге берилген болуп, «Кайрап катын Каныкей бар сарамжалын так кылып» деп айтылат. Хан Манастын кезинде, ал бүт мүлктү, жоокерлердин камдоо иштерин башкарганын билебиз. Ал тургай маңыздуу иштерди башкарганын билебиз. Ал маңыздуу иштерди чечүүнүн баш кеңешинде болот. Мындай катын мансабы кыргыздарда «Манас дооруна» чейин колдонулуп келген өңдөнөт. Бирок, айтпай болбойт, «Катын» мансабы жакынкы жана ушул замандын кишилерине беймаалым, унут болуп кетти. Дегинкиси, кылымдын жүрүшүндө «Катын» мансап аты карып, өтмө мааниге кетти да, «Кара баштуу эле эрге тийген ургаачынын» бардыгы катын атала турган, ал тургай ушул күндө «Катын,

катындар» деп айтса, одоно сөз болуп угула турган болуп кетти. Мына – тарых дегенде эл жаңы болот деген ушул.

Кончой, кунчуй. мансап аты кыргыздарда Эне-сай доорунда жана андан мурда колдонулган түрү бар. Бул мансап аты тарыхый жазмалардан, Эне-сай ташка тамга баскан жазмаларында жана «Дивани лугатит түрктө» маалыматтар калган. Алып айтсак, Барк суусунун боюнан табылган «Барк эстелигинин» (2-, 3-, 4- Барк эстеликтери) көп жеринде: «Куйда кунчуйумга адырылдым» деген саптар кезигет (Мааниси «Ордодо кунчуйумдан айрылдым»). Ушул жазылгандарга караганда, кунчуй ордодогу мансап болуп, ал бийлөөчүлөрдүн аялдарына берилген мансап көрүнөт. «Дивани лугатит түрктө»: «Кончой хатундан эки даражада төмөн турат, мындан улам «Хатун-кончой» деп аталат» дейт («Дивани лугатит түрк» 3- том. кыргызчасы). Орхон-Энесай ташка тамга басылган жазууларды таануучу кээ бир окумуштуулардын «Кунчуй» сөзү кытайлардын «公主» (Гоңжу – канышай) деген сөзүнөн улам айтылганына ынангысы келбейт экен. Ал эми, кыргыз эл санжырасы, элдик оозеки адабияттарында бул сөз «Күнүчүм, күнүм, күнү» деген сөздөр менен айтылып, көп аял алган (Же эки аял алган) эрдин аялдары бири- бирине күнү болот. Балким бул сөз кыргыздардын «Күнү» сөзүнүн кылымдарда унут калган бир мааниси чыгар.

Тегин. мансап аты кыргыздарда мурда

колдонгон мансап аттарынын бирөө эсептелет. Тегин мансабы жөнүндө кытайча тарыхий материалдардан көптөгөн баяндарды ала алабыз. Ал материалдарда тегин сөзүн «低根, 特勒, 的斤» деген каттар менен жазган. «Көөнө таңнаама. Түрктөр баянында» хагандын балдары тегин деп нам менен аталат деп жазган. «Жалпы баяндын 典通» 197- оромунда «Тынчтык аалам эстелиги 太平寰宇记» 194- оромдоруна тегин хагандардын балдары менен анын инилерине берилчү мансап деп баяндаган да, анын милдети хагандыктын башка элдер менен байланыш түзүү иштерине жооптуу болгонун айтат.

Айтмакчы, тегин сөзүн «Дивани лугатит түрктө» (Түркү тилдер сөздүгүндө) бул сөздүн түнкү мааниси кул деген болот. Бирок, ал сөздүн мааниси кийин өзгөрүп хагандын тукумдары тегин аталып кеткенин айтат. Бул сөздүктө андай аталып кетишин мындай түшүндүрөт: «Өкүмдардын балдары (хагандын) аталарына кат жазганда кичи пейилдик менен өздөрүн аталарынын кулу катары кармап, аттарын жазганда тегиниңиз (кулунуз) деп жазышат экен. Ошондон улам хандын тукумдары, өкүмдардын балдары тегин аталып калышты» (Дивани лугатит түрк 1- том 539- бет, уйгурча нускасы). Бирок, кийин тегин сөзү башка кулдардан айырмалануу үчүн алдына аныктооч сөз кошулуп «Көл тегин, Болмуш тегин, Алп тегин» болуп аталып, ырасымий мансапка көтөрүлүп кеткен. Кээде ал эрдик атагы алдына коюлуп, айбандардын сырттандарынын аты менен кошо аталган. Мисалы: Карчыга тегин, Күч

тегин, Барс тегин болуп аталган. Тегин сөзү кийинки кездерде «Урпактары, теги» деген сөздүн ордунда колдонулганын жазмалардан ырастоого болот. Орхон- Энесай ташка тамга басылган эстеликтерде тегин сөзү «Текин» болуп жазылып, белгилүү даражадагы мансап катары айтылат. Тегин мансабы хагандык курган элдердин инилери менен балдарына берилчү мансап аты болуп, ал тактыга отуруучу бала «太子» катарында ордодо белгилүү милдеттерди аткарган.

Кыргыздарда «Тегин, теги» сөзү жогоруда Кыгай жазмаларында жана «Дивани лугатит түрктө» баяндагандай маанилерди басып, көптөгөн өзгөрүүлөр менен бизге келип жетти. Ушул күндө «Тегин» сөзүн биз жаңырттып, фамилиянын ордуна колдонууга болот деген көз караштабыз. Ошого азыр «Ов» деген белги менен фамилия туйунтуучулар «Тегинге» өтүп жаткан кезм. Сөз оңутуна келгенде айта кетели, дүйнөдө көптөгөн улуттар өздөрүнүн аттарын басма сөздөрдө, соорундарда атаганда фамилиясын, өз атасын кошо туйунтуп келет. Бул инсанат маданиятындагы бир белги болсо керек. Кыргыздарда да жети атасын, тегин сүрүштө кылып келген жөрөлгө бар. Улуу эпос «Манаста» «Тек атыңды терип айт, элиндеги жакшыны атам деп айтып албагың» деген саптар кезинет. Демек, тек атыбызды айта жүрүү зарыл экен. Ошого мен жетинчи атам «Кармыш балбанды» тек ат (Фамилия) кылып урунууну чечип, бир канча жылдан бери басма сөздөрдө жазып келем. Аны көптөгөн

окурмандар менден сураган. Ошону ушул жерде кычып кетким келди.

Чоро. кыргыздарда мурда колдонулган мансап аты болуп, хагандын оң-сол кол жоокер башчысы болуп милдет аткарган. Балким эң мурда бир бийликтин баш кишиси болушу мүмкүн. Себеби, Кытай тарыхтарында «Чоро» сөзү «都, 啜, 咄» каттары менен жазылган. Ал маалыматтарда түрктөрдүн эң мурдагы баш кишиси «Илинса чоро» деп аталганын айтат. Тоголок молдонуун айткан санжырасында Тагай бий «Чоро» деген сөз «Хандын обозгери дегенге жатат» дегенин айткан («Кыргыз санжырасы. Тоголок молдо» 54- бет). Шөзүңкүн түзгөн «Түрктөр тарыхында»: «Батыш түрктөр (Кыргыздарды өз ичине алган) эки чоң тайпадан куралган. Алар оң жана сол болуп бөлүнөт. Оңдогу беш уруунун баш кишиси чоро деп аталат. Солдогу беш уруунун баш кишиси эркин деп аталат», - деп жазат. Ал эми, 8-кылымдын баш ченинде Күлтегинге арналган Орхон ташка тамга баскан жазма эстеликте, Күлтегиндин кара ашына (731-жылы) кыргыз хаганы «Чор-Тардуш ынанчунун» келгенин жазган.

Чоро мансабы улуу жомок «Манаста» абдан айкын баяндалып, хан Манас 40 чоро койгон. Себеби Манас колу кырк уруу элден куралган (Ар бир уруу элден бирден чоро алган). Кытай жазмаларында «Кыргыздын колу сексен миң» деп айтылган кез ошол Манас хан доорунда болгон. Аны башкаруу үчүн бир нече кичи хаган (Мисалы: Бакай хан, Алмамбет хан, Жакып хан), 40 чоро койгон.

Чоролордун алдында миң башы, жүз башы, он башы даражалары болгон.

Эпосто Семетей төрө мансабында болот да, андан кийин эки чоро мансабы койулат. Себеби, Семетей көптөгөн кол, кошуун курабаган (Ошого Манаска окшош 40 чоро албаган). Айтмакчы, эпостун «Семетей» бөлүмүндө айтылган Гүлчоро Кытай жазма тарыхтарында «翯啜» болуп жазылган. Андан бөлөк, тарыхий жазмаларда Гүлчоро ысымы көп кезигет. Түркөштөрдүн ханы Сохаба деген өзүнүн чоросу Гүлчоро менен ички уруш жасагандык тарыхты Анвар Байтурдун «Шинжаңдагы улуттар тарыхы» аттуу уйгурча китебинен окудук. Дегинкиси, чоро мансабы орто кылымда зор даражадагы мансап болгон. Эне-сай «Барк эстелигинин» 3- сүндө «Мен сангун оглы Күлүг- чор» деген ташка чегилген эстеликти окуйбуз. Ушул баян «Семетейде» айтылган Күлчоронун ташка жазган эстелиги болушу мүмкүн экен. Кыргыздарда Манас дооруна чейин чоро мансабы иштетилген. Андан кийин кыргыздардын бийлөөчүлөрү чоро мансабынын ордуна «Жигит башы» мансабын койгон түрү бар. Себеби кийинки кыргыз өкүмдарлары (Баатырлары) жанына «Жигит курап» жүргөн. Бул «Курманбекте» таасын байкалат. Курманбек өзү баатыр жана хандык мансапта болгон (Хан Курманбек). Ал жанына 40 жигит алып жүргөн. Андан кийинки бий, бектер да жигит курап жүргөнү кыргыз санжыраларында айтылат. Демек, чоро мансабы эчен кылымдын алдында калган болсо да,

чоро сөзүнө кыргыздар жаздемдебей түшүнөт.

Жайсаң. Кытай тилинен (宰相) кирген мансап аты. Ал Кытай бийлигинде Чин жана Батыш Хан сулаларынан баштап койулган мансап аты болуп, падышанын вазири милдетинде болгон. Кыргыздарга да бул мансап аты мурда эле жеткен болуп, Кытай тарыхий жазмаларында кыргыздардын «Эр киши» өкүмдар болуп турган кезде, анын кол алдында жайсаң сыяктуу алты мансап даражасы бар экени айтылган. Ошол «Эр киши» кезинде жайсаң жетөө болгонун «Тынчтык аалам эстелиги» деген Кытайча тарыхтан көрдүк.

«Жайсаң» мансап аты катары «Манас» жомогуна да көп кезигет. Мисалга тартсак: «Алгарасын аргытып\ Артынан чаңын баргытып\ Кырк жайсаңы жанында\ Коңурбай өзү жөнөдү\ Эр сайышка барууга» («Манас», Жүсүп Мамай, ички материал 268-бет). Мындан бөлөк, Сагымбай Орозбак уулунун айтымында «Жайсаң» сөзү эки түрдүү жолугат: бирөө, адам ысмы болуп, «Жайсаңбай» деген кейипкеринин окуясында, дагы бирөө, Үмөттүн уулу Жайсаң болуп: «...Үйшүндөрдүн Үмөтү,\ Үмөт уулу Жайсаңы...» деп айтылат. Ал эми Сагымбайда деле, көбүнчө мансап атаосу катары келип: «...Он сегизи жайсаңы,\ Ачбуудан аты бүгүлүп,\ Албүбү кызга жүгүрүп...», «...Дебеге, Шалкым баш болуп,\ Алты жайсаң барганы...», «...Эки жайсаң чаптырып,\ Туура тосуп салыптыр...», «...Тулпар аттар алкылдап,\ Ар бирөөнүн жылоондо\ Экиден желдет

талпылдап,\ Он эки жайсаң келгени...», «...Алты жасоол жол баштап,\ Ортосунда чоң кула ат\ Онжондотуп жетелеп,\ Он эки жайсаң бош коштоп,\ Жети желдет желдирип,\ Жол ачкын деп бош-боштоп...», «...Капка баккан жайсаңдар\ Катар жатыр булайып,\ Өлүп жатыр сулайып...» деген саптар көптөп кезигет. Ушулардан караганда, жайсаң өз кезинде хагандын вазири болгон. Кыргызда бийлигинде да вазир (Чоро) катары каралат. Бирок, кийинки кездерде жайсаң мансабы колдонулгандыгы жөнүндө ишенимдүү материалдарды көрө элекпиз.

Жаңжүн, сангун. Бул мансап байыркы кытай тилинен «Жаңжүн» (將軍) боюнча кирген. Эң алгачында илгери Чүнчию доорунун Жиге бектиги «Жаңжүн» мансабын койгон. Кийинки доорлордо улуу жаңжүн, кенже жаңжүндөр койулган. Жаңжүн мансабы Кытайда илгертен тартып, изи суубай биздин доорго жеткен жоокердик мансап аты болуп саналат. Түркү тилдеш улуттарга, асиресе, кыргыздарга тараган мансап аты. Бул мансап аты кыргыздарга тээ Эне-сай доорунда эле жеткен (Балким Лий Лиң кол башчы тараткандыр), Эне-сай ташка тамга басылган жазмаларда «Сангун» деген айтылыш менен ташка чегилген. Алып көрсөк, 3-эстелик ташта «Байна сангун Оглы Күлүг Чор» деген баян сабы бар. Бул жазмадан Күлчоронун атасы жаңжүн деген түшүнүккө келебиз. Балким, Алмамбеттин ислам динине кирүүдөн мурдагы аты Сорандиктин уулу Байна болуп жүрбөсүн деген ой кетет. Эмнеси болсо да, жаңжүн мансабы

кыргыздарда мурда эле колдонулгандыгын ырастоого абдан болот. «Жаңы таңнаама. Кыргыздар санжырасында» кыргыз өкүмдары «Эр кишинин» кол алдындагы алты даражанын бирөө «Сангун» экени айтылган.

«Жаңжүн» мансабы жоокердик тарыхты баяндаган «Манас» жомогунда да кеңири айтылат. Айтмакчы, Кытайдагы Манасчылар эле жаңжүн мансабын кошо айтып эле калбай, Кыргызыстандын залкар Манасчысы Сагымбай Орозбак уулунун айткан «Манасынан» да жаңжуң деген мансап атын көптөп айтканын жолуктурабыз. Мисалга тартсак: «Малакай кийди башына\ Алты жаңжуң ээрчитип\ Жолдош алып кашына\ Жаңжуң деген улугу» деген баянды кезиктиребиз (Сагымбай Орозбак, «Манас» 3- китеп 121- бет). Ал эми, Жүсүп Мамай айтымында: «Ай жаңжүндүн жерине\ Келип калды элине\ Кайгуулчу келип капташты\ Кароолчу турган белине» деген саптар бар. («Манас» ички материал 297-бет).

Кийинки кездерде, атап айтканда, Чин доорунда Чин өкүмөтү чек ара райондорго «Жаңжуңфу» куруп, элди бийлеткен. Кытайлык кыргыздарда 1940-жылдары Ысакбек Монон уулу жаңжүндүк мансапты алган (中将军 Генерал-лейтенант). Ал эми Кыргызыстандагы кыргыздар азыр (30-жылдардан кийин) жаңжүн мансабын «Генерал» деген сөз менен туюнтуп келет.

Даркан. Тээ мурда эле кыргыздарды өз ичине алган түркү-моңгол тилдеш улуттар колдонгон

мансап аты. Эң мурда бийликтин кол башчысы «Даркан, таркан» болуп аталган. Кытайча тарыхий жазмаларда даркан сөзү «答刺罕, 达干» деген каттар менен тыбышталып жазылган. Окумуштуулардын жоромолунда, бул сөз аварлардан туурап иштетилген «答寒» сөзү болушу мүмкүн экен. Бирок, 11-кылымдагы кемеңгер бабабыз Махмут «Түркү тилдер сөздүгүндө» «Таркан сөз исламдан мурдагы «Бег» маанисиндеги бир мансап аты – аргуча» деп чечмелеп өткөн (1- том, 568- бет. Уйгурча нускасы). Жакынкы окумуштуулар даркан сөзү кытайча «达官» деген мансап атынан улам айтылган деген түкшомөлдөрүн айтышат.

Абылгазы Багадурхан «Түрк санжырасы» деген китебинде «Даркан, ханга качан кирем десе эшик ачык, андан эч нерсе албайт. Күнөө өткөрсө, тогузгача сурабайт. Тогуз муун өткөндөң кийин анан сурайт» деп жазат. Бул мааниден караганда, даркан мансабы хагандык бийликтин эң жогору кол башчылык мансабы болуп, ал бийликте кызматы аябай өткөн эрлерге берилген түрү бар.

Кыргыздарда «Даркан» мансабы кыргыздардын бийлигинин баш кишиси «Эр» аталып турган кезде болгонун «Жаңы таңнаама. Кыргыздар санжырасында» айтылганын билебиз. Андагы алты мансап даражасында 6- болуп саналат. 848-жылы ойланасында Кыргыз хаганатында Аба даркан деген кол башчы адам болгон. Ал түндүк жакка кол тартып, кыргыз чебин түндүккө карай чойгону тарыхта жазылган. Андан бөлөк, Аба даркан кол башчы Таң

ханышайы Тай хыны алып качкан жоонун колуна куткарып, аны Таң ордосуна жеткиргендиги жөнүндө баянды «Куйчаң салтанат жылдарындагы баяндар» дегенден окуганыбыз бар.

«Даркан» сөзү ташка тамга баскан жазууларыбыздан «Сужи эстелигиндеги» «Мен Кутлук Бага тархан оге буйрукчумун» деген сабын окуйбуз. Буга караганда, даркан сөзү таш жазма эстеликтерде да болгонун көрөбүз.

«Даркан» сөзү кыргыз эл адабиятында, «Манас» эпосунда да кезигет. Бирок, ал кандайдыр бир мансап катары эмес, сөз мааниси «Зор, кенен, олбурлуу» деген маанилердеги сөздөр катары айтылганын көрөбүз. «Даркан» сөзү азыркы моңгол тилинде да айтылып «Зоболуу, кемеңгер» деген маанилерде колдонуп келет. Ушуга караганда, «Даркан» алтай тил системасындагы карт сөздөн болуп, кайсы бир тарыхтарда мансап аты, андан кийин ардактуу атак катары айтылып, ушул заманда кыргыз, моңгол тилдери сыяктуу тарыхий узун тилдерде сакталып калган окшойт.

Япгу. Тарыхий материалдардан караганда, япгу мансабы тарыхта кыргыздарды өз ичине алган түркү тилдеш улуттарда эң мурда жалпы колдонулган мансап аты. Эң алгачында башкы өкүмдарга айтылган, андан кийин хагандык курулган кездерде бул мансап бийликтин экинчи даражасында, же болбосо, хагандын мартабасы үчүн хаган деген сөздүн алдына коюлуп атала турган болгон. Ал кытайча тарыхий материялдарда «叶护» деген кат

менен тыбыштап жазылган. «Жовнаама. Түрктөр санжырасында» түрктөрдүн баш кишиси япгу деп аталат, андан кийинки мансаптар шаа, тегин, элтебир, тутун болот. Андан төмөн да 28 даража кенже мансаптар коюлат деген маалымат бар. Орхон-энесай ташка тамга басылган эстеликтерде «Ябх» болуп жазылган. Таш жазма эстеликтерде: «Батыш түрктөрдүн 3-урпак каханы япгу кахан деп аталган» (Шө зунжин «Түрктөр тарыхы» 120-бет). Ал эми, Махмут Кашгаринин «Түркү тилдер сөздүгүндө»: «Япгу хагандан эки даража төмөнүрөөк болуп, бухарадан чыккан мансап аты» делинген (Т. Т. Сөздүк 3- том).

Айтмакчы, кыргыздарда орто кылымда же андан кийин «Япгу» мансабы колдонулгандыгы жөнүндө колубузда ишенимдүү материал азырынча жок. Эл санжыраларында, «Манас» эпосунда да япгу мансабы айтылгандыгын таба элекпиз. Ушуга караганда, «япгу» кыргыз тарыхынын терең катмарында бүктөлүп, жабылып калган өңдөнөт. Эң эле кийинкиси «Түркү тилдер сөздүгүндө» жазылып калган окшойт деген жоромолдон башка сөз айта албайбыз.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн баш кишилери (кагандары)

Кытай жазмаларындагы ырасмий маалыматта, Кыргыз мамлекетинин баш кишилеринен булар жазылып жеткен.

1. Какей хан (583-жылы). Кыргыздардын эң мурда кагаз бетине түшкөн баш кишиси Какей хан

аталып, ал биздин санагын 583- жылынан 603- жылына чейин 20 жыл мансап кармаганы жазылган (Түндүк тарыхы 99- ором. «Түрктөр баян»).

2. Элтебер Ишбара ажо (643-жылы). Жазма тарыхка караганда, Элтебер Ишбара ажо 643- жылы Кыргыз бийлигинин ажосу болгон. Ал Кытай менен биринчи жолу мамлекеттик деңгээлде байланыш түзгөн кыргыздын хаганы экени тарыхий жазмаларда кенен жазылган. Ажо 648- жылы Таң падышалыгынын ордосу Чаң-Анга өзү элчилик тобун баштап келип, императордун кызуу кабылдашына ээ болгон. Ажого сол канат сангун, Кыргыз тутук мекемесинин тутугу деген мансаптарды берген. Ажо да сый дасторкондо, кенен сүйлөп: «Кыргыздардын бир тайпасы байыркы Ли лың сангундун тукумдарынан болобуз» деген сөздү айткан. Бул Кытай падышасы үчүн күтүлбөгөн сүйүнчү болуп: «Теги-түбүбүз бир экен», - деген сөздү айтып, ажону абдан урматтаган. Элтебер Ишбара ажо 37 жыл тактыда олтурган деген маалымат жазылган.

3. Тачам кутлук (681-жылы). Кытай жазма булактарында, кыргыз хаганы Тачам Кутлук деген гана маалымат жазылган. Бирок ал боюнча баяндар али изделип жатат. Тачам Кутлук 681- жылдан 693- жылга чейин тактыда олтургандыгы жөнүндө маалымат жазылган. Тачам Кутлук бийлик башында 12 жыл турганы жазылган.

4. Жетисан Бекбай Багачор (693- 708) Кыргыз бийлигинин тактысында 14 жыл чамасы отурган. Бул

кыргыз хаганынын ысмы жана мансабы кытай тарыхында айкын жазылып гана калбай, анын таштан сомдолгон айкели да таң падышалыгынын байыркы ордосу «Чаң-Анда» ушул күнгө чейин турат. Кытай тарыхында, бул кишинин өз аты «Жетисан» экени, ал өз кезинде «бек» болгону жана «бай» деген атагы бар экени, ошол кездеги мансабы «багачор» аталган деп чечмелеген. Ал эми таң падышалыгы аны «сол канат сангун, кыргыз коргоочу мекемесинин тутугу» деген наам менен атаганы жазылган. Кыргыздын бул баш кишинин байыркы ордо Чаң-Анда (азыркы «Ши- анда») таш айкелинин тургузулушун мындай чечмелеген: биздин санагын 683-жылы Таң падышасы Таң Гавзоң (Ли Жие) каза болгондо, анын кара ашына келген чет элдик төрөлөрдү эстеликке алуу үчүн, 684- жылы таң падышалыгынын тактысына чыккан аял падыша Ву Зытыян буйрук берип, ал кара ашка келген чет элдик төрөлөрдүн айкелини таштан ойдуруп, падыша көрүстөнүнө тургузууну чечет, ошону менен, азыркы Ши-Ан шаарында, 61 мамлекет жана бектиктердин төрөсүнүн таш айкели «Чыяньлиң» аттуу Таң Гавзундун көрүстөнүнүн аянтына аза күтүп турган кейипте, 24 жыл ичинде бүтүп тургузулган; бирок кийин ал таш айкелдердин баштары жоголуп, «61 башсыз таш айкел» деген аталыш менен ушул күнгө жеткен. Бирок мен барып көргөн кезде, кыргыздын бул баш кишинин айкели башы менен (чокусу учуп кеткени болбосо) турган эки айкелдин бирөө болуп

чыкты. Көрсө, ал баш 1974- жылы жергиликтүү дыйкандар жагынан кайсы бир жерди казууда таап алынат да, изилдөө аркылуу ал «кыргыздын башы» экени ырасталып, башын өзүнө аштап кайра катырыптыр. Ал эми өз кезинде, алардын аты- жөнүн жон жагына чегип койгон экен, ошол жазмасы сак калган 6 айкелдин дагы бирөө ушул кыргыздын баш кишиси Жетисан Бекбай Багачор болуп чыкты. Мен бул айкелди өз көзүм менен көрүп, ал таш айкелди сүрөткө алдым.

5. Барс бек (708-жылы). Тарыхта жазылган маалыматка караганда, Барс бек кыргыз хандыгына 708- жылы баш киши болуп турган. Мансап аталышы «Бек» болгон. Ал бийлик тактысында 4 жыл олтурган. Барс бектин баяны чыгыш түрк хандыктарынын ташка чегилген баяндарында, атап айтканда, «Тунюкук», «Колтегин», «Билге хаган» ташка тамга басылган баяндарда жазылып калган. Барс бектин таш тулу Чыгыш Түрк хагандарынын бейитине коюлгандыгы жөнүндө айтылат. Барс бек Чыгыш Түрк хаганы кыргыздарды түн уйкуда бастык, хаганын өлтүрдүк деген баяндагы хаган ошол Барс бек болмогу убакытка шай келип турат.

6. Кутлук Билге хаган (711-жылы). Кутлук Билге хагандын баяны 718- жылкы түрктөр менен Таң падышалыгынын согуш окуясында баяндалып, кыргыз хаганы өзү черүү тартып, Таң падышалыгы менен бирге согушка катышканы, кыргыз хаганы баштаган кошууну абдан баатырлык көрсөтүп, Таң падышалыгы жагынан: «Атканын жазбаган, беттеген

жагынан кайтпаган» кошуун деген даңаза алганы жазылуу турат. Ал кыргыз хаганына «Оң канат ноён сангун, Кыргыз тутук мекемесинин тутугу» деген мансапты берген. Кутлук Билге хаган тактыда 11 жыл олтурганы жазылган.

7. Ишбара Шайжо Баш эркин (722-жылы). Тарыхий булактардагы жазмада, кыргыздын Ишбара Шайжо Баш эркин 722- жылы кийинки түрк хагандары менен чогуу Таң падышалыгы ордосуна келгендиги, Таң кыргыздын хаганын өзгөчө сыйлап, ага ноён сангун атагын бергендиги жөнүндө баян жазылган. Ишбара Шайжо Баш эркин тактыда бир жыл гана олтурганы жазылган.

8. Чолпон Бага Чоң эркин (723-жылы). Тарыхий жазмада, кыргыздын Чолпон Бага Чоң эркин баш кишиси 723-жыл дагы баягыл эле кийинки түрктөрдүн хагандары менен чогуу Таң падышалыгынын ордосуна келгендиги боюнча маалымат жазылган. Ал баш кишиге да ноён сангун атагын берген. Чолпон Бага Чоң эркин тактыда 35 жыл олтурганы жазылган.

9. Билге Тон эркин (758-жылы). 758- жылдан 790-жылга чейин 32 жыл бийлик жүргүзгөн. Анын бийлиги тушунда кыргыздар уйгур бийлигине көз каранды болуп турган кез болгон. Ал тарыхта жазылышынан, Тон эркин кезинде, арабдардан абдан оор кебез булаа олпектор ташылып келгендиги, ар бир олпекту 24 унаага жүктөп келүүгө боло турганын жөнүндө баян жазылган.

10. Кыргыз хан (790-жылы). Кыргыздарды көз

карандысына алып турган уйгур бийлиги алсырай баштаганда, кыргыздын баш кишиси Эр өзүн кыргыз хан деп жарыялаган. Ал хандык тактыда 32 жыл олтурган. Ал уйгурлар менен 20 жылга жакын согушкан. Кийин, уйгурдун ордосун кыйратып, олжого түшкөн Таң императорунун ханыш кызын куткарып чыгып, аны Таң ордосуна элчилик тобу менен коштокуп жолго салганда, жолдон уйгурлардын калдык жоокерлери элчисин, коштогон жоокерин өлтүрүп, ханыш кызды тартып алып кеткен окуя жазылган. «Худуд ал аалам» аттуу эмгекте кыргыздардын баш кишиси «Кыргыз хан» деп аталат деп да жазылганы бар.

II. Бойла Кутлук жаркан (822-жылы). Кыргыздын баш кишилери жөнүндө Кытай тарыхий жазмаларында эң көп баяндалган хаганы болуп, 822-жылдан 863-жылга чейин 41 жыл тактыда олтурган. Тарыхтан караганда, тактыда олтурган убакты да эң узак хаган болуп, бул хаган Кыргыздын улуу каганатын курган хаганы деп айтууга болот. Бул каганды «Яглакар хаган» деп атаган изилдөөчүлөр да көп. Асиресе, өзүнө койдурган «Сужи дабандагы» тул ташка: «Мен Бойла Кутлук жаркан...» деп баштап, керээзин ташка чектирген. Ал керээзи ушул күндүн изилдөөсүндө «Сужи эстелиги» деген ат менен дүйнөгө таанылуу болуп келет. Бойла Кутлук жаркан кыргыз бийлигинин башында турганда, Кытайдын Таң падышалыгы жана анын падышасы менен өтө тыкыс байланыш орноткону, өзүнүн территориялык чөлкөмү Эне-сайдан баштап,

Тянь-Шань-Памирге чейинки аймактар экени тарыхий булактарда кенен жазылган. 840-жылдан 847-жылга чейин Кытай падышасы менен 15 жолудан көп кат алышкан, ал каттары азыр да сакталуу турат. Ошол эле 7 жыл ичинде Таң падышалыгына үч жолу элчи жибергени, эң эле атактуусу 843-жылы Жоокусол алып баштаган 300 адамды элчиликке жөнөткөнү, ал элчилиги Чаң-анга келгенде, падыша өтө жаркын маанай менен тосуп алганы жазылган. Тарыхий жазмада, кыргыз элчиликтин бул жолку тобу да бүт эле кыргыздын этнографиясын алып келип, атап айтканда, куштайганы менен келгендиги жөнүндө баян жазылган. Падыша вазирине буйруп, бул жолу келген кыргыз элчилик тобун сүрөткө чийдирип, баянын жаздырып, «Кыргыздардын ордого келгендиги жана тартуулары» аттуу китеп жаздырган. Ал китепти ордонун бүтүкчүсү Лү шу аттуу киши жазып бүткөн. Ал китепке Ли дийү деген окумуштуу вазир баш сөзүн жазган. Азыр бул китеп али бар экени жөнүндө ишенимдүү маалыматтарга ээбиз. Бирок бул китепти колго тийгизүү мындан кийинкинин жумушу катары турат. Ал Кытай падышасынын кыргыз хаганы Яглакарга жазган каттары «Ли дийү чыгармалар жыйнагы» деген ат менен сакталуу турат. Ошол китепте кыргыздардын элчилигин сүрөткө чийген сүрөттөрдүн кээ бирөө да табылды. Бойла Кутлук жаркан хаганга, атап айтканда, Яглакар хаганга 847-жылы Таң императору өтө салтанат менен, атайын элчи жиберип, «Бабасынан бери акылман, баатыр

хаган» деген атакты тапшырткан. Бирок ошол жылы хаган кайтып болгон.

12. Орус инал (1207-). Кыргыздарды моңголдор каратып алганда, анын карамагындагы бийлик жүргүзгөн кыргыздардын баш кишисин «Инал» мансабы менен атаган. «Юан тарыхында» кыргыздын Орозду (Орус) инали, Каркатай инали деген сыяктуу бир нече баш кишилеринин аты айрым-айрым доорлордо аталганын окуйбуз.

13. Мөңкө Темир хан (1399~1415) тарыхта Огачы Кашка, Бурят Огачы деп да аталган. моңгол бийлиги тушунда ооматы келип, Атсо, артай уруулары менен биргелешип, ойрот ханын жеңип, кандык тактыда олтурган. Юан падышалыгынын наамын ногой (татар) деп өзгөртүүгө жетишкен. Бийлик жүргүзгөн кезде «ойротто жок» баш киши болуп өкүмүн жүргүзгөн.

14. Эскей хан (1415~1425) Мөңкө Темир хандын баласы. Аны эл ичинде Отор хан деп да атаган. атасы Мөңкө Темир хан (Огачы Кашка) ойроттор жагынан өлтүрүлүп, бир мезгил бийликти ойроттор алган. Эскей эр жетип, Миң падышалыгынын колдоосу менен моңгол талаасынын бийлигин кайрадан алып, 10 жыл тактыда олтурган. Кийин бийликти кайра батыш ойроттор алуу менен, кыргыз бийлиги колдон кеткен. Ошондон соң кыргыздардын батышка көчүүсү басым болуп, моңгол талаасы кыргыздын колунан кеткен.

Таңсың кыргызды мактаган

Кытайга Индиядан ном алып келген Таң падышалыгынын монахи Шуан Жуанды демейдеги тилде, Таңсың деп гана атап келет. Ошондогу Таңсың жазган «Батышка сапар эстелиги» боюнча желелеш-филим тасмасы тартылып, көп жылдап Кытайда, чет элде көптөгөн тилдерге которулуп көрсөтүлүү менен, ал тургай, түрдүүчө сүрөттүү жомок китептери басылып таратылгандан кийин, батышка ном алууга барган сапардагы Таңсың, Сун Вукоң жана Жу Бажийе, Ша хышандарды билбеген киши жок. Мына ошол Таңсың, өз кезинде, кыргыздарды: «атчан жаа атууга маш эл» деп мактаганы анын өмүр баянына байланыштуу тарыхка жазылып калган. Таңсыңдын кыргыздарды тилге алган баян мындайча болгон: Шуан Жаң Таң падышалыгынын жингуан жыл санагынын 3-жылынан 19-жылына чейин, атап айтканда, биздин санактын 629-жылдан 645-жылга чейин болгон аралыкта Индияга барып, андан будда номун алып, Таң падышалыгынын ордосу Чаң Анга кайтып келген; ошондо Таң падышалыгынын императору Таң Тайзуң наамы менен аталган Ли Шымын падыша Шуан Жуаң (Таңсың) монахтын ийгиликтүү кайтып келгендиги боюнча салтанаттуу маарке өткөрүп, аны кучак жая тосуп алат. Ошол тосуп алуу салтанатында, Таң падышасы Шуан Жуандын бул

жолку ном алып келүү жумушу өтө эле улуу жумуш экенин мактап, ал кишини мамлекеттик мансапка сунуш кылат; бирок Шуан Жуаң мансап алуудан баш тартып, падышага чоң ыракматтын айтып, ал да падышанын Таң падышалыгын дүйнөгө тааныткашын, түндүктө «аттуу жаа тартканга маш Кыргыздарга» таанылганын, түштүктө Тибетке таанылганын мактап сүйлөйт. Ошондо Таңсыңдын оозунан кыргыз сөзү чыкканы 7- кылымда кыргыздардын да таанылуу эл экенин туюнтканын өзгөчө белгилесе болот.

Бул баян 9-кылымдан 12-кылымга чейинки аралыкта байыркы Уйгурлардын монахи Самытсо Метро аттуу адамдын «Шуан Жуаң өмүр баяны» деген кытайча китептен байыркы уйгур тилине которулган текстте сакталып: «кыргыз я мингүлүк кишилар» болуп жазылган. Бул жазманы тапкан киши Ички моңголдо жашоочу, тарых илимдеринин доктору Ваң Жийе болду. Ал бул баянды «Ички моңгол мугалимдик жогору окуу жайынын илимий журналында» жарыялап (караңыз, аталган журналдын 2012- жылдык 5- санынын 110- бетине), кыргыздарды сүйүнттү.

Таңсың Индияга ном алуу үчүн тарткан сапарынын жолун өз кезинде чийип кеткен. Аны жөнөкөй тааныштырсак: Кытайдын Таң падышалыгынын ордосу Чаң-Андан жолго чыгып, Хышы менен өтүп, Комул → Пычан → Турпан → Токсун → Кара-Шаар → Бүгүр → Күчар → Аксуу → Уч-Турпан шаарларын аралап өтүп, Бедел

ашуусу (ошондо жазылганы аталган ашуу 4284 метр бийтикте деген) аркылуу Ысык-Көл → Суяп → Талас → Жамбыл → Фергана, андан ары Ташкенден ары кетип, Индияга барып, 645-жылы кайтып келген.

Таң Сың Талас шаарын аралаган

Таң монагы ошол сапарынан тарыхта белгилүү болгон «батышка сапар эстелиги» аттуу баян жазган. Ошол эстелигинде кыргыздын тарыхына түз байланышы бары Талас шаарын аралап, Таласта канча шаар бар экенин баяндаганы пайдалуу болгон. Бул баянды кыргыздын чыгаан тарыхчысы Белек Солтоноев тээ 1920-жылдардын башында жазган «Кызыл кыргыз тарыхы» эмгегинде мындай айтканы адамды таң калтырат.

Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» эмгегинде: «7-кылымда кытайдын (Таң падышалыгынын) Шуан Жуаң деген ажысы Талас шаарынын айланасы төрт жарым чакырымга созулган. Талас шаары суунун эки жагына салынган. Мындан башка, Таласта тогуз шаар болуп, тоо арасында күмүш кени чыккан, Текепкет деген калаа болгон,- дейт. Азыркы Күмүштактын алдындагы төрткүл болмогу мүмкүн. Таластык кыргыздар чалдыбар дейт» деген маалыматты берген (караңыз, аталган китептин «Шинжаң эл басмасы»нан 2000-жылы чыккан басылышынын 441-бетине). Белек Солтоноев бул маалыматты кайдан алганын эскертпегени менен, аны Бартольддон алганы билинет. Себеби, башка кытай жазмаларындагы

маалыматтарды Бартольддон алганын эскерткен. Ал бартольд болсо, Бичурундун кытайча которгон котормосунан пайдаланган. Таң Сыңдын (Шуан Жуаңдын) Таласты аралаганы, ал тургай, андан толук маалымат бергени, кудум эле Сун Вукондун асмадан күзөтүп, өлчөп чыкканындай элести берет. Андан да кызыгы, Белек Солтоноев ушул Таң Сыңдын маалыматын ырастоо максатында, 1920-жылдарда атайын Талас өрөөнүн аралап, Талас шаарын жана Таң Сың айткан андан бөлөк 9 шаардын тоомун издеп, мындай корутундуга келген: «Талас өзөнүндө, бүткүл төрткүл баарысы – 10. Тарых боюнча да 10 шаар болгон...» (караңыз, аталган китептин 226- бетине). Ал эми Белек Солтоноев Талас шаарын «Ак Дөбө төрткүлү» (Белек Солтоноев Байыркы төрт чарчы шаардын тоомдорун «төрткүл» атаган) болушу мүмкүн экенин далил менен көрсөткөн. Ал тургай Талас өрөөнүндөгү 10 шаардын (Таң Сың Талас шаары жана андан бөлөк 9 шаар деген) ар биринин Таластын кайсыл жеринде экенин түшүндүрүп, санактап көрсөткөн (караңыз, аталган эмгегинин 225- бетине). Талас тарыхий материалдарда суунун атына коюлган шаардын ысмы деп баяндалган. Ал байыркы эле Жа Дан географтын эмгегинде да аталган.

Таң Сың андан бөлөк, Токмок шаарын да аралаганы анын «Батышка сапар эстелигинде» жазылганы бар. Ошого караганда, Таң Сыңдын сапары бүт эле кыргызстанды аралаганы билинет. Таңсыңдын «Батышка сапар эстелиги» 7-кылымдагы кыргызстандагы жер-суу аттарынын маанисин чечмелөөгө, кыргыздардын байыркы шаарларынын тоомдору менен таанышууга, казып-текшерүү иштеринде пайдалануу наркы жогору болот.

VIII кылымдагы кыргыз ажосунун

айкели

Ши- Ан шаарында

Кыргыз элинин тарыхы эң эле узун экени жазма тарыхтан ишенимдүү көрсөтүлүп келет. Ал кыргыздын бийлик курган тарыхы да санактан мурдагы 200- жылдарда кагаз бетине түшкөн болуп, кытай тарыхынын атасы Сыма Чыян «кыргыз мамлекети» деген маалыматты берген. Бирок ушул баянга түкшүмөл кароочулар да жок эмес. Себеби кыргыз бийлигинин тарыхын изилдөө кеч калып, ал тургай, кыргыздын ошол эле санактан мурда курулган бийлигинин башында кимдер турган, кайсыл ажо кайсыл кылымдын капчанчы жылдары кыргыз бийлигинин тактысында олтурган дегенди ушул күнгө чейин тизмелеп көрсөтө албай келебиз. Ошондуктан, кыргыздын мамлекеттүүлүгү кандай бир жомок сыяктуу гана баяндалып, чыныгы тарыхтын бети ачылбай келгенин ачык айтсак болот. Ооба, ушул күндөгү кыргыздын байыркы тарыхын баяндаган эмгектерде, кыргыз бийлигинин баш кишининен бир-эки гана адамды, атап айтканда, Барсбек жана Жаглакар ханды айтып тим болгонубуз, кыргыздын бийлик тарыхын түкшүмөлгө түшүрүп келе жатканын туюнганыбыз абзел.

Кыргыздын улуттук тарыхын тактоодо улут болуп, кыргыз атка конуп жашаган тарыхы менен кошо, ал бийлик куруп, дүйнөгө чамгарак көтөргөн тарыхын билүү да абдан зарыл. Ушул максаттын тутумунда, көп жылдардан бери кыргыздын тарыхын, ошонун ичинде, мамлекеттүүлүк бийлик тарыхын кытай жазма булактарына үңүлүп олтуруп, кыргыздын VIII кылымдагы ажосу Жетисан Бекбай Багачор ажонун өмүр баянын жана анын айкелин кытайдын таң падышалыгы доорунда астана шаар болуп турган «Чаң Ан ордосунан» (азыркы Шаншы провинциясынын Ши Ан шаарынан) таап алууга жетиштик. Анда, кыргызды улут болуп калыптанган тарыхынын узун экенин айтууну коё туралы да, кыргыз бийлик тарыхынын килитин ача турган баяндарга, анын ичинде, өз көз менен көрүп, кол менен сылап келген, Жетисан Бекбай Багачор ажонун Ши Андагы айкелинен сөздү баштап, кыргыз бийлигинин тарыхынын түптүү экенин тарыхый бийлигинде тактыда олтурган ажолорунун (хагандарынын) тизмегин көрсөтүүгө далалат жасайлы.

VIII кылымдагы кыргыз ажосунун таштан сомдолгон айкели, ушул күндө, Кытай эл республикасынын Шан Ши провинциясы шаньян шаары чаншьян район борборунан алты километир алыста лаңшан тоо этегиндеги «чыянылы» аталган падыша көрүстөнүнө коюлган «61 чет элдик баш кишилердин башы жок айкели» деген айкелдер тобунун ичинде турат. Ал падышалык күмбөз

Кытайдын таң падышалыгынын 3- падышасы Таң Гавзоң (650- жылдан 684- жылга чейин тактыда) менен анын жубайы, Таң падышалыгынын 6- падышасы, кытайдын биринчи аял падышасы Ву Зытыяндын (684- 70- жылга чейин тактыда) көрүстөнү болуп, кытайда «чыянлың күмбөзү» деп аталат да, ошол падышалык күмбөздүн эки капталына бир жагына 32 кишинин, дагы бир капталына 29 кишинин төрттөн катар тизилип турган айкели коюлган. Анда бул айкелдер эмнеге коюлган? качан коюлган, эмнеге алардын баштары жок? – деген табышмактарга жандырмак айтсак, анан кыргыз ажосунун айкели ал жерге эмнеге орнотулганын түшүнүүгө жетишебиз.

61 айкелдин жасалышы. Жазма маалыматта, бул айкелдин курулушу өтө көлөмдүү болуп, 684- жылы жасоону баштап, 23 жыл ичинде, атап айтканда, 707- жылы бүткөн. Ошол эле жазма баянда, жалпы 64 кишинин айкели коюлуу долбоорлонуп, үчөө тулкусу сомдолгон боюнча, бирок кишинин келбети бүтпөй кала берген да алар коюлбаган, азыркы 61 кишинин айкели ырасмий орнотулган. Бул 61 кишинин таш айкели ошол кишинин тирүү кезиндеги бойтуругу, өңү, кийими өз айкели сомдолгон. Ал ар бир таш айкел кишинин жонуна атын жана кайсыл мамлекеттин кандай баш кишиси экенин кытай жазуусу менен чегип койгон.

61 айкелдин көрүстөнгө коюлушуна жоромолдор. Бул айкелдер тобунун ушул «чыянлың» күмбөзүнүн эки капталына

коюлушунун себептери жөнүндө көрүстөндүн өзүндө ташка чегилген жазмаларда эч кандай маалымат айтылбаган. Ал эми кийинки изилдөөчүлөр бул айкелдердин ошол көрүстөндүккө коюлушун мындай бир нече жактарга жорушат.

1. Түрк каадасы боюнча күчтүү баатырлардын тул ташын күмбөзүнө койдурган деген жоромол. Бул жоромолду айтуучулар таң падышалыгын түптөөчүсү Таң Гавзунун (618- жылдан 627- жылга чейин тактыда) тукумунда түндүктөгү аз улуттардын кандаштыгы бар. Алар түндүк жактагы улуттар менен тага- жээндик карым- катышта болгон деген жоромолду айтышат да, таң падышалыгынын 2- падышасы Таң Тайзондун «жавлың күмбөзү» аталган күмбөздүн алдына да 14 кишинин айкелин тургузган. Анын ичинде түрктөрдүн Асаана жамаатынан 4 кишинин айкели тургузулган болуп, жалпы таш айкелдин 30 пайызын түзгөн (караңыз, «чыянлың күмбөзү ажайыпканасынын адис изилдөөчүсү Фан Ынцфың жазган «чыянлыңдагы 61 чет элдиктин айкелин кайра изилдөө» макаласына). Ушул эле жорөлгөнү улап, «чыянлың» күмбөзүнө 61 чет элдик жана түндүктөгү аз улуттардын баш кишилеринин тул ташы Таң Гавзоң менен Ву Зытыяндын күмбөзүнө да коюлган деген жоромол.

2. Таң Гавзондун кара ашына (684- жылы) келген чет элдик жана түндүктөгү аз улуттардын баш кишилеринин таш айкели тургузулган деген жоромол. Мындай жоромолду айтуучу окумуштуулар Таң Гавзоң (Ли Жийе) 684- жылы

кайтыш болгондо, анын жубайы жана анын ордуна тактыга олтурган аял падыша Ву Зытыян күйөөсүнүн кара ашына келген чет элдик баш кишилердин айкелдин күмбөзүнүн башына тургузган дегенди бир кыйла бекем айтып жатышат (караңыз, «Шанши провинциясы жалпы тезкиресине»). Бирок мындай айтымга ынанбаган окумуштуулар, ошол 61 айкелдин ичиндеги кишилердин ичинде жана тизмесинде эчак кайтыш болуп кеткен кишилер да бар экенин туура тартып «кара ашка келгендер» дегенге күмөндүү карашууда. Мисали, 61 таш айкелдин бирөө түрктүн баш кишиси боз атчан сангун, улуу хаган Асана Мыш 662- жылы эле кайтыш болгон. Ошого 684- жылы дүйнө салган Таң Гавзуцдун кара ашына келди дегени болбойт, кадиресе тизмедеги таш айкелдин бир мунчасынын ысмынын алдына «кайтыш болгон» деген жазуу кошо чегилген, ошого «ашка келгендер» жоруму да ишеннимсиз бойдон калууда.

3. Таң падышалыгы тушундагы коргоочу мекемелердин баш кишилери болушу мүмкүн деген жоромол. Мындай жоромолду койгон окумуштуулар ошол таш айкелди тургузулган мансаптуу адамдардын теги- жайын териштирип, алардын таң падышалыгы менен болгон байланышы жана андан ээ болгон мансаптарын көрсөтүшүп, таң падышалыгынан мансап алган сангундар (генералдар) болушу мүмкүн дешет. Ошол көз караштагылар, кийинки кездерде 61 таш айкелдин ичинен 36 кишинин ысмын жана мансабын окуп чыгып (калгандары

окууга келбей өчүп калган), ошол 36 кишинин 16 кишиси сангун кол башчы экенин мисалга тартып сүйлөшүүдө. Бул жорумдагылар «чыянлың» көрүстөнү аталган бул көлөмдүү көрүстөнгө, Таң Гавзуц падыша менен Ву Зытыян аял падышанын доорунда таң падышалыгынын кол башчыларынын таш айкелдин да көрүстөнгө баруучу жолдун эки жээгине каруу- жарагы менен тургузганын мисалга тартып көрсөтүшкөн. Азырынча, 61 таш айкелдин «чыянлың» падышалык көрүстөндүн күмбөз алдына коюлушу жөнүндөгү көз караштар жогоркулар.

61 айкелдин жөн-жайынын изилденишин, жогоруда айттык, бул 61 таш айкел 707- жылы ошол көрүстөнгө орнотулганы менен, ошондон кийин 300 жылдан ашуун убакыт ичинде, 61 таш айкел жөнүндө эч кандай маалымат айтылбай кала берген. Ал Кытайдын түндүк суң падышалыгы дооруна келгенде (960- 1127- жылдарда), түндүк суң падышалыгы кезиндеги жер кезер окумуштуу Суң Мейчу (1019- 1079- жылдарда жашаган) аттуу киши «Чаң- Ан санжырасы» («长安志») аттуу китепти жазуу жүрүшүндө «чыянлың» падышалык көрүстөндү чалгындап текшерип, таш айкелдерин жонуна чегилген адамдардын ысымдарын көрүп, жергиликтүү элдин колунан ал айкелдер жөнүндө маалыматтар бар кагаздарды чогултуу негизинде тизме түзүп, 16 кишини бир топ кылып, жалпак ташка катары менен ысмын, мамлекетин, мансабын кайра чектирип, жалпы 4 эстелик таш койдурган. Ошону менен бул көрүстөнгө коюлган таш айкелдер кайрадан иреттелүүгө жетишкен.

Ошондон дагы 300 жыл чамасы өтүп, Кытайдын юан падышалыгы дооруна келгенде, Ли Хавин аттуу мансаптар окумуштуу «Чаң- Ан санжыра карыйтасы» («长安志图») аттуу китепти жазган (1342- 1344- жылдры). Ошондо, «чыянлың» падышалык көрүстөндө тигил суң доорунда тургузган төрт эстелик тизме таштын үчөө гана калган болуп, 61 таш айкелдин ичинен 39 кишинин жөн- жайын окуп, китебине киргизген.

Ошондон дагы 300 жыл чамасы өтүп, кытайдын чин падышалыгы дооруна келгенде, Йе Йибав (1629- 1686- жылдарда жашаган) аттуу окумуштуу «алтын таш санжырасы» («金石录补») аттуу китеп жазып, ал китебине 61 таш айкелдин ичинде 38 кишинин аты- жөнүн гана окуп киргизген.

61 айкелдин башынын жоголушу. Азыр Кытайдын Шанши провинциясы Ши- Ан шаарына барып «чыянлың» падышалык көрүстөнүн көргөн кишилер 61 таш айкелдин башы жок, тек эки айкелдин гана башы бар (бирөө кыргыз) экенин көрөт. Анда дароо, башы жок жасалганбы?, башы эмне болду экен? деген суроого кабылат. Бул 61 айкелдин башынын жок болушуна жазмада айкын маалымат жок болгон соң, окумуштуулар төмөнкүдөй эки жоромол айтышат.

1. Жер титирөөдөн баштары ыргыган. Жергиликтүү санжырадагы маалыматтарды окуган окумуштуулар ошол чөлкөмдө 1555- жылы катуу жер титиреп чоң зызыла болгонун, анда 800 миң киши казаа болгонуң көрсөтүп, ошол жер титирөөдө,

61 айкел кулап түшүп, баштары денесинен бөлүнүп жоголгон деп жорушат. Бул жорумду ырастаган киши 1906- жылы Ши- Анга келген жапандык жер кезер болуп, ал «чыянлың» көрүстөнүн өз көзү менен чалгындал көргөн, ал мекенине кайтып барып, «Чаң Ан тарыхы издери» аттуу китеп жазган. Анда, 20 нече айкел жерде жатат, ооп- кыйшайып жаткандары да бар, булардын баштары катуу жер титирегенде кыйраган деген көз карашты жазган.

2. Киши колдуу баштары алынган. 61 таш айкелдин башынын жоголушу боюнча жергиликтүү элдин айтымдары да чогултулган. Мында көп айтылганы: «бир чет элдик саякатчы «чыянлың» падышалык көрүстөндү көргөн экен да, ал өзүнүн баш кишиси бул жерде күмбөз кайтарып тургандай туругуна намыстанып, өзү кыйратып жиберсе, жанына тап жетерин ойлоп, жергиликтүү элдерге, ырым сөз таратып, силердин жергеде бир кас нерсе бар экен, аны жоготпосоңор, жачыбайсыңар, апат боло берет деп, ал ошол 61 таш айкелди кас нерселер деп көрсөтөт. Ошондо, жергиликтүү эл алардын баштарын кыйраткан экен» деген айтым басым орунда айтылып калган.

Киши колдуу кыйратылган дегенге дагы бир айтым, Кидан, Жүржүт сыяктуу аз улут эли Кытайды сурап турганда, алардын баш кишилери Таң Гавзондун көрүстөнүн кайтарып турган кебетени көрүп намыстанып, айкелдин баштарын талкалап салган болуу керек деген жоромол басма сөздөрдө көп айтылат.

Кыргыз ажосу башы менен калган. «чыянылың» падышалык көрүстөнүнө барып 61 таш айкелди көргөндө, эки гана айкел башы менен турганын, калгандарынын бардыгы мойнунан, ал тургай көкүрөгүнөн өйдөсү жок экенин көрүшөт. Ал башы менен турган айкелдин бирөө жылаңбаш, тармал чач, муруттуу, кадиресе, тонун сол жагынан кымтыланган (кыргыздар ошондой) айкелди учуратат. Бул кытай тарыхый жазмаларында, ошол эле «Чаң Ан санжыргасында» жазылып калган кыргыздын 8- кылымдагы ажосу Жетисан Бекбай Багачордун айкелди экени ырасталды. Бул айкелдин башы 1971- жылы көрүстөндүн айлапасында жашоочу дыйкан арык казып жатканда «таш башты» чукуп алган. Кийин археологдорго тапшырган. Археологдор тарыхый жазмаларга негиз, ар бир таш айкелдин мойнуна табылган башты ашташтырып көрүү аркылуу, кыргыздын денесиндеги моюнга аштап, ошол тармал чач кыргыздын башын өз ордуна койгон. Дагы бир айдар чачтуу башы менен айкел бар. Аны изилдөөчүлөр тарыхый жазмага негиз, ал айкел түркчө жасанып жүрүүчү Таң Тайзондун (Ли Шымындын) такты мурасчы уулу Ли Чинкүндүн айкелди деп ырасташты. Анын башында 13 тал айдар чачы болуп, ал дайыма түркчө жасанып жүрчү экен деген маалыматты табышкан. Ал эми өзүнчө бөлүп айтар сөз, 61 айкелдин ичинде кыргыз ажосу башы менен, жонунда жазылган ысмы, мансабы менен таанылып турушу (ушул күндө, жонунда жазуусу барлар алтоо гана калган),

Кыргыздын 8- кылымдагы ороюн гана көрсөтүп калбай, 8- кылымда кыргыз бийлиги коңшу элдин көөнүн бурарлык, атак- даңкы менен болгонун айтса болот. Азыр ажонун таш айкелди башы менен турганын, жазуусу эмдигиче калышын кыргыздын ооматы катары ырымдаса болот.

Кытай Чина-лиц падышалык көрүстөнүндө 705- жылы тургузулган айкел.

1. Жетисан Бекбай Багачор (693 - 708) Кыргыз ажосу, толук көрүнүшү
2. Желе жаны (тармал чач)
3. Бет жагы (муруттуу)
4. Азыркы айкел туруму (мансабы)
5. Бүт 61 айкелден ичинде башы менен, жонунда аты жазылган туруту

Кыргыз хаганына жазган

каттардын жыйнагы

Алгы сөз

Көрүп олтурганыбыз бабалардын каты. Болгондо да он эки кылымдан мурда жазылган каттар. Кызыгы мына, эмки бизге ал каттарды окуу пасип болуп отурат. Бул каттарда кыргыз тарыхы айтылган, бийлик тарыхы айтылган, Бул каттардын нарк-паснли мына ушунда.

Кыргыз тарыхындагы бийлигинин түптөлүшү, «улуу хагандык курган» доору мына ушул каттарда айтылыптыр. Бул каттардын баалуулугу-байыркы Кытай, Кыргыз мамлекеттеринин арасындагы мамлекеттик деңгээлдеги каттар болуп, падышалык мөөр, тастыктар менен жөнөтүлгөн. Ошого, бул каттарда айтылгандар чындык, ырасмий экенин алдын ала айткан жөн.

Ал эми, каттардын жазылуу жагдайы мындай болгон: 840-жылы кыргыздар мурдагы өз чөлкөмүндөгү «Кыргыз мамлекетин» кеңейтип, бүткүл эле Алтай, Каңкай чөлкөмүн өз ичине алган. кадыресе, бул каттарда айтылган «чоң чөлдүк, гоби» деген жерлердеги башка майда уруу-тайпалардын барча бектиктерин бириктирип, Кыргыздын улуу хагандык бийлигин курган. Ошол хагандык курулгандан кийин, Кыргыз мамлекети менен Кытай

мамлекетинде барды-келди алака кайрадан өтүшө баштайт (100 Жыл мамлекеттик барды- келди токтоп калгандан кийин) бул каттар мына ошол Кыргыздын улуу хагандык мамлекет курган учурунда, өз ара элчи жиберешкенде жазылган каттары болуп эсептелет. Атап айтканда, бул каттар ошол учурдагы Кытай падышасынын кыргыз хаганына жазган каттары болуп, ушул күнгө чейин тарыхый архивде сакталып келген. Кийинки убакта бул каттар ошол кездин кемеңгер вазири Ли Дыйүнүн «1-даражалуу чыгармалар жыйнагы» деген ат менен басма сөздөрдө жарыяланган. Бул каттардын ал вазирдин жыйнагына кирүүнүн себеби, каттарды падышалык буйрук боюнча Ли Дыйү вазир жазып, кайра падышага жөнөтүү жөнүндө «жолдомо» жазып тастыктатып, анан жөнөтүп турган. Ошого бул каттар вазир Ли Дыйүнүн «чыгармасы» эсебинде каралып, анын архивинде жүргөн. Ли Дыйүнүн өзүнүн жазган эскермесине караганда, ал «ал кыргыздарга беш кат жаздым» деген. Колуңзда окуп жаткан «кытай падышасынын кыргыз хаганына жазган каттары» деген бул жыйнакка ошол вазир Ли Дыйүнүн төрт катын, бир «алгы сөз» бешөөн жана падышага тастыктатууга жолдогон баяндарын толук киргиздик. Ушул каттарда айтылган тарыхтын жылчыгынан кыргыздардын тарыхын шыкаласак, төмөнкүлөр көрүнгөнсүйт.

Каттар баяны

Каттар Кыргыз мамлекетинин тарыхтагы көлөмү жөнүндө маалыматтар берет; Кыргыз

мамлекетинин дипломатиялык байланыш тарыхы жөнүндө учур берет; Ушул каттарда кыргыздардын төрт элчисинин аты, атап айтканда, Тапказ, Жоокуусол, Онкор, Дадас Ынанчор сыяктуу сангундардын элчиликке келгендигин (биндин санагын 843- 847-жылга чейин) айтат. Бул адамдардын атынын аталышы кыргыз тарыхындагы дипломаттардын тарыхтагы ысымдарын толуктап турган көрүнүшү болмок. Ал эми, байланыштуу тарыхый материалдарда кыргыздын ушул төрт элчисинин экөөнүн атын мындай чечмелеген. «Жоокуусол» деген ысымдын биринчи бөлүгү «жоо» ушул улуттун ырасымы боюнча фамилия катары келет; экинчи бөлүгү «куу» деген маани болуп, эч нерсени качырбайт деген мааниде; үчүнчү бөлүгү «сол» деген, сол жактан жаа тартууга маш, сол жактан атат, сол кол деген мааниде деп чечмелеген (караңыз, «Жаңы таңнаманын» кыргыздар баянында). Ал эми, «Дадас Ынанчор» деген ысымды да изилдеп, ушундай атоо (кытайча башкача тыбыштап жазган) ылайык экенин ушул каттардын чечмесинде айткан. Мындан кыргыздардын аттарын, ал аттардын түзүлүш курулуш тарыхын изилдегенин көрө алабыз. Андан бөлөк, бул каттарда кыргыздарга барган, кыргыздар жөнүндө баян жазган кытай вазирлери Жа Дан, Ли Дыйү, Жың су, Ли Йелер тааныштырылган. Атайын кыргыздарды изилдеген кытайдын Лү Шу, Вий Зуңчын, Жав Фан сыяктуу окумуштуулар болгонун айтат. Мына бул ысымдарды билүү мындан аркы кыргыз тарыхын

изилдоөгө, алардын эмгектерин издеп окууга пайдасын тийгизет.

Бул каттардын жазылган убактылары айкын. Биринчи кат биздин санагын 843-жылы жалган курандын 15-күнү жазылып, бул катты кыргыз элчиси Тапказ сангун кыргыз каганына алганча кеткен. Экинчи кат как эле ушул убакытта жазылып, аны кыргызга жөнөгөн кытай элчиси Жав Фан ала барган. Чамасы, кыргыз элчиси Тапказ менен кытай элчиси Жав Фан бирге жолго чыгып, кыргыз мамлекетине келген түрү бар. 3-кат биздин санагын 844-жылы жай айында жазылган болуп, кыргыз Онкор сангун келгенде жазылып, ал ала кеткен. 4-катты биздин санагын 845-жылы жазган болуп, аны кыргыз элчиси Дадас Ынанчор келгенде ала кеткен.

Каттар кыргыздардын Кытай ордосу Чаң Анга келген мезгилдеринен айкын маалымат берет. Каттар кыргыздардын тарыхтарда Кытай менен болгон байланышы, келип-кетими жана тартуу белектери өтө так баяндалган.

Каттар кыргыздардын тарыхы боюнча жазылган эмгектеринен маалымат берет. Бул маалыматтар тарых изилдөөбүзгө сары майдай керектигине көз жетти. Алып айтсак, вазир Ли Дыйү баш сөзүн жазган, Лү Шу, Вий Зуңчын жазган тартууларын сыздырып чыккан «кыргыздардын ордого келгендиги жана тартуу-белектеринин сызма сүрөттөрү, алар жөнүндө баян» аттуу чыгарманын бар экенин ушул каттардан биринчи билүүгө

жетишебиз. Эгерим, бул китепке ээ болчу болсок, кыргыздардын тарыхы жазма чындык менен дагы бир жолу ырасталып калмак экен деп тамшанып турууга алып барат. Андан бөлөк да бул каттарда кыргыздар жөнүндө жазылган чыгармалар бар экенинен маалымат алабыз.

Каттардан кыргыздардын жазуу тарыхын көрүп, бир кыйла жетик жазуу байланыш иштеринин өнүккөнүн көрөбүз. Биздин бул окуп жатканыбыз Кытай падышасынын Кыргызга жазган каттары болгону менен, каттардын ичинен Кыргыздардын Кытай мамлекетине жазган каттарынын бир кыйла көп экенин билебиз. Ал каттар аябай чебер тилде жазылганы каттап накыл алынган сөздөрдөн көрүнүп турат. Биздин бул каттарды издеп табуубуз ыйык милдет болуп турат.

Каттардын которулушу жөнүндө

Бул каттар таң падышалыгынын хуйчаң жылдарында (840-жылдардагы) вазир, кеменгер атанып турган Ли Дыйүнүн «чыгармалар жыйнагынын» 6-оромунан которулду. Бул жыйнак Кытайдын Хыбый агартуу басмасы байыркы кытай тили боюнча басып чыгарган. Аны Шинжаңдагы кытайлардын окумуштуусу, байыркы кытай тилин билген Чын Йүңгүй азыркы кытай тилине түшүрүп жазып, тактап берди. Бул котормо мына ошондон которулду.

Котормо нускасын окурмандарга берүүдө каттардын жыл тартиби боюнча берилип, каттардын соңуна «жолдомо» деген өз кезинде падышага катты

тастыктатууга сунулган жолдомо (доклад) коштолгон. Каттардын аркасында Ли Дыйү жазган «алгы сөз» чиркелди.

Котормодо эскертүүлөр котормочу жагынан коюлду. Эскертүүлөрдүн көбү кытай императорлорунун аттары, императордун жыл наамдарынын аттары, жер-суу, адам ысымдары жөнөкөй эскертилди.

Дагы бир айта турган нерсе, бул каттарда Кыргыз хаганынын аты аталбаган. Себеби, илгерки салттарда баш кишилердин (хаган, падышалардын) өз аттары аталбай, урмат, мансап аттары аталган. Ошого бул каттарда «хаган, хан» деп айтылган.

Котормо нускасы кайрадан байыркы кытай тилине бир сыйра салыштырылып, такталып чыкты. Котормо нускасы ишенимдүү экенин, бул жолу кайрадан салыштырылганын окурмандарга айтып койгубуз келди.

Каттарды которгон: Профессор Кармыштегин Макелек Өмүрбай уулу

2016- жыл. Чын куран

Падышалык буйрук

Түшүнүк: Кыргыз мамлекет атынын жазылышы мурда батыштагы бөтөн улуттардын жазууларынан тыбыштап которулуп жазылып келген. Ошол себептүү котормодо иероглифтик жазылышы окшош болбой жүргөн. Акылдашуу менен, (мындан ары) падышалык буйрук боюнча, алардын (кыргыздардын) мамлекет башчысына наам бергенде Жа Дан¹, жаңсайдын «чар тараптан баян» деген чыгармасында жазылганы боюнча «Get-ke-t-sie» (點夏斯) деген үч иероглиф менен бул мамлекеттин (улуттун) аты тыбышталып которулуп жазылсын.

国书·敕命

说明：點夏斯国的国号完全是按西番文译出的，因此译文所用的字各不相同。在西藏皇帝册封（點夏斯）国王时，奏请（皇帝批准）依照贾相公（指已故宰相魏国王公）所著《华夷述》中所用的字，便定《點夏斯》三字为该国译名。

¹ Жа Дан. Тын падышалыгынын куйган алуу сонаты мезгилинде (841- жылдары) жайсан жана чет элдер менен байланыш аласа болуунун улуу окуя атасы болгон. Ал жактан «чар тараптан баян» деген аткагытты атырып деген сөздү «Get-ke-t-sie» (點夏斯) иероглифи менен которуп жазган. Тын доорунда атырып деген атын жазылышы ушул адам жактан иероглиф менен жазуу алынганын билет. Бул адам жактан тилдерин билет тили.

①

Кыргыз хаганына кат

—Падышанын жолжобосу боюнча жазылды.

Падыша урмат менен кыргыз хаганына салам айтат. Азыр как эле жаз жаадырай баштаган маал, сиздердин ден соолугуңуздар бакыбатта турат деп ойлоймун. Мен (падыша) эл - журтумду тежемелеп, аларды багып - өстүрүп дегендей турам. Ойлогонум эле булар ымылалаш - ынтымак жашашса экен дейм. Мына ушунун көйүндө бардык иштер болуп жатат. (сиздерден) Тапказ сангун сыяктуулар келген, андан жиберген катыңыздарды окудум, бардыгынан кабардар болдум. Хаган сиз жупуну-жайдак жерде туулуп, суук талаада жашап жатасыз. Бирок көсөмдүгүңүз башкача, акылмандыгыңыз ашыкча, ары баатыр, ары иш билги экенсиз; ошондуктан, өз чебиңизден бөлөк, бүткүл эле чоң чөлдүктү тынч кармап туруп жатасыз. Даңкыңыз түз эле биздин ордого угулуп турат. Сиздин өткөргөн кызматыңыз жана кол жеткирген ийгиликтериңизди ойлосо, өзүнчө тереңден - терең сагышыңа болот.

Биз улуу таң падышалыгынын падышасы Тайзуң (ати Ли Шымин) ар кандай падышалардан өтө жетиктиги менен жогору турган, анын кыраакы, иш билгилиги кылымдан- кылымга макталып айтылып жүрө бермек. Ал орто түздүктөгү

хушанын² ар кайсы жерлерин тынчылткан. Орто түздүктөн бөлөк дагы бардык эле майда уруу бектиктердин бардыгы ага баш ийип беришти.

Жингуандин³ 4- жылы (биздин санактын 630-жылы), батыш түндүк жактагы ар кайсы уруу-тайпалардын баш кишилери ордобузга падышага көрүшкөнү келгенде, бардыгы эле ал кишини (Таң Тайзунду) «күн хаган» болуп берүүнү талап кылышкан экен. Мына ошондон баштап батыш түндүктөгү бөтөн элдин баш кишилерин мансапка коюу буйругун түшүргөндө этегине «падыша күн хаган» деген мөөр баса турган болгон. Чар тараптагы бөтөн улут-тайпаларды бирдиктүү илигине алуу чын-чынында мына ошол кезде башталган болучу.

Жингуандин 6- жылына келгенде (биздин санактын 632- жылы), Таң Тайзун вазир Ваң Йыхунду сиздердин хагандык мамлекетке элчилкке жиберип, хаганды ошол жердин тынчтык ишине ырасмый колу менен койгон.

Жингуандин 21- жылы (биздин санактын 647- жылы), сиздердин хагандык мамлекеттин баш кишиси өзү Чаң- Анга келип падыша менен көрүшкөн. Таң Тайзун ал кишиге сол кол коргоочу сангун, кыргыз тутук мекемесинин тутугу деген мансабын берген. Мына ошондон тартып тиянбону соңгу жылдарына чейин (биздин санактын 756-

¹ Ички аягында ушундай абалда.

² Таң Тайзун жыл санагы болуп, 627 - 649 - жылдары көрсөтөт.

³ Таң падышалыгынын астанасы, азыркы Шэнь- Ан шаары.

⁴ Таң Шунгуандун (аты, Ли Луншань) жыл санагы болуп, 742 - 846 - жылдары көрсөтөт.

жылына чейин) ар жылы ордого келип падыша менен көрүшүп туруу жана тартуу берип туруу эч качан үзгүлтүккө учурабай турган. Хаган, сиздин ата-бабаларыңыз мурда эле биздин падышалык мамлекетинин жароокерлигине ээ болушкан болчу. Хаган, сиздин мамлекетиңиздеги кемеңгер кишилериниздин арасында мына ошол иштер айтылып жүрөт го деп жоромолдоюм. Мен бабалардын улуу иштерине мураскорлук этип, мүмкүнчүлүктүн барынча байыркы иштерди барктайм.

Ал эми, тиянбо жылдарынан кийин (биздин санактын 756-жылдан кийин) уйгурлардын тоскоолунан улам, сиздердин ордого болгон (падыша ордосуна) чын жүрөк, чын максатыңарды билдирүүдөгү түрдүү иштер үзүлүп калганын эшиттим. Уйгурлар жаанда биз эле барбыз деп, боорукерлик, адептүүлүктөн тайыды; ойдо жок кара мүртөздүк аргасына салышып, көптөгөн майда улут бектиктерине калпыс мамиле жасашты. Каган бир нече доордон бери аларды жоо көрүп келгениңиздерди билем. Арийне сөөктөн өткөн кегиниздерди кууп, алардын ордосун талкалап, тоздуруп тоом кылып салдыңыздар. Алардын баш кишисин сүрүп чыгып, кумдуктун тиги четине кууп ийдиниздер. Сиздердин кызматыңыздар өтө орошон болду, аны жакынкы доордун адамдарына тенегени болбойт.

Уйгурлар орто түздүк районунда кагылышуулар болуп, баш аламан жүрүп турган

кезде чоң күч берип, кызмат көрсөткөн эле. Биздин падышалыктын олуя бабалары (падышалары) аларды өтө ак жүрөк дешип мактап жүрүшкөн, кадиресе каныш кызып алардын Каганына берип, кан куда болушкан эле. Бүгүнкү күндө алар жергесин таштап, качып жүрүшөт. Эртэрээк эле кайра келишип, кылмыштарын таанып, менин тежемелешими жана жемелешими кабыл алышы керек эле. Ага болбоду да уламдан-улам кутурушуп, ичине жаман ит кирип, арка тоонун ар жагындагы бир канча барча мамлекеттерди басмарлап, эндегей жаткан элди чаап алды, биздин падышалыктын чебиндеги жаман нээттеги жообуз болуп турат. Мына ага азыр төрт жылдан узак убакыт өттү.

Мен көптөгөн кол жыйнап, ал бузукуларды жылас кылууну ойлоп жүргөн элем. Дагы бир жагынан Южу, Таюан⁶ эки аймактын аталыктарына буйрук берип, аларды багынтып келип, менин каруу-күчүмдү көргөзүп, алар жаман нээтинен кайтып калса, кеп-сөзгө келтирип аалууга болот деген үмүттө болгон элем. Көрсө, алар каныш кызга кордук көргөзүштү, дагы келип биздин чек арадагы жоокер, элибизге күйүт салып өлтүрүп, зыян кылды; чек арадагы шаарчаларыбызга дүмөк салып, обу жоктук менен уурдап, карактап кетти. Жакында, биздин Таюан аймагынын аталыгы Лыю Мыяню каарын баса албай, бир кол черүү менен барып, алар аябай жаны ичине батпай жаткан кезинде кокустан

⁶ Кытайдагы байыркы аймактын аттары.

кол салып, алардын кол башчысы колуна түшкөн. Алар тымтыракайы чыгып качкан, алардын боз үйлөрүн, чатырларын өрттөп жиберешкен. Ошенткен менен дагы эле алардын заары ичине кайнаган жарадарлары качып жүрүшөт. Азыр биздин каныш кызыбыз Тайхы жолдо келе жатат. Тез арада ордобузга жетип келет.

Бүгүнкү күндө санагы миңге жетпеген уйгурлардын жаралуу жоокерлери сай-сайда качып жүрүшөт. Жарым ай, он күн ичинде алар кармалат. Мен каныш кызымды кайра бир көрсөм кубанычка аябай бөлөнөр элем.

Каган сиз алар менен узактан бери жоолашып келдиниз, аларды түбүнөн жоюп салуу керек; биртке эле жөн койсо, кийин балакет болуп чыга келет. Сиз алыстан мына ошондой сүйүнчү кабарды укканыңызда, көөнүңүзгө аябай жагат деп ойлоймун.

Кагандын теги жөнүндө укканым бар. Түбүндө биз бир текке барып такалат экенбиз. Хан падышалыгынын «түндүк жакты тынчытуучу ноён» иш билгиллиги, намыстуулугу жагынан бул дүйнөдө теги жок киши болгон экен. Ал эр жеткенден тартып эле эл четин коргоп, жаа тартып, салмоор урууга маш болгон экен. Андан кийинки небере-чөбүрөлөрү да курал-жарак, согуш өнөрүн кууган эрендерден болуп чыгышыптыр. Анын небереси улуу кол башчылык мансабына коюлган. Ал беш миң жоокерден куралган кол баштап чоң чөл гобийге

⁷ мисалы армалуу атагы алган кичине Ли Ляңдын бабасы Ли Гуан болгон.

⁸ Улуу кол башчы Ли Ляң болгон.

кирген. Хондордун теңир куту бүткүл мамлекетиндеги колунун бардыгын бүт ага беттешүүгө салган болсо да, анын дүмөгүн кайтара албай коёт. Ал жоонун колуна түшүп кеткени менен, кадиресе анын атак- даңкы бөтөн жер, бөлөк элге дүң болуп кала берген. Биздин падышалык түндүк жакты тынчытуучу ноёндун жолун түбөлүк жолдоп келе бермек. Каган сиз да улуу кол башчынын (Ли Линьдин) тукумунан экенсиз, мына ошентип биздин түбүбүз бир тектеги кишилерденбиз деп айтууга болот. Ушундан караганда ар кайсыбыздын алган ордубуз өтө шаңдуу экен.

Мурда биздин каныш кызыбыз Тайхыны Кагандын жоокер-баатырлары куткарып чыкканын эшиткем. Каган биз менен урукташ, тектеш Кагандык мамлекет болгондуктан, каныш кызды атайып кишилер менен мамлекетке жеткирүүгө жөнөткөн экенсиздер, мына мындан да Каган өзүңүздүн боорукерлигиңиз билинип, тууганчылыкты, достукту, коңшулукту, аздектей турганыңыз көрүнүп турат. Мен бул иштен аябай таасирлендим, арийне көзүмдүн жашы тогулуп кетти. Ойдо жок жерден канышты көп өтпөй эле уйгурлар кайра ала качыптыр, ошол бойдон мамлекетке кайтып келген жок; Каган сиз канышты коргоп жеткирүүгө жиберген элчи вазириңизди да алар (уйгурлар) өлтүрүп коюптур. Мен ушул озоктү өрттөгөн күйүттүү иштерди эмгичейин унуту албай жүрөм. Каган сиздин каныштын кайда экенин сураган катыңызды окугамын. Каныш мейли көктө,

же жер астында болсо да сөзсүз табуу керек дегенсиз. Ушул кезде, биздин чеп коргоочу жоокерлерибиз абдан ачуулуу издеп, алар бөтөнчө кызмат коргозүшүп жатат. Уйгурлардын кылмышкерин кармап келүүгө көп күн кетпейт. Ошондо аларга дароо анык жаза берип (өлтүрүп), Кагандын терең адамгерчилнк, жакшы оюнузга ыракматымды айтамын. Уйгурлар бүт жылас болбой калбайт, алардын уруулары да сөзсүз тура албайт. Биздин мамлекет Каган менен коңшу мамлекет болуп калат да, ар кайсыбыз өзүбүздүн мурдагы чеп ичиндеги жерлерибизди сактап жүрө беребиз. Жакшылыктуу иштерибизди дагы улантып, сүйүнүүчү иштер менен кубанып өтөбүз. Бул экөөнүн түбү бирге эмеспи. Мына ошондон соң биздин чек араларыбыздан кабарчы жоо кабарын жеткирип келбес болот да, жаа найзалар жыйыштырылып, жаалар саадак-кындарына салынып жатмай болот. Ошондой болсо көптөгөн уруу-тайпалардын эли көз салып, сиз биз эки мамлекет түбөлүк жек-жааттык байланыш орнотконун билишип, бизге баш ийип турушат. Каган сиз ошондой кемеңгер киши болгон соң өзүңүз айла-амал табат деп ойлойм. Ошого биздин ордо бек, кошумча орто сотчу Жав Фанды жогору чеп менен бөтөнчө элчи кылып мамлекетинизге жиберип, сиздин чынчылдыгыңызга жана өтө боорукер, жан достугуңузга ыракмат айткым келди. Кадиресе, мына ушул анык себепкер болуп, улуу ишеним түбөлүк жүрө берсе экен деген тилек болду.

Менин айтканым айткандай болот. Эмнеге

андай иштебей коймок элек? Дагы мындай, илгертен бери орто түздүктөн бөлөк майда улут-урууларга кытайдын падышалык буйругу менен коюлган мансаптар болсо анан ал жактын кара калкын башкарып, басып тура алган. Эми мен Каганга мансаптык коолу түшүрөрдө сиз үчүн бир өзгөчө жакшы наам берейин деп жатам. Сиз Кагандын ойлогонун биртке билсем эле болмок.

Ошого адам жиберип, менин ая оюмду айттырып отурам. Жав Фан элчибиз кайра келгенден кийин, кайра бөлөктөн элчилик жиберип тартуу, салам менеп өз коонүмдү билдирмекмин. Сиздерден мамлекеттеги бардык эле ноён, жайсаңдарыңызга бизден салам айтып коюңуз. Бул катта аларды бир-бирлеп атын атай албадык.

Хуйчандын 3-жылы (биздин санактын 843 - жылы),
жалган курандын 15-күнү.

皇帝尊敬地问纥纥斯可汗，现时正值阳春伊始，想来你们已休养生息。（皇帝自称）抚慰千家万户，养育着众生子女，只想让他们融洽和睦，尽可能一切依理办事。（你们的）将军随同会盟等来到后，我看了你们的仪表，一切都知道了。可汗你生于穷乡僻壤，居住在严寒的露天旷野，然而智谋过人，精明果敢，有雄才伟略；你因此威镇塞外荒漠大地，声誉却遍达我高天的国门；回顾你的丰功伟绩，不由我深深地怀念你。我大唐朝大皇帝（谥号文皇帝，即死后敬献的封号为）的圣德比所有的帝王都高尚，他的英名才干得千古传颂；他在中原平定了华夏各地，除中原之外，他使所有的藩邦臣民都臣服了。贞观四年（公元630年），西北各地君王长到朝廷来朝见，纷纷要求尊奉他（唐太宗）为《天可汗》。自那以后凡西北君王长下诏书用玺（皇帝的印章），均落《皇帝天可汗》。统辖四方藩属，实实在在是自那时开始的。到了贞观六年（公元632年），唐太宗派遣使臣王质弘到了你们汗国，正式任命可汗镇抚当地。贞观二十一年（公元647年）你们汗国的君长亲自来长安朝觐，唐太宗授予他在屯卫将军兼都督的官职。直到天宝末年（公元756年）为止，每年的朝觐和贡奉都未断绝过。可汗你的祖先，早已受到了我朝国家的恩德。估计可汗你们国中的使者（尚健在的老人）之间必定还流传着这些事。朕继承祖上的宏图大业，思深重中旧好。两度听说天宝年间以后（公元756年），由于被回纥所隔绝，很久以来你们对朝廷真心实意的种种表示都被阻断了。回纥自以为是天之骄子，不体仁义道德；肆意施行残忍的手段，凌虐虐待蕃属诸国。我得知可汗时代视其为仇敌，果然能够挫伏强敌，灭掉了他们的国都，使之变成了废墟。你们摧毁了他们的酋长营寨，使之达到了沙漠的另一端；你们的丰功伟绩，近代无人可比。回纥在中原地区发兵叛乱之时，曾经出过大力，立下大功。我朝列祖圣上（皇帝）都嘉奖他们能十分效忠，一再将公主许配给他们的汗王结为姻亲。如今他们丧失国土逃亡到了塞外，就应当早地返回中原罪，接受朕的抚慰和训教。然而他们却愈来愈膨胀，更怀骄子野心，在阴山之外，修建一座小国都，军备不备，就乘隙而入掠夺，志图成为我朝的边患，至今已四年之久了。朕正广征地征兵，早就想铲除这些叛逆了。即使我命令幽州，太原西节度使都充当招抚使，以表示朕的宽宏大量，希望他们能回心转意，还打算训教他们。可是他们却凌辱公主，一再屠杀伤害我边地军民；骑马突袭我边境，大大肆掠劫掠。最近很太原节度使刘浑抑制不住自己的怨恨，愤恨地派出一支非主力部队，率他们虚征败阵之时，乘他们主帅的使者。敌人众寡悬殊，他们的毡帐营寨都烧光了；然而无谓首级却登报消遣了。现在已夺回了我们的太和公主，很快就会回到高廷来了。回纥回纥兵不满千人，散乱地逃入山谷之中，十天半月之内必会被擒获。朕能够再见到我的公主，非常的欣慰。可汗你既与他们久有休盟，必须将其彻底消灭；倘若尚有余孽，将来必生祸患。我想你在远处闻听这样快慰喜庆的消息，一定使你很称心快意。我听说过可汗的姓氏来源，原来与我们也是同宗同族。汉朝的北平太守才气贯天下无双，自长大成人就效力边防，练习骑射投石。自他以后，子孙多研习武艺放箭，时代都是武勇。到了他的嫡孙，任职都尉，曾率精壮士卒五千人，深入大漠戈壁。匈奴单于发动全国兵力来进攻他，也挡不住他的威力。尽管他身陷敌营，然而他的威名却严重震慑异国。我朝（唐大皇帝姓李）承继的是北平太守的香火（即北平太守后代），可汗你又是都尉的苗裔，如此说来我们本为同一家族的人，从此可见各自地位的尊贵还是卑贱。以前听说太和公主已被可汗你的兵将虏获，可汗作为同姓同宗的汗国，使公主还她归还本国，是可见可汗你是秉承仁义礼仪的思想；重视亲戚友好交好的。朕为此深为感动，以至于涕泪交流。不料公主不久被回纥劫掠逃去，好久未能归国；可汗你所保护公主的使臣，也都被（回纥）杀害了。朕对这些伤痛痛心的事，至今念念不忘。以前曾见过可汗

②

Кыргыз каганына кат

Мен улуу Таң падышасынан кыргыз каганына урматтуу салам. Мына азыркы маал жаз кирип жаткан кез. Күн жылымдап калды. Өзүңүз да ден соолукта бакыбат турат деп ойлоюм.

(элчиңиздер) Жоокуусул сыяктуулар келди. Жиберген катыңызды жана тартуу кылган аргымак аттарды тапшырып алдык. Мен баарынан кабардар болдум. Каган өзүңүз тескей тоо өңүрүндө баатыр колду курап, күчтүү жоокер менен түндүк жактын каарманы болуп жатасыз. Өзүңүз бүт эле акылмандык менен жөндөмгө толгон экенсиң. Өзүңүздүн ак жүрөктүгүңүз жана кемеңгерлигиңиз менен калың элиңизди жетектеп, бөтөн уруулар ичине да даңкыңыз чыгып, чек арадагы барча бектиктер арасында кадыр-баркыңыз көтөрүлдү.

Сиздин атайлап элчи вазиринизди жөнөтүп, урмат үчүн аргымактарыңызды тартуулаганыңыз, өзүңүз баштаган элдин ак нээтин көрсөткөнүңүз, бул сиздин ак жүрөк экениңизди билдирген изги иш деп билдик. Мен (бүгүн) ордо тагыма келип эле сиздин катыңызды окудум, окуган сайын ич-ичимден кубанып, жөн эле тамак ичүүгө да үлгүрбөй кеттим. Сиздердин биздин падышалыкка болгон ак жүрөктүгүңүздөрдөн кеп башталса, көөн көтөрүлүп, көшүлүп уйку басат. Мурдагылардын ишине

кайрылсак, улуу Таң Тайзунду (аты, Ли Шымин) жингуан жылдарында (биздин санактын 627 - 650 - жылдары) сиздердин мамлекеттен ордого дайыма тартуулар менен келип турчу экен. Падыша да (сиздердин баш кишиге) мансап даража берип турган, кадиресе, келгендер падышанын улуу урматына ээ болушкан жана кымбаттуу соогат буюмдарын алып кетип турушкан.

Кийин, как ушул эмгичейин, узак бир мезгил кабар-атар жок болуп кеткен иш адамды таң калтырып жүргөн болчу. Көрсө, уйгурлар аралыкка бөгөт болуп алып жүргөндүктөн ошондой болгонуп кайдан билелик. Мына эми сиздер жиберген кат баяндан сиздердин кандай улуу иштерди жасаганыңыздарды билип, кубанып отурабыз. Сиздер кол курап көп жылдар өзүңүздөрдү белендеп туруп, мөөртүн келтирип кол баштап чыгып, бат эле мурдатан муздап турган кегинерди алып, көкүрөктүн бугун биротоло чыгарып алыпсыздар. Уйгурлардын ордосунун ойрондолушу, мамлекеттер арабыздагы жергелерибизге эч ким бөгөт боло албас болду.

Мен сиздер уйгурлардын ордосун ойрондогон кезде биздин каныш кызыбыз Тайхыны өз колуңуздаарга алып, атайын элчилик коштоп, аны биздин ордого жөнөткөн иштеринизди да билдим. Кийин эшитсем, жолдо келе жатканда каныш кызды кайра уйгурлар тартып алып кетиптир. Бирок кантнесин, урматтуу каган, салыт, боорукерликке тартып, ынтымактыкты көздөп, улутташтарыңыздын айың көрүшүнө карабай, кадиресе,

ылым-ырашкерлик ишенимин бек кармап, мындай акылман иш жасаганыңызга чын эле мен көптөн-көп ынандым. Мындай боорукерликти билдирүү чынында кыйын. Уйгурлар бир мезгил жергесин таштап, убадасынан айнып, чеп коргоону таштап кетти. Мен алардын мурдагы көрсөткөн кызматтарын эске алып жакынчылык кылдым. Улам дембелеп куткарып тургамын, аларды. Аларчы: алар жакшылыкты билбеди; улам жаман жорукка алдырып кетти; каныш кызыбызды ызаттабай, аны таштап койду; карапайым элге зомбулук жасашты; күпүгө согуш чыгарып кан төгүштү; качан болсо элдин төрт түлүгүн уурдап качышты. Мен мурдагы достуктун сакталып калышын көздөп, аларга черүү салуу буйругун берген жокмун. Жылдан жыл өтүп, айды ай кууп кете берди. Биздин чеп коргоочуларыбыз өтө чыйрак турат. Ар бири айла табышып, мактоого татырлуу бөтөнчө кызмат көргөзө алышты. Уйгурлардын ордосу ойрондолуп, каныш кызыбыз колубузга өтүп кайра келет. Кадиресе кылмыштары жер-сууга батпаган кан ичмелер жерге жайылган тозокторду буза качып жүрөт. Көрбөйсүзбү, алардан калган кара калкы эми кимге сүйөнүп жашайт дейсиз? Каган, өзүңүз алыста туруп жаткан болсоңуз да, бул ишти угуп-билген соң, абдан тереңден боор оорутасыз деп ойлойм. Ал эми, мен ошолордун качып сандалып жүргөн калдыктары, болуп да, алардын ичиндеги канкор, бузукуларынан кадиктенем. Алар сиздин жергеге кол салып, сиздин мамлекет ичинин тынчын алабы дегенден корком.

Ошого каган өзүңүз катан коргонууда болуп, алардын айласын табуунун эң сонун кезметин ойлоп чыгып, биздин падышалык менен орток аларды түп-тегишен жоюп, кичине калган калдыктын кийин балакет болуп чыга келеринен сак болуп туралы. Дегинкиси, сиз илгеркиге окшош эле улантып биздин падышалык менен жакшы отүшүңүздү үмүт кылам. Жакындык мээр, коңшулук сый менен, сиз-биз менен жүрсөк, дайыма өз ара эңсепип турсак арабыздын алыстыгы эч качан билинбейт. (элчиңиз) Жоокуусол дароо кайтып кете турган болуп калгандыктан, бул катты көп узартып жаза бербедик. Ал эми, азем откөрүп падышалык буйрукту жеткирүү ишин сизге мындан соң атайын элчилик жиберип жарыялатам. Бул иштен өзүңүздү кабардар деп ойлойм.

Хуйчаңдын 3 - жылы (биздин санактын 843 - жылы). Жалган курандын ортосу.

②
写给回鹘国王的信

朕大唐皇帝敬向回鹘国王，如今时令已及春天，天暖气和，想来你也舒适康健吧。（你们的使臣）注哥合素等人来到，呈上了表章及进贡的名写，朕都知道了。国王你在阴山一带有雄兵劲旅，是北方的英雄。你全身充满了智慧和谋略，依靠真诚和明智而享有民众，声望在异族部落中很高，威望在边疆诸邦中甚重。你专门派遣使臣敬献名写，即显示了你引导民众开化的志诚，也表明了你对尽忠的成效。朕来到宫阙之中闻香嗅象，赞叹嘉许甚至顾不上吃饭；说起你们忠于朕朝，兴感所至，随意亦无。回鹘往昔，大唐太宗皇帝贞观年间，你国常常来朝献贡赋，皇帝亦曾授予（你国王族）官爵，他们均获皇帝恩宠及珍贵宝物而归。尔后却令人惋惜的是，很久不见音讯，不知原来是中间被回鹘阻隔而至如此。如今看到你们奏进的表章，才对你们的壮举甚为嘉许。你们养兵蓄锐多年，等到时机大举兴兵，很快洗雪了冤屈愤恨，心胸豁然开朗。回鹘的官署被夷灭，国家的山河之间再无阻隔了。朕有得知你们在被灭回鹘大营的时候，获取了（回鹘）太和公主，于是你们特派专使，护送她归还朝庭。尽管朕听说行至中途，公主又被回鹘夺走了，然而回鹘王遵守礼教仁义，为了和平安宁，不图同族人的讥讽嘲骂，而尊重亲近邻邦的恩义信用，如此贤明，朕令朕惭愧，难以尽述敬慕之情。回鹘一时以失去国土为托词；拖延甚贵。朕念他们是有功劳的赤忠，要原谅他们。然而他们竟不知感恩，渐渐养成恶习，都谈遣弄公主，暴虐侵犯平民，天天寻衅打仗，时时盗劫牛马。朕为了保全原有的友好关系，没有下达诛伐他们的命令。一年年一月月地过去，边防有控惟良，他们各个游说诬蔑，建立了值得表彰的特殊功勋。贞观（回鹘）的使节而获取公主归还，然而敬慕回鹘的无因即冲破天罗地网逃遁了。再看他余留下的下属百姓，该靠什么生存呢？国王你身处边远，问听此事，想来也会深感慨。然而朕却深恐其言辞造，其中有因反奸佞，怕他们侵扰你的封地疆土，造成回鹘之间的仇怨。所以国王你也很严加防备，设置好防御机，与我朝一道共同从根本上铲除它，以免流毒后世，并希望你继续同以前一样与我朝修好。早近仍仁拜敬，只有你我之分，常常相互惦念，而不会顾及距离的遥远。因为注哥合素曾回去，曾呈写此证书明示，其余礼仪皆备，朕随后派遣去使前往宣慰。想来你已知悉。

于大唐武宗皇帝会昌三年（公元843年）二月中旬

③

Кыргыз Каганына кат

Падышанын буйругу боюнча жазылды
(жолдомо суроонун экөө соңуна чиркелди)

Падыша урмат менен кыргыз Каганына салам айгат. Ошкор сангун келди (бизге), сиз жазган катыңызды, ал тартууга алып келген жүз жылкы, он бүркүттөрдү тапшырып алдым. Бардыгыңыздардан кабардар болдум. Каган теңир берген келбетиниз, туулма кайрат- тууштуулугунуз, сизге баатырлык сүр берген. Сиз чептин тышындагы чоң чөлдүктөгүлөрдүн бардыгын тынчылтыңыз. Уйгурлардын боз үй, чатырларын жалпайга чаап, кегинизди алып, аделеттикке кол сундуңуз. Сиз биздин каныштын өргөөсүн коргоп калдыңыз, бул жасаган иштериниздин бардыгы дагы бир жолу сиздин ак жүрөк экениңизди билдирип олтурат. Сиз дагы элчи жиберип, кат жазып, улугуңуздун кеменгер вазирин атайын түндүктүн чөлүн кездирип, абагер чектирип жиберип отурасыз; тартууга жөнөткөн аргымак, ылаачындарыңыз тээ алыстан кум кечип, жол кезип жетип отурат. Мына мындай иштер сиз менен биздин теги-түбүбүз бир деген боорукерликти билдирсе, дагы бир жагынан көөн тындырарлуу аракет болуп отурат.

Сиздин көрсөткөн кызматыңызды ойлосоңм ичимден кубанып кетем. Мен өзүм атадан калган

улуу ишти улап, ар кайсы бектиктерди өнтөлөн-
тынчытып дегендей келе жатам. Тагдыр мына
ошентип буйруп койгон ишти көтөрбөскө болбойт.
Шаң падышалыгынын Таң Ваң беги сыяктуу
кийинки урпактар үчүн саясий бийликти жөнгө
салып берүү тургай, чынын айтканда, менин
тартитүү башкаруум жер-жерлерге жетпей калар
бекен дегенден убай жейм. Хан Шуанды сыңары
бирдиктүү мыкты башкарууга, арийне мамлекет ичи-
тышын жалчытуу жагын ага салыштыра калсам
өзүмчө санаркап кетем. Ал эми, сиздин мамлекеттин
ичи-сырты менен арабыз алыс турсак, кадиресе,
биздин падышалыктын падышалары жарыялап
койгон жосун боюнча башкарыла турган жерлер
болбогон соң, ал жосун-каадаларды сиз жакка
жүргүзүүгө болбойт. Ошондой экен, биздин
акимчилик сизге кийлигише алмак беле? Мен тек
Каган сиз менен болгон тектештик биримдикти
кадырлап, илгерки атак-даңкыбызды сактап жүрсөк
деген жөнүнөн айтып отурам. Дагы бир ойлогонум,
каган сиздин улуу максат-ойлоруңуз бар эмеспи,
ошого кийин чыга турган балакетти түбүнөн
жоготкон жөн. Ошондуктан, мен бул жерде илгерки
жакшы-жаман иштерден кеп сала кетким келди.
Мурдагы месел болуп келген иштерден көңүлдү
билип алууга болот.

Эртелеп, көгшар теңиркут караса кутуюш кут
теңиркут мамлекетти алсыздыктан арылта

119 Биздин ошентен мурдагы 17 - жылдан 11 - жылга чейинки доор.
120 аты, Хан Шуң, Биздин ошентен мурдагы 72 - жылдан 49 - жылга чейинки палышы.

албастыгына козу жеткен соң, элчи жиберип хан
сулаласына багынды болгонун айтып, өзүн көз
каранды башчы деп атаган экен. Мына ошондон
тартып анын урпактары бактылуу күн көрүшүп
кетиптир.

Ошондон Хан падышалыгына келгенде
(чыгыш хан доору) теңиркут Хан падышалыгынын
падышасын таята деп атап, Хан падышалыгынын
колдоосу менен анан бейпил өтүптүр. Алар мансап
алуу, хан падышалыгына тартуу берүү, төлөм
берүүнү уланта бериштир. Түбөлүк көз каранды
мамлекет болуп, чоң чөлдүн түштүгүндө жашай
берүүнү билдирген экен. Кийин, как ошондой
болуптур, түндүк жактын чек ара чептери тынч
өтүптүр. Асмандан өрт жандырган жоо келе жатат
деген кабар эч качан болуп көрбөптүр.

Жакынкы кездерде, уйгурлар чоң мамлекет
менен биримдик түзүп, алардын көмөгүнө ээ
болушуп, түндүк жактагы барча улуттарга баатыр
атанып кетишиптир. Ал жактагы көптөгөн
уруу-тайпалар ага каруу кайтарууга даай албай,
арка-аркадан келишип ага багынып беришкен экен
да, ошентип жердин бир жак бурчу бейпил өтө
берген. Бул жагдай жүз жылдан көбүрөөк уланган.

Бул иштерден баары даана көрүнүп турат.
Каган өзүңүздө көрүп билдиңиз. Ошондой экен
бүгүнкү күндө уйгурлардын уруулары дагы эле
жоюла элек, арийне түндүк жакта аз сандуу улуттар
менен кытайлардын арасында кыстарылып туруп
жатат. Алып көрсөк, мына азырга чейин кара

арабалуулар" уруусу өтө көптөн бери уйгурлардын басыптуусунан коркуп, бүт эле аларга багынды болушуп жүрөт. Уйгурлар кайрадан күчалып чыкчу болсо, кандай күн болот деген санаа келет. Ошого, биз эки жак (эки баш) сак болгонубуз жөн. Ал эми, жанагындай барча уруу-улуттар менин сиз менен болгон жакынчылык байланышыбызды сөзсүз билиши, алар уйгурлар менен чатылышып келе жаткан байланыштарын үзүп, биз менен чыныгы элдешип, ар кайсысы бейпил өтүп, алар да орто түздүккө сүйөнүп, ынтымак түзүшүп өткөндөрү өң. Ошондо анан, алардын (уйгурлардын) куулук-шумдуктары менен жаман жоруктарын иштете турган орун жок калмак. Ошондуктан, мен сизге ашкере буйрук менен мансап берейин деп жатам, аны бардык жер-жерге чакырык кылып түшүрмөкмүн. Көрбөйсүзбү «теңир каган» деген мансап мурда уйгурларга берилген эски мансап эле. Аны узак жылдардан бери аларга берип келген. Тегеле уйгурлар өздөрү коюп алган ат эмес болчу. Мына эми, уйгурлар ойрондолуп, сандалып кетти. Жүйө боюнча, эми андай атоонун орду жок. Менин оюмча, Каган сиздин ата-бабаңыз жингуан жылдарында (биздин санактын 627 - 649 - жылдари) өзү биздин ордого келип, падыша менен көрүшкөн экен. Ошондо, Таң Тайзуң падыша сол кол сангун, кыргыз тутугу деген чен (мансап) берген экен. Мен ошол эле Тайзуң падышанын өрнөгүнө мураскорлук

кылгым бар, сиз да өзүңүздүн ата-бабаңыздын кеменгер, ак жүрөк оюна урмат этсеңиз экен. Ошондой болгондо «кыргыз» сиздин мамлекеттин аты боло берет да, падышалык буйрук боюнча мансапка коюлуп, дагы бир көркөм аталыш кошулуп, биздин жакындыгыбыз билинет.

Айтмакчы, «кыргызды» (биздин жазууда) «坚昆» (Kian-kun) деген сөз менен атадык, бул эки иероглифтин алдынкы бөлүгү «坚» деген (Kian) «куругус, чиригис» деген маанини берет. Ал эми «kun» (昆) деген бөлүгү «урнак, урнагы, тукуму» деген маанини берип, «түбү куругус» дегенди стуюнтуп турат. Мындай атоодон дагы көркөмү кайда бар!

Мен кечөө күнү салт-санаа башкаруу мекемесиндеги бесир Жың Су сыяктууларга буйруп, сиздин элчи вазирлериңиз менен бетме-бет зор иштерди акылдашкыла дедим. (сиздин элчи) Ошкур сангун сыяктуулар менин уюмду абдан анык билишти. Ынтымак түзүүгө макул экендиктерин айтышты. Бул жерде «кылыч кармап туруп, чөмүчкө арак сузуп алып ант ичишпеген» менен бек ишенимге кепелеттик кыла турган болдук. Эмики кеп, кандай баштап иштөөдө болуп турат.

Жакында, уйгурлар биздин чепке келгенде, биздин мамлекеттен жүз миң черүү чыгарып, аларды чоң чолдун түндүк жагына коргоп жеткирип коюуну суранган экен. Көрсө, алар секин гана баягы көз каранды кылып алган барча элге жетип алып, андан соң, биздин чепке жакын жердеги бир шаарды

өтүнөгө сурап, өздөрүнүн жаралуу, начарлап кеткен колун тыналтып алып, ошентип кайра күчалып чыгууну көздөп турушкан. Мен сиз каган менен болгон байланышты көздө кармап, алардын сурангандарына такыр ынабадым. Кадиресе эми уйгурлар биздин мамлекеттин чыккынчылары болду. Сиз кагандын кектешкен жоосу эмеспи. Сөзсүз түбүнөн жойгондо анан тынчтык, бейпилдикке кепилдик кылсак болот. Бул көкө теңир аларды курута турган кез, мына ушундай учурда оңой болот. Байыркыларда мындай сөз бар: «теңирим бергенди терип албаса, кайра анын кесирин тартат» деген. Каган, сиз мына ушул кезметти кетирбей, аларды эртерээк жылас кылып салыңыз. Уйгурлар жоюлбаса, каган сиздин ичкениңиз аш эмес, ууга сайрандап жүргөнүңүз көөндүүлүк эмес болот. Жоокерлеңизди машыктырып, аттарыңызды таптап, эч бир убакытты эндегей кетирбегениңиз жөн. Биздин арабызга көптөгөн барча элдер кыстарылып алганына ачуум келет. Мамлекет кыйынчылыкка кабылса, сиздер менен ой- санаабыз биргелеше күч жумшасак, силер биздин чепке жакып жүрсөңүздөр жөн эмеспи, анан эмнеге алар тигилерди жоюуга жолто болот экен? мен кадиксинген дагы бир нерсе, алардын (уйгурлардын) калдыктары силерге багындык деп барып алар бекен дегенде болуп турат. Каган сиз аларды таза жойбосоңуз болбойт. Кылмыштуу черүүнү кечирип, сандалып жүргөн башчыларын кабыл алып койсоңуз эч болбойт. Андай болгондо биздин жамаң көргөн

бузукуларыбызды кабыл кылган болосуз. Анда, биздин чек арада калышы болот. Уу жыланды багып, өзүнө - өзү балаа тапкандай иш болот.

Быттыр уйгурлардын жайсандары сыяктуу кишилер биздин кытайлардын элчилерине мындай дешиптир: «Лин Жың каганды кармап алгандан кийин да, биздин мамлекетте 20-30 дай киши калды. Ошолор болсо деле биз кайрадан өз улутубузга келе беребиз». Мынаке, алар өлүп-талып жатканда да ошентип кутуруп жатпайбы. Каган, сиз тигилердин айткан сөздөрүн терең ойлоп көрүң, ушуга санаа бөлбөй койгонго болобу? Эшитсем, Каражон деген жерде уйгурлардын кол башчылык өргөөсү дагы эле кыйрабай тигилүү турат имиш. Менин оюмча, адам өз жергесин самабай койбойт. Алар да сөзсүз кайра келүү нээтинде жүргөн чыгар. Ошондуктан, ал сандалып жүргөндөрдү дароо кайда болсо, ошол жерден жексен кылып, аларга эч кандай жылчык калтырбоо керек. Бул согуштун ийгилигин көрсөтсө, дагы бир жагынан, алардын кайра очок-отубузга келебиз деген оюн ойрондойт.

Каган, сиз каруу-күчкө толгону көп жылдар болду. Өзүңүз бир доордун баатыры болуп калдыңыз. Турган жериңизди жана мансап тон чендериңизди өзгөртүүгө туура келет. Баягы көнгөн адат боюнча жүрө бергенде, кайсыл сүр менен түндүк жакты жаркыгып, көптөгөн барча урууларды баш ийдирип, тынчытып жүргөнгө болот?

Мен орто түздүк Хуашаны бейпил жашатып, жан-жарандарды багып- өстүрүнүн көйүндөмүн.

Дайым көйгөй тарткан нерсе, эл тыныч болсо экен деген ой. кайсыл ишти жакшы жайгаштырбай калса, ошондо өтө кең жерге өзүнүн күчүн жана сүрүн көргөзүп, алыстагы чоң кум, чоң жергелерин ийгерип турам дегени болот беле? Тек, каган, өзүңүз бир жагын тойторуп берсеңиз, ырашкерлүү өтүп, ыптымак түзө алсак эле, кубаныч-кайгыда орток болсок гана, кичигирим иштерди алдын ала сүйлөшүп алып турсак, бүтпөгөн иш болбойт эмеспи.

Каган, өзүңүздүн сангун, жайсандарыңыз менен орток ойго келген соң, мындай ак нээт иш ылайык келерин билесиздер деп ойлойм. Бул элчи вазириңиз сизге баргандан кийин, менин чын нээтимди билесиз. Эң жакшысы, дароо элчи жиберип, баяндама катыңызды жеткириңиз. Мен да, албетте, өтө зарыл жумуштагы вазириңиз сизге жиберип, падышалык мансапка коюу буйругумду жарыялатам.

Жайдын саратан ысыгы жүрүп турган кез, Каган, өзүңүздүн ден соолугуңузга жакшы караңыз. Сиздин сангундарыңызга, жайсандарыңызга жана башка вазириңизге чогуу эле салам айтам. Бул катта аларды бирден атап салам айта албадым.

Хуйчандын 4 - жылы (биздин санагын 844 - жылы). Жай.

皇帝尊敬地问颉利可汗，温侍会将军来到（这里），看了你的信及（温侍会将军）带来奉献的一百匹马、十对黄羊，我都知道了。可汗你有天赋的英姿，与生俱来的雄赳伟略，你奋勇属威，平定了塞外荒凉大漠。你扫除了凶残的毡帐祸害，推伏曹国伸张了正义；你保护了公主的秘策，此事既大又表明了你的诚信。你又派遣尊贵贵族臣僚，驰骋穿越北方荒漠；赠送名马重赏，不惟远涉流沙地带，又附带了安征招来的意思。如蒙你的功勋业绩，我心里十分欣慰。朕有幸奉奉宏图大业，朕想安定各国，唯恐企望造化使命便毅然有绪，象周朝（周周）汤王那样为后世子孙享用高盖治开霁；实实在在的恩惠感我的德治尚未遍布各地，同议宣布踏踏固治，盖治境内外的情景相比焉有愧。何况与你国境内外相隔，并非朕朝帝王新亲历法所管辖的地方，周礼既不施行，行政又怎勤于操呢？我只不过怜惜可汗你为同求结盟之国，要惠及保全以往的名望；又考虑到可汗有私图谋略，必须固守后患。所以这里列具古今慎慎事端，映映往事以表明心怀。古时候呼韩邪单于屈居于郅支骨都单于国境未清除，便臣居于汉朝自称藩王，从而为子孙造福。到了后汉（东汉），单于利汉朝皇帝称为外祖父，故汉汉室支持而安定。他们愿承承（汉朝皇帝给匈奴的）封号，给汉朝上表章、贡奉，表示愿永远作为藩属国居于大漠南部。正因为如此，北部边疆相安无事，再未见烽火连天的敌情警报。近更由于回鹘结盟大国得到援助，在北部善邦之间称雄，那里诸多部落种族不能反抗，纷纷顺从，以获取安乐于一个角落，这种状况已持续百多年了。这些事都是明摆着的，可汗已亲眼所见。何况今日回鹘种族并未灭绝，夹杂居住于北蕃与汉人中间。至于（东北地区的）黑车子部族，很久以来害怕回鹘的淫威，一直臣服于他们，因顾虑回鹘重新振兴，所以常常两边讨好（首鼠两端），必须让这些个善邦都知道朕亲近厚待于你，使他们断绝抛弃与回鹘的关系，实实在在地与我们和好，各安本分，内附中原，相约结盟，那样的话，（回鹘）的用谋诡计和奸邪行径就无从可乘了。因此朕打算公开下令册封你，下诏映映各方。何况望里可汗本来就是册封回鹘的旧号，那是（中原大唐）国家多年前册封于他们的，并非回鹘人自制的名称。如今回鹘已经被淹没亡，按理应当避开与其字音相近的名号。朕认为可汗你的先祖曾在（唐朝）贞观年间（公元 627 年-649 年）亲自入朝觐见皇帝，唐太宗授他以左卫将军兼都督的职衔。朕想继承太宗皇帝的旧典制，你也最好遵从你先祖的明智诚意。那就仍以“望里”作为国名，而行皇帝册封，再增加一个美妙的称号，以表明我们是至亲。况且“望里”的“望”字是不朽的意思；“里”字是有后代的称呼，表示不亏本，这样称呼还不美嘛！朕昨天已命令礼部尚书邢彦等人对你的使臣当面议定大计，温侍会将军等人都明白了朕的旨意，愿缔约结盟。望里非得用程路刀、金面那铁器盟誓，保证诚信，主要在于刚开如何做。不久以前，回鹘刚到边疆之外，曾要求（大唐）国家出兵兵十万，护送他们到大漠北部。他们渐渐回到藩属地后，又请求借用汉界一座城，养育他们瘦弱的人，以便图谋再恢复振兴。朕考虑到可汗的关系，对他们的请求一概没有应允。而今回鹘已是国家的叛臣，作为可汗你的仇敌，必须彻底除掉，才可保得平安无事。这是上天要灭亡它（回鹘）的时机，容易攻取。古人说：“上天给予的时候不争取，反而会重蹈覆辙。”可汗你必须乘这个机会，早得其利。回鹘未灭之前，可汗要吃喝不香，游猎不乐，只须努力操练兵马，不可有一点放松休闲。只恨我们之间相隔着诸多部落，国家难与你们同心协力，倘若你们近在朕边塞，怎么可能迟迟不决（他们）呢？朕还担心（回鹘）的残虐余孽扫荡你们，可汗你不能物极而衰，而容易有罪的民众，接受逃窜去的叛臣。倘若你收留我们憎恶的坏人，必会造成边境上的摩擦。那可就成了养虎为患，自招祸端。前年回鹘宰相等人曾向汉人使者说：“李靖擒获我（回鹘）顺利可汗后，我国内仅剩二三十人，都那样会复兴恢复起来。”他们是在危难困顿的时候，却仍然那样狂妄狂妄。可汗你深思他说的这些话，岂能没有顾虑？我还听说会罗川那里的回鹘牙使（可汗或领袖的秘使）尚未完全投降。我想人皆有怀念故土之心，他们必然会有打回来的志向。所以要尽快速平叛乱在各角落的余孽，不能让其滋蔓。这既表明朕的成功，也应当让他们断了死灰复燃的念头。可汗你已发愤图强多年，自己已成了一代英雄，至于居住的处所和官品服饰，也都需要变革，谁能总安于所习惯的一切呢？况且回鹘守旧，那么凭什么声震和光耀北方，制服和镇压诸多部落部落呢？朕又医医中原华夏，抚爱养育众多生灵，岂有担心百姓得不到安宁，有碍何事安排不当，哪还愿意向更广阔的地方显示自己威武和雄略，控制遥远的大漠荒凉呢？但我有绪与可汗各保一方，和睦同心，缔结盟约，欢乐休戚与共，一些微小的事，都更事先讲好。我想可汗与你的将军宰相共同谋议之后，会附合这样的诚意。这位使臣到你那儿的时候，（你）必会体谅朕的一番诚心，最好尽快派人带来表章，使当然也派重臣大臣前往宣读皇帝册封。夏天暑热，温可汗休养静养，对你的将军宰相及以下大臣也请一并代为问候。所寄书信不能一一问及了。

Кыргыз каганына жазган катты жолдоо жөнүндө

Жогоруда жолдонуп отурган кат ушул айдын 23- күнү падыша тагында иш башкарып жаткан кезде, төтө буйруган, падышалык буйрук боюнча жазылган кат болчу. Мен ушул буйрукту алып жаткан кезде Жың Су¹² сыяктуулар алар (келген кыргыз элчилиги) менен сүйлөшүп болгон соң анан жазайын деп сурангамын. Мына бүгүн жазып болдум. Жолдоо жөнүндө жогорку баяндаманы жаздым.

进呈臣所撰写的给黠戛斯的信的书状

上面所进呈的是本月十三日，在朝阙中当面对接受圣旨，圣上（皇帝）命令我撰写的书信。臣下当时请求待郑肃等与他们（黠戛斯使臣）面议之后再撰述。今天已撰写完毕，谨进呈如上。

¹² Кыргыз элчиси Ошкор сангун менен сүйлөшүү алып барган Кытай дипломаты.

Кыргыз каганына жазган катты жолдоо жөнүндө

Жогоруда окуп чыгууга сунулган кат падышанын буйругу боюнча жазылган. Бүгүн мен бул жазылган катка кыргыздардын тарыхый иштери жөнүндө биртке мазмун коштум. Анткени кыргыздар байыркы «坚昆» (Kian-kun) (куругустардын) урпагы экендиги жөнүндөгү маалыматты тиги вазир окуп көрбөгөн экен. Тек жондотуп гана өткөн кептенди, айкын түшүнүк бере албаган. Мына эми падышанын буйругунда айткан мазмундар боюнча өзгөртүп толукталды. Бул катта кээ бир бүдөмүк баяндалган сөздөр бар экен. Мен ага карата бир кыйла түшүнүк киргизген болдум. Бирок, айтпай болбойт, менин деле билгеним тайыз, курсакта билим аз, кат жазуу

进呈臣所撰写的给黠戛斯可汗的信的书状

上面呈阅的文本是奉皇上宣召，令臣下在所撰写的书信内增添坚昆史事。只因臣未曾审知黠戛斯原是坚昆史的后代。恐怕只好谢便便略略略过，不便写明。如今已按圣上（皇帝）宣召的意思添改。其中有些词语未讲清的地方，我也进一步加添说明了。臣下学识浅薄，腹中空虚，文理不深，加之在严格的圣君面前陈述，禁不住心中惶恐。谨将进呈状一起封送陛下。

курбатым терең эмес, эң эле кыйыны, сүрлүү падышанын алдында баян айтууга жүрөк көркүп турат экен. Бул жолдомого уруксат суроо баяны катка кошуп падышага сунулат.

Кыргызга кат

(падышанын жолжобосу боюнча жазылды, соңуна падышага жолдомо кошо чиркелди)

Падыша урмат менен кыргыз каганына салам айтат. (сизден) Дадас Ынанчор сангун ордо шаарга келди. Сиз жиберген катты окуп, тартууга берген эки ак боз атты алдык. Бардыгынан кабардар болдук. Каган сиздин туулма кемеңгерлигиңиз кудум эле жети аркар жылдыз айланып турган түндүк казык жылдыздай жаркырап көрүнөт. Баатырлыгыңыз түндүк улуу чөлдүгүндө баш киши деп аталып кетти. Үстүңүздө топоз куйрук түпөктүү тууңуз желбирттеп турат. Чегиниз айкын бөлүнүп, мамлекет курдуңуз. Сиз аябагандай баатыр, ай көлсүз. Ырасында эле мына ушундай иш Билги кол башчыны койгон жөн экен. Сиздин кол жеткирген ийгиликтериңизди ойлоп келсе, таасирленгенден өтө тереңден, ойгонгондо эле шыпшынып таң калып калам. Сиз жиберген катыңызда айтылсыз: «Онкор сангун кайтып келгенден кийин даде Кытайдан элчилик келбеди» - деп. Онкор сангун жөнөгөн күнү мен жиберген катта: «эң жакшысы, дароо элчи жиберип, баяндама катыңызды жеткиртиңиз. Мен да, албетте, өтө зарыл жумуштагы вазимди сизге жиберип, падышалык мансапка коюу буйругумду жарыялатам» - деп жазган болчумун. Каган сиз менин ал максатымды түшүнбөй калган кептенесиз.

Ошого жазган жооп катыңызда биртке жаздымдык көрүнүп турат. Мен бул жерден элчилик жиберүүнү ойлоп эле турдум, бирок сиздин катты күтүп көз талды. Сиз катыңызда: «алтын, күмүш таштын түбүндө калгансып, биздин бекем достугубузду тээ түпкүргө түртүп, барды-келдинин жолу бөгөлүп турат» - деп жазыпсыз. Негизгиси, тоо-таштар тороп, жолдун ыраактыгы, кадиресе кагандын чеби менен төтө чектеш болуп турбагандыгынан болуп жатпайбы. Болбосо, эки мамлекеттин жакындыгын дагы кандай нерсе тосо алат эле. Каган муну таанып жетет деп ойлоюм. Мындан дагы кабатырлануунун кажаты жок. Катыңызда: «эки эл кат алыпшып жатабыз, арийне өз ара көрүшүп турсак» - деп жазыпсыз. Ооба, катта айтар кептин баарын айтып кеткенге болбойт, айткан сөздөрдө жеткире жазылбастыгы абдан мүмкүн. Ал тургай, аз улуттардын жазуусу менен кытай жазуусун бири-бирине которууда да айырма чыгып калат. Андай экен, биз өзүбүздүн ак жүрөктүгүбүзгө эле жөлөнүүгө туура келет да, түбөлүк достук-биримдикти сактасак гана болгону. Ал эми, сөз жасашып айтышып жүрбөсөк деле, бир-бирибиздин көөнүбүздү ала алабыз. Ар кандай бир ишти ойлошкон кезде, алды менен, тигил жактын ак нээт, жакшы көңүлүн ойлогон жөн да, андан кайра күмөндөнүп сактык кылуунун кереги жок. Кеп жүрөгүбүздөн ишеним байлашта болот. Катыңызда дагы: «эки мамлекеттин эшигинин алдында өскөн уу тикенди жулуп ыргыталы» депсиз. Бул эң эле сонун

айтылган сөз экен. Андай дегеним, уйгурлар түндүк жактын баатыры болуп алып, бир доор баш болуп, ар кайсы барча элдер аларга баш ийип, жүз жылдан көбүрөөк убакыт болгон эле. Бүгүнкү күндө сиз аларды кызыл уук кылып чаап, илгерки кегинизди кетирбей алдыңыз. Мына бул кызматыңыз мурдагы өткөн адамдардан артык болуп эле калбай, кадиресе, сиздин кадыр-даңкыңыз түндүк жакты дүркүрөтүп турат. Мына бул өтө терең айла-амал менен жасай турган улуу иш эле. ошондой экен эмнеге дагы коломтого көр коюп, аны кайра өрткө айлантып алат элек? Кара арабалуулар тайпасы экөөбүздүн арабыздагы бири-бирибизге өткөргөн кызматтарыбызды жана күч-кубатыбызды чендеп биле албай, кектүү жообузду калкалап келет. Алардын анткени каган сизди жеңил баалаганы го, бул жалгыз тайпаны баш ийүүгө баштабаганда иш байсалдуу болбойт. Мындай ишке чыдаганга болобу, же чыдаганга болбойбу? ал эми, каган мурда сиз каныш кыздын жагдайын жакшылап сурачу элениз. Ал (Тай Хы) асманга чыгып, жерге кирип кетсе да табылат дегениңиз бар. Бүгүнкү күнү бул иш жөнүндө сурап койбосоңуз менин көөнүмдү алам деп кандайча ишеним байладыңыз болду экен? Мен ойлойм каган сиз алардын өтө мукурап турган кезметин кетирбей, кылданган аттуу жоокериңизди салып, өлө кууп кирип, сандалып качып жүргөн уйгурлардын баш кишилерин кармап жазасын берсеңиз, Кара арабалууларга жортуул коюу байсалдуу болбоду дегендин өзүндө, кудум эле

жерден бирдемени терип алгандан оңой болмок. Кайрадан кол баштап, аларга согуш ачуунун кажаты калбайт да, бир эле жолдо экөөнү бир согуп, бүт баары сиздики болуп жатып калмак, мындан да сонун иш кайда бар?

Сиз катыңызда мындай айтыпсыз: «каныш кызыңарды корготуп жеткирүүгө жөнөткөн элем, кадиресе ал жөнүндө учур жооп жазбадыңыздар» - деп, анын жөнү мындай болбодубу: каныш кыз (Тай Хы) Каган сизден жөнөп чыгып беш күндөн кийин эле уйгурлар кайра аны тартып алыптыр. Сиз коргоп алып бар деп жөнөткөн вазириңизди жана бөлүктөрүн бүт өлтүрүшүптүр. Каныш кыз ошол эки жылдан бери кумдукта сандалып жүрөт. Бул иштин болгонуна көп убакыт болду. Ошондуктан мен кайра айтып отурбагамын. Ал эми, Жав Фан барган кезде, ыракмат айткан коштук көөнүмдү ала барган болчу, арийне, менин эң жакындан билдирген саламым ошол эле.

Эшитсем, быйыл күз уйгурлардын кагандык ордосун көчүрүп жиберип, бул чоң мамлекеттин торомпоюн тоздуруп, анын турган жерин өзүңүз ээлеп иштеткени жатыпсыз. Мындай иштегенде, башка көптөгөн барча бийликтер сиздин сүрүңүздөн коркуп калышат. Ал тигил уйгурлар болсо бүт эле үмүттөрүн үзүшөт. Ошондой болгондо, биз кытай элинин чек арасына да биртке жакындаша түшөр эле. Бул бир кыйла жакшы ой болуптур деп айтса болчудай.

Ал эми, сиз суранган черүүнү жиберип, өз

маалымда сиз айткан жерге чогултуу жөнүндөгү ишке келсек, Кара арабалуулар тайпасынын чек арасы менен биздин мамлекеттин аралыгы миң чакырым жатат. Ал аралык бүт эле кум чөл экен. Илгертен биздин кытай жоокерлери ал жерге барып көрбөгөн экен. Жакында, уйгурлардын ички жагдайын чалгындап угушуп көрдүк. Алар качкандан качып отуруп Күсан аймагына чейин кире кача турганын билдик. Быйыл күз келгенде мен Южу, Таюан, Жыну, Тянци сыяктуу чек арага жакын аймактардын аталыктарына буйрук берип, жолдоруна көл чыгартам. Менин жоромолумча, каган сиз дүмөк салып аларга кирген кезинизде, уйгурлар сөзсүз качып берет. Ошондо мен жанагы (төрт аймакка) буйрук берип, жолдорун бөгөтөм. Ошону менен ал канкорлор колго түшөт. Мына бул жоокерлик мөөлүт (убакыт чеги), сөзсүз убадага бек бололу. Каган толук ишенимде, бир аракет, бир максатта болот деп ойлоймун. Дадас Ынанчорду өзүм Лидигү сарайында кабылдагамын, кадиресе, аны конок алып, оюн-шоок менен күттүк. Ошо менен бир убакта, сиз жазган каттын талабы боюнча, аны көпкө жүргүзбөдүк. Мен мына ушундан кийин эле зарыл кызматтагы вазирди сизге жиберип, сизге берген мансап буйругун жарыялатамын. Ошого, алды менен, бул нээтимди адам жиберип жеткирип турайын. Силердин кагандык мамлекеттеги эли-журтуңуз падышалык мансапка коюунун салтын билгенче турсун. Ал эми, ал салт баягы уйгурларга мансап берген сыяктуу тартыпте болот. Каган өзүңүз

эми эле мамлекет куруп жатасыз. Көптөгөн барча бийликтегилердин башында баш киши болгон экенсиз, сөзсүз биздин арабыздагы коңшу жергелештик терең достук көрүлүп турушу керек. Кадиресе, бабалардын орноткон ынтымактык мээрлери да өтө терең эмеспи. Мына ошентип ылым санаштык, көңүл тындырышуу болуп турса, ким болсо да баш ийбей койбоспу? өз ара көңүл алышып турганга, улуу иштерге орток амал таап турушканга не жетсин. Жаз жылымдап кетти. Каган, ден соолугуңузду жакшы күтүңүз. Сиздин сапгундарыңызга, жайсаңдарыңызга, ошондой эле, бардык вазирлериңизге менден салам айтып коюңуз. Бул катта аларды бир - бирден атап салам айтууга болбоду.

Хуйчаңдын 5 - жылы (биздин санактын 845 жылы) . Жаз.

赐予黠戛斯可汗的书信(附进呈书状)

——唐皇帝宣召高拱写

①

皇帝尊敬地向黠戛斯可汗，将军请使伊斯坦布尔至京都，看到了你的书信和所献的两皮白马，均已收悉。可汗你生来精明有加北斗星拱卫北疆那样耀眼，被称北部大王称为君王；国上系有铁牛般的坚韧你而著称，依国界而分开建立了国家。你特别有英雄气概，早就被推为有才干的领袖。回顾你的功绩，感受皇恩方皇恩来就会感叹。你的信中说：“愿将合将军加封我国后，双人使节却不见来。”愿将合将军走的那天，我在信中说：“愿好尽快派人来报喜，我当然也派重要大臣前往祝贺至命册封。”自然是可汗你为明白我这份意，所以答复的信件表面稍稍迟滞了。我当然打算派使节回，却只是对你的来信望眼欲穿。你信中又说：“如金镶玉石那样坚实的友情深深的往来之路已被阻隔。”主要是因为山川阻隔，路途遥远，未能直接与你可汗的封住并连接，并不是两国间的友情还有什么阻隔。我想可汗会明白认识这一点。不至于再生疑虑。你信中说：“两地互相写信，而彼此未能相会。”再加上书信之中不可能写完所有要说的，写上的话也不可能全部说透，何况原文和汉文之间的翻译传达还有区别，只能靠我们都有赤诚的心。愿永保友好情谊了，哪里非再用点虚饰的客套词语，以此来互相取悦心呢。每遇事考虑什么事先向对方的好意好事，不再开罪，便是心明诚信。信中还说：“打算解除两国前庭之间的限制。”这可真是欲图最好的话。只因为回鹘称雄于北方，时代作为君长，各藩国臣服他们有一百多年了。如今可汗你扫荡了他们的私属他事；彻底摧毁了，这功劳伟业不仅高过以往的古人的，你的威名声誉也震撼了北方。这就更应当深深感谢皇恩，怎么可以让皇恩留下复怨呢？皇太子部于衡量所有的功德与力量，竟敢保护仇敌贼寇，那就是轻侮侮辱可汗，唯独这部不服劝导，不依顺。对这种事是忍无可忍？况且可汗你以前未曾说要夺公主，即使地上天入地也必然找到；如今如果此事而不过问，怎么能取信于我的心怀？我回想可汗你给他们最为尊贵的时刻，排精锐骑兵长驱直入，对回鹘逃亡的罪人兴师问罪，对皇太子部的不依顺进行讨伐，犹如拾取遗物一般容易，无需再次兴兵开战，一举即可定天下，岂不是美事吗？你的信中说：“派人送公主到你那儿，却连一句也没有答复。”只因为公主刚刚离开可汗五天，就被回鹘劫掠夺走了，你所派护送使臣，都被（回鹘）杀伤了。公主在两年之中，辗转流落沙漠之中，这件事相隔已远，所以我没有再提它。然而回鹘去的时候，已带去了我诚挚喜悦的心情。也是以表明我慰问问候的意思。我还听说今年秋天你打算移回回鹘可汗的牙帐，灭掉这个大国，而保留其旧地为你所用。这样做定可以使藩邦各国都惧怕你的威力，使回鹘彻底绝迹，同时能较为邻近汉民边境，可以说是个较好的计划。你所说的请求派遣兵马加回鹘中到你说的地方一事，由于皇太子部还高汉民国界有一千多里，在沙漠之中，从回鹘兵从未到过那里。近来得听到回鹘的内情，知道他们常打算乘虚投奔安西地区去。等到今年秋天，朕必定命幽州、太原、善州、天德等沿边境城镇节度使从要路出兵。我估计可汗你攻讨回鹘的时候，回鹘必定溃逃，朕命（回鹘）各处地，朕可以绝其无归。这是军令限期，必须遵守的约定。我想可汗定会完全信任，协同一心。唐皇帝伊斯坦布尔已在唐册封中亲自接见过，并且赐他享用家府礼乐，同时依你送来的表章册封，没有让他薄待。朕随后就派遣使臣，前往你处宣布对你册封的册命。为此先让人送这个册命，让你们回国的人民明白知道皇帝册封的礼仪，并依回鹘的先例去做。可汗刚刚建国，要作为该藩国的君长，必须是承袭我们之间相帮接济的旧谊，而且承袭册封至重。通过这样册封与接款，哪个敢不服从？最好互相体谅心坎，共谋宏图。每天问候了，望可汗休养安事。你的将军宰相及其以下臣僚请代致问候。所寄书信不能一一提及了。

会昌五年(公元845年)春

Кыргызга жазган катты жолдоо жөнүндө

Жогорку жолдоп отурган кат падыша буйрук берип, мага жаздырган кат эле. Мен алардын (кыргыздардын) жиберген катынын мазмунун бир-бирден окуп отуруп, ага карата бир-бирден жооп жазып чыктым. Арганын барынча жооп берүүгө тийиштүүлөр түшүрүлүп ташталбады. арийне, жасалма сөздөрдү көп кошпой, алар оңой түшүнгүдөй болду. Теги, падышалык буйрук менен мансапка коёр кезде, алар сөзсүз өздөрүн көз каранды мамлекеттин баш кишини деп аташы керек. Ал эми, мансапка коюу аземи болорун, арийне, ал азем мурдагы уйгурларга өткөргөн азем боюнча иштелерин сөзсүз айкын айтып коюлду. Эгер андан да ичкерилей токтомого келүүгө туура келсе, биздин ордон жиберилген элчилер барганда, аларга падышанын жолжобосу бөлөктөн айтылат, ошондо тыўгылыктуу болот. Жогорудагы себептерди айттык.

Сизге (падышам) окуп көрүүгө жолдонгон бул кат болобу - жокпу?

Хуйчаңдын 5 - жылы (биздин санактын 845 - жылы) Жаз.

进呈臣所撰写的给黠戛斯的信的书状

上面的呈文是皇上宣召高拱陛下撰写的书信。陛下译发他们两皮表章中的款款内容，一一作了答复，尽量做到不遗漏，同时不加文饰，让他们容易理解。只因为皇帝下台册封时必须让他们自称霸王，必须讲清钦命册封的礼仪，并依照回鹘的先例办事。如果要求进一步的约定，就等到朝廷派遣使臣时另外赐予他们圣旨文书，较为妥当。谨因有上述理由，进呈的书信不能（皇上）审阅可行否？

会昌五年(公元845年)春

5

«Кыргыздардын ордого келгендиги жана тартуу-белектеринин сызма сүрөтү, алар жөнүндө баянга» алгы сөз

Илгери (Жов падышалыгы кезинде) Йошан жактан тартууга келген ак кыргоолду (Жов падышасы) бабалардын ажайыпканасына койдурган, (Хан падышалыгы кезинде) Көк арттын батыш жагындагы алыскы мамлекеттен келгендер бир даңгыт тартуу кылган. Аны да тарыхый китептерге жазгызып койгон экен. Мына ушундан караганда, алардын ак жүрөктүгүнө таасирленгендиктен ошондой иштетилген экен да. Эми карасак, мээр падыша, олуя падыша сыпайы падыша, баатыр падыша, сыяктуулардын кезинде, андан жүрүп отуруп, эмики ыйык, каруулуу, күйүмдүү падышанын мыйзам тургузган 4-жылдары кезинде, көктөн баркыраган бак түшүп, падышалыктын ийгиликтери жаркырап чыга келди. Түрдүү ишмерлер аябай кадырланып ишке коюлду. Караламан жумуштагылар да бири-бирине шайкеш иш кылишти. Ордо өкүмүн иш билгилик менен жүргүзүп, ар кайсы жерлерге өбөк болуп берилди. эл жагынан олуядай падыша деп макталды. Батыш

13. Кыргызстандын тарыхый маданияты
14. Кыргызстандын тарыхый маданияты
15. Кыргызстандын тарыхый маданияты
16. Кыргызстандын тарыхый маданияты
17. Кыргызстандын тарыхый маданияты
18. Кыргызстандын тарыхый маданияты

түндүк чөлүнө черүү салып, биздин падышалыктын баатырлыгы даана байкалды. Мына ошентип ай-күндөр жаркын өтүп, асман ачык болуп, түрдүү курт-кумурска апаттары болбой, дан эгинчилигинен мол түшүм алынды. Орто түздүк бейпил өтүп, чар тараптан бөлөк улуттар ордого үзүлбөй келип жатат. Дегинкиси, түндүк чоң чөл жактын кишилерин келди. Кыргыздар Жоокуусол сыяктуу элчи вазир баш болгон элчилигин жиберип, кат, кадиресе, эки аргымак тартууга алып келди. Бут арымдаса алдына эшилип турган кумду кечип, тер тамчылата төгүп, гобинин чоң чөлүн кезип жүрүп олтуруп келип, өздөрүнүн ак коңулүн тартуулап отурат. Аларды падышабыздын кол жеткирген ийгиликтери таасирлендирбеспи, алар эмнеге ошончо машакат чегип келишет? падышанын өзүнүн эң эле салтанаттуу напа арабасы бар эмеспи, минүүгө ат кажет беле, иштетсе тек падышанын доолбосу жүктөгөн арабага гана чегилет ал аттар. Мына ошондой, ал эми, алардын (кыргыздардын) элчилиги ордонун эң төрүнө киришип падыша менен көрүштү. Падыша ал тургай, эң баалуу деңиз түшүмдөрү менен аларды конок алды. Сайма түшүрүлгөн жибек кездеме сыяктуу асыл буюмдарды тартуулады.

Эми көрсөк, дүйнөдөн өтүп кеткен жайсаң, өкүл ата болгон Жа Дан жазган «Байыркы жана азыркы чар тараптан келген чет элдиктер баяны» дегенде жазылышыгыча, Кыргыздар тегинде, байыркы «坚昆国» («Kian-kun» мамлекети) экен. Улуу Таң Тайзуң (Ли Шымин) падышанын жингуан

жыл санагынын 21- жылы (биздин санактын 647- жылы) Кыргыз мамлекетинин баш кишини ордого келген. Ага (падыша) сангундук чен берген да, кыргыз тутугу деген мансапта атаган. Мына ошондон, улуу Таң падышалыгынын Шуан Зуң (Ли Лоңжи) падышанын тыяпбо жыл санагынын 3-жылына чейин (биздин санактын 744- жылга чейин) алардын (кыргыздардын) ордого келиши жана тартуу-белек бериши эч качан токтобогон. Кийин, орто түздүктө апаң-жут көп болуп кетти, ортолукту уйгурлар бөгөп жагты. Кыргыздар аларга карата каары кайнап жүрүшкөн да, алар жутка кабылып турган кезметти кетирбей, алардын ордосун ойрондоп, боз үйлөрүн өрттөп, түмөн чакырым чыл барчасын чыгарды. Ошол жерде, бул уруунун жыйналып отурган жери көрүнбөс болду. Мына ошондон тартып уйуган туман тарап, асман ачылып, алар (кыргыздар) жетип келишип, падышанын ажарын өз көздөрү менен көрө алышып жатат.

Мен Тай Зуң (Ли Шымни) падышанын мындай айткан жолжобосун окуган элем. Ал киши көптөгөн вазирлерге: «түштүк жылаңач тоо жактан жана батыш өңүрдөгү чоң чөл жактан бөтөн улуттар ошончо алыс жолду өз каалоолору менен басып, бул жерге келишип жүрөт. Аларга эмне себеп болду?» деген экен. Ошондо, анын жайсаны Паң Шуандын мындай дептир: «өтө алыс жолдон ордого келгендер орто түздүк району бейпил болгондуктан, падышанын бийлиги жалчытымдуу болгондуктан, алар келет да». Анда, Тай Зуң падыша кайра мындай

айткан экен: «мурда, орто түздүк деле тынч боло койгон эмес, ошондо да алар эмне келген? мен бул көрүнүштү көргөндө ичимден коркуп кетем. Эмнеге дебейсиңерби? Илгери, Чын Шихуаң алты бектикти камырып-жумуруп (бир чын падышалыгы кылып) салды. Хан Вуди (падыша) каруу-күч менен батыш жана түндүк жакта өзүнүн барк-беделин тургузуп чыккан. Бүгүнкү күндө деле чар тараптан алыскы жерлердеги буруу улуттан жол катчылык ыраак болгонуна карабай падышалыкка келип мейман болуп олтурушат. Мен дайыма Чын падыша менен Вуди падышага өзүмдү салыштыра калсам, кайдан болбосун кыжалаттык тарта турган жерим жок экен. Кадиресе, мындай жарашыктуу жагдайды кийинки урпактар улап кетсе экен деп ойлоп калам. Бирок жогоруда айткан эки падышанын кийинки жолун басар адмдарынын жалчытымдуу чыкпаганын ойлой калганда, коркпой коё албайым».

Мен (вазириңиз) улуу Таң падышалыктын Тай Зуң падышасынын коркконун ойлоп келсем, ал деле биздин улуу Таң падышалыктын доордон-доорго жарып-жалчышынан айтылган, арийне, кемеңгер падыша бабаларыбыз терең айла издеп, алысты жоромолдоп турган экен. Чын эле, өтө ыраакты ойлогонун көрчү! мына бул Тай Зуң падыша атагын түбөлүккө сактап, алдынкылардын изи-жолун көтөрүп келе жаткандыгынын себеби болгон; падышам, сиз да мына ушул күндө бабалардын падышалык ишин улап, өнүккөн доордун баш кишини болуп калдыңыз. Мындай айтуу жакшы

эмеспи! падыша Жа Данды Чын Пыңга окшош басыктыра ала турган жана көөн тындыра ала турган кубаты бар, дагы бүт мамлекетте ар кайсы улуттун тилин билүүдө эң башкы орунда тура турган акылман, кыраакы киши, ошого анын жазган чыгармасы байыркыны камтып, азыркыны бүт айткан мол мазмундуу деп айтканы бар; ал эми, падыша так мурасчы уул, иш билги Вий Зуңчын, катчы, жаш бакылоочу Лү Шуга буюрган, алар конок сарайына барышып келген элчиликтер менен жеке сүйлөшүп, алардын биз менен окшош жана окшош эместиктерин байкашып, алардын жолдо тарткан азап-машакатын сурап билишип, ордодо жазылгандардын кемтиктерин толуктап жазып келишкен. Алар батыш түндүктөгү, чыгыш түндүктөгү бөтөн улуттардын тилин жана күүлөрүн сүрөттөп жазышкан. Алар ашып келген тоолор, басып өткөн жолдорунун кандайлыгын жазып чыгышкан. Мына бул баянда айтылууга тийиштүү мазмундар айкын айтылып, бир кыйла бышык болуптур, жазуу баяны да жатык экен. Мен ичимен минтип калам: улуу Таң падышалыгы Тай Зуң падышанын жингуан жыл санагынын баш ченинде (биздин санагын 627 - жылдарында) катчылык бөлүмүнүн башчысы Ян Шигү падышага мындай айткан экен: «илгери, Жов падышалыгынын Ву Ван падышасы доорунда жер бети бейпил болуп, алыстан ар кайсы мамлекеттер баш ийип ордого келишкен. Жов тарыхында бул иштерди чогултуп

* Хан падышалыгынын кайсы...

«падышанын бөтөн элдердин баш кишилери менен көрүшкөндөгү эстелик жыйнагы» дегенге жаздырып койгон. Мына азыр да түмөндөгөн бектиктерден адамдар ордого келип, падыша менен көрүшүп кетип жатат. Түндүктөн, түштүктөн, чыгыштан, батыштан барча элдер мамлекетибизге баш ийгендиктерин билдирип жатпайбы. Чынында ушуларды болгондой сыздырып, чынын жаздырып коюуга тийиш экенбиз. Ошондуктан падышам ушул жалчып-жайылып жаткан абалды дагы бир «падышанын бөтөн элдердин баш кишилери менен көрүшкөн сызма сүрөттөр жыйнагы» кылып, сыздырып-жаздырып коюуну тастыктап берсеңиз» - деп суранган экен. Тай Зуң падыша буйрук жазып, ал сунушка кошулуптур.

Мен Вий Зуңчын, Лү Шулардын жазган нарктуу, кызыктуу окуяларына негиз, бирөөгө сүрөттөр сыздырып чыктым. Бакырыңыз ага батылдуулук кылып бул баш сөздү жазып койду. Мында сызма сүрөт менен баян шай келишти, алгы сөздү ал баяндын алдына койдум. Хуйчаң жыл санагынын 3- жылы (биздин санагын 843- жылы). Жалган курандын этеги.

斯基人朝覲并献奉贡品图传之序

⑤

过去(周朝)越来献白色雉鸡,(周公)将其奉献于宗朝;(汉朝)苍种以西远国来人献兽犬(高大的猛犬)将此事记载于典籍之中。之所以如此,是为他们的虔诚所感动且物有此事。仁王圣人(文成)帝至神武大帝的皇帝钦定的历制第四年,上天降下了灿烂的祥瑞,皇朝的成就辉煌,各种有才干的人都得到重用;役使的人头均能协力做事。(朝臣)唐顺施政教,宣慰各地,以宣扬皇帝神化;出兵西北大漠,以显我朝英武。因此而日月生辉,天空晴朗无云,各种虫灾没有出现,获得五谷丰登,中原地区安康,四边异族皆来朝覲。于是北边荒漠地区的君长(国王,可汗)斯基人派遣达吾合来等人来敬奉表章,并献良马二匹。跋涉于流心之中汗水沾满赤河,走过戈壁大漠来献赤城之心。若非我皇上德泽所感动,怎么能使他们如此刻苦而来?皇帝以前自由龙车凤辇,哪里用得着骑马,并非看重龙马(千里马),只不过以其驾鼓车(载鼓之车,喻大材小用)而已。然而却命其(斯基人)使臣到内殿觐见皇上,皇帝还赐其享用山珍海味的膳食,赐予他们绣花的锦段等宝物。现今按已故宰相魏国公贾耽所写的《古今四夷述》所记,斯基人本来就是古代的坚昆国。大唐高宗皇帝贞观二十一年(公元647年),坚昆国酋长来朝覲,(太宗皇帝)曾授予他将军印信,拜任他为坚昆都督。直到高宗皇帝天授三年(公元668年)为止,(斯基人)来朝覲和进奉贡品的事一直未停。后来中原地区灾难繁多,中途又为回鹘所阻隔。斯基人的对其(回鹘)桀骜不驯气愤不平,便乘其闹饥荒的时机,大破(回鹘)龙庭,焚掠掉他们的毡帐,以至万里萧条,当地再来见其聚居的部落,从而大开逆眼重见天日,冲破重障得睹皇颜。臣下曾敬读太宗皇帝下的诏,他对许多大臣说:《南方荒山之中 and 西域大漠之中的异族都自远方来到这里,是什么缘故呢?》他的宰相房玄龄说:《特别远的地方来人朝覲,是因为中原地区太平无事,皇帝的德治惠及他们那里才来的。》太宗皇帝又说:《过去中原地区不安宁,他们为什么也来了呢?朕见此情景心忡忡。为什么呢?过去秦始皇吞并了六国(而统一了秦朝),汉武帝以武力在西戎北狄之中树立了威望。如今四周远方异族部落无论距离多么远都来朝拜作客,我略略与秦皇汉武相比,倒也没有什么可惭愧的。然而我又想将这种盛况传于子孙后代,但思虑上述两位皇帝后人的穷途末路,我就不能不感到惧怕了。《臣下敬思我大唐太宗皇帝过去的谨慎,乃是为了我大唐百代的兴隆,而圣明的皇祖深谋远虑,的确是想得远啊。这正是太宗皇帝永垂盛名,成为承受天命的祖先的缘故,陛下如今要继承王霸之业,成为中兴的君主,这种做岂不好吗?皇上曾说贾耽有(汉朝)陈平既能成镇又能抚慰的才干,又有全国首选能通晓各语的聪敏,因此他的善述博古通今,于是皇帝下诏命太子詹事韦家骥、秘书少监吕述前往迎宾馆与来使私下相见,考察他们与我们的异同,了解他们旅途的艰辛变曲以补官中记录的遗漏。他们描述出了西北东北各民族的语音和乐声,写出了这些人走过的山川曲折的形状。这部传记条目贯通详备,文理皆通。臣下暗自以为,大唐高宗皇帝贞观初年,中书侍郎魏元吉(名立本)曾向皇帝进言:《过去周朝武王的时代天下太平,远方各国都来归朝朝拜,周史中便将这些事集中作为《王会篇》(周王会见异族首领的篇记)记载了下来。如今万国来人朝覲我皇,南蛮北狄东夷西戎都遣使臣从我国,确实应以图画写真,因此请陛下批准再续画此盛况为《王会图》。太宗皇帝便下诏书同意了。臣下便根据韦家骥、吕述所记的珍闻奇事,让人图画出来了。臣下大胆地写出此篇序言,使图、传与其相符,便放在篇首了。》

于大唐高宗皇帝会昌三年(公元843年)二月底

113

«кыргыздардын ордого келгендиги жана тартуу-белектеринин сызма сүрөттөрү, алар жөнүндө баянды» жолдоо жөнүндө

Мен жалган куран айынын 21-күнү падыша тагыңызда иш жүргүзүп жаткан кезде, өзүңүзгө баяндап, Лү Шу сыяктуу адамдар өзүңүздүн уруксатыңызды алып, кыргыздарга аралап барып, алардын салт-санаасы жөнүндө бир баян жазды деген элем. Мына бүтүн ошол баян жазылып бүтүштүр. Көрсө, бул бир кыйла бышып калган көрүнөт. Менин байкоомчо, биздин улуу Таң падышалыгыбыз жингуан жылдарынын (Биздин санактын 627-650- жылдары) башында ар кайсы улуттан ордого келгендер аябай көп болгондуктан, Тай Зуң (Ли Шымин) падыша бүтүкчүлөр бөлүмүнө буйруп, алар жер-жерден келгендердин кийим-кече түрлөрү, ошол адамдардын түс-туругун жазып-сызып коюуну тапшырган экен. Ал китепти «кызмат менен келгендер жана алардын тартуу-белектеринин сызма сүрөттөр жийнагы» -деп атаптыр. Мына ошондон улам, мен дагы сүрөтчүлөрүбүзгө буйруп, кыргыз элчи вазири Жоокусол сыяктуулардын түрдүү кебетелерин сыздырып чыгып, алар жөнүндө жазылган баяндын алдына койгуздум. Ошону менен кошо, бакырыңыз өзүмдүн билимимдин тайыздыгына бакпай, бул баянга супсак болсо да баш сөз жазып койдум. Ооба,

113

кастарлуу падыша сиздин олуялык оюңуз алыска кеткен, бардык эле падышалардан кемеңгерлигиңиз ашынып турган болгондуктан, алыстагы, бөтөн жердегилердин сизге болгон ак нээт, адал санаасы кылымга айтылып жүрсө экен деген ой болду. Бирок менин кадигим, падыша өзүңүздүн оорагыңызга жеткизе айта албай калдымбы дегенди ойлосо, сизден айбыгып турам. Бул сызма сүрөт-баянды ороп чаптап, сиз падышама көрүүгө жолдоп отурам.

Хуйчандын 3-жылы (биздин санактын 843-жылы), Жалган курандын этегин.

进程黠戛斯人朝覲，并献奉贡品图，传之表章

臣下于二月二十一日在延英殿当面向陛下启奏，臣述等人获陛下准许前往探询黠戛斯人的风俗习惯，编写了一部传记。如今该传已经撰写完毕，看来似乎转为详卷。据臣下观察，我大唐朝贞观初年，由于四周的各国各族人都来朝覲，太宗皇帝曾命令阎立德将他们各方来的人的衣服形貌写画出来，称之为“职贡图”（司职各方之人的贡物图），因此，臣下也就命令画工画出黠戛斯使臣汪含哥里等人的各种形状，排列在所撰传记前面。同时臣下不认为自己学识浅薄，臭味地为该传写了序。（之所以如此）是因为希冀皇帝您的圣明怀柔远大之德高于所有的帝王，边远异域对您的仰慕忠心之心会传于千古。恐稍有触犯陛下尊严之处，故俯伏在地战“栗”尚存惧心。只能将此图密封，进呈皇上御览。

于大唐太宗皇帝会昌三年（公之843年）二月底

Жолдогон «кыргыздын ордого тартууларынын сызма сүрөттөрүн» падыша атайлап эки адам жиберип, ыраазылыгын жарыялатканына ыраакмат катым

Бүгүн, Куан Йи, Шиң Шың эки киши келип, буйрук боюнча, падышалык ыйык көрсөтмөнү мага мындай жарыялады: «сен жолдогон сызма сүрөттөр, баян (кыргыздардын) менин көөнүмө жараган нерсе экен». Бакырыңыз уккан соң, жерге баш уруп туруп, падыша деген адамдан өзгөргөн олуя, ошого мына азыр бардык эле улуттар андан айбыгат. Бүгүнкү күндө, алыстагы бөтөн улуттар да анын мындай мээримдүү адамгерчилигине суктанышып, түмөн чакырым жолду алыс көрбөй, ордого көрүшкөнү келип жатышпайбы. Ошого түрдүү боёктуу сызмалар менен ал көрүнүштөрдү сызып баяндап, жыйнактар түзүп калтырсак, падышанын залкарлыгын кылымдан кылымга жеткирген болот экенбиз деп билдим. Менин билимим абдан тайыз, жазма баян, сызуучулук түбүм терең эмес, ошентсе да (алар жөнүндө) баяндын баш сөзүн жазып чыктым. Мында падышанын изги иштерин, улуу ийгиликтерин баяндоодо мажирөөлүк кылган элем. Падыша бакырыңыздын кичине ак нээтин кабыл көрүп, өзгөчө ыйык жолжобонуз менен оорактуу жарыялатыпсыз. Мындай боорукерлик жасаганыңызга иш башында отургандардын бардыгы эле сиз менен сыймыктанабыз. Бакырыңыз

кастарлуу падыша сиздин олуялык оюңуз алыска кеткен, бардык эле падышалардан кемеңгерлигиниз ашынып турган болгондуктан, алыстагы, бөтөн жердегилердин сизге болгон ак нээт, адал санаасы кылымга айтылып жүрсө экен деген ой болду. Бирок менин кадигим, падыша өзүңүздүн оорагыңызга жеткизе айта албай калдымбы дегенди ойлосоң, сизден айбыгып турам. Бул сызма сүрөт-баянды ороп чаптап, сиз падышама көрүүгө жолдоп отурам.

Хуйчаңдын 3-жылы (биздин санактын 843-жылы), Жалган курандын этеги.

进程駮焉斯人朝覲，并献拳贡品图，传之表章

臣下于二月二十一日在延英宫当面向陛下启奏，吕述等人获陛下准许前往探望焉斯人的风俗习惯，编写了一部传记。如今该传记已经撰写完毕，看来似乎转为详备。据臣下观察，我大唐朝贞观初年，由于四周的各国各族人都来朝覲，太宗皇帝曾命令画立体将他们各方来的人的衣服形貌写画出来，称之为“职贡图”（司职各方之人的贡物图）。因此，臣下也就命令画工画出焉斯使臣汪含吾来等人的各种形状，排列在所撰传记前面。同时臣下不耻自己学识浅薄，虽味地方该传记写了序。（之所以如此）是因为希冀皇帝您的圣明怀柔远大之德高于所有的帝王，边远异域对您的仰慕忠义之心会传于千古。恐稍有触陛下尊严之处，故俯伏在地故“赞”图存恨心。只能得此图密封，进程呈上御览。

于大唐太宗皇帝会昌三年（公之843年）二月底

Жолдогон «кыргыздын ордого тартууларынын сызма сүрөттөрүн» падыша атайлап эки адам жиберип, ыраазылыгын жарыялатканына ыраакмат катым

Бүгүн, Куан Йи, Шиң Шың эки киши келип, буйрук боюнча, падышалык ыйык көрсөтмөнү мага мындай жарыялады: «сен жолдогон сызма сүрөттөр, баян (кыргыздардын) менин көөнүмө жараган нерсе экен». Бакырыңыз уккан соң, жерге баш уруп туруп, падыша деген адамдан өзгөргөн олуя, ошого мына азыр бардык эле улуттар андан айбыгат. Бүгүнкү күндө, алыстагы бөтөн улуттар да анын мындай мээримдүү адамгерчилигине суктанышып, түмөн чакырым жолду алыс көрбөй, ордого көрүшкөнү келип жатышпайбы. Ошого түрдүү боёктуу сызмалар менен ал көрүнүштөрдү сызып баяндап, жыйнактар түзүп калтырсак, падышанын залкарлыгын кылымдан кылымга жеткирген болот экенбиз деп билдим. Менин билимим абдан тайыз, жазма баян, сызуучулук түбүм терең эмес, ошентсе да (алар жөнүндө) баянды баш сөзүн жазып чыктым. Мында падышанын изги иштерин, улуу ийгиликтерин баяндоодо мажирөөлүк кылган элем. Падыша бакырыңыздын кичине ак нээтин кабыл көрүп, өзгөчө ыйык жолжобоңуз менен оорактуу жарыялатыпсыз. Мындай боорукерлик жасаганыңызга иш башында отургандардын бардыгы эле сиз менен сыймыктанабыз. Бакырыңыз

жасаган улуу адамгерчилигинизге төбөсү көккө жетип олтурат.

Хуйчаңдын 3-жылы (биздин санактын 843-жылы), Жалган курандын этеги.

关于翻译话语之人的奏状

上文所奏，只因石佛庆等人都是回鹘的同族同类人，(他们)必然对自己本国有感情，恐有专门派来的使臣到京城以后，恐怕他们说的话中有不利于回鹘的言语，(石佛庆等人)就不将这些话翻译过来，同时却暗地里马上将这些言语传达给在京城的回鹘人。希望皇上赐予刘巧、空照诏旨，让他们各按选能通晓回鹘语西番语等话而又回回前没有亲睦同族关系的人，令他们骑乘驿马尽速赶到京城来。这样就可以对翻译的话语相互参照考证，以避免其中有欺瞒隐晦的情况了。不知可否，望圣鉴。

会昌三年(公元843年)正月十日

Котормочу табуу жөнүндө сурануу

Суранып отурганыбыз, Шафочың сыяктуу кишилер уйгурлар менен улутташ, ошолор сыңарындагы адамдар болгондуктан, алар өздөрүнүн мамлекетине боор тартпай койбойт. Кыргыздар атайын жиберген элчилик калаабызга келгенден кийин, алар сүйлөгөн кезде уйгурларга пайдасыз сөздөр сүйлөнүп кетер бекен деген коркунуч бар.

(Шафочың сыяктуулар) котормочулук кылганда, андай сөздөрдү которбой аттатып кетиши, кадиресе, ал жерде болгон сөздөрдү дароо калаада турган уйгурларга жеткире коюшу абдан мүмкүн экен. Ошондуктан, падышам сиз Ли Юхоң, Жоң Шүн сыяктууларга тапшырма берип, аларды батыштагы

аз сандуу улуттардын тилдерин шыдыр биле турган, кадиресе, уйгурлар менен эч кандай байланышы жок котормочулардан таптырып келүүгө буюрууңузду өтүнөбүз. Ал котормочулар аттын жакшыларын минип, өтө ылдам калаабызга жетип келиши керек болот.

Котормочулар көбүрөөк болсо өз ара салыштырып, тууралыгын ырасташып турганга жакшы. Ошондо анан, котормодо сөз аттатып кете турган, сөздү жашырып сала турган абалдардан сак болсок болот. Ушундай иштесек болобу-жок, тастыктап берүүңүздү суранабыз.

Хуйчаңдын 3-жылы (биздин санактын 843-жылы), үчтүн айынын 10-күнү.

«Кыргыз» сөзү кыянаттыкты

көтөрбөйт

Кыргыз улутунун тарыхы эң узун экенин жазма булактардан билип, окуп келебиз. Атап айтсак, кыргыз улуту тургай, «Кыргыз мамлекети» деген сөз, биздин санактан 300 жыл мурда эле, Кытайдын тарыхынын бабасы болгон Сыма Чандын «Тарыхый эстеликтер» (史記) аттуу дүйнөгө белгилүү тарыхында жазылып калган. Бирок, ушундай узак тарыхка ээ улуттун аты болгон «кыргыз» сөзүнө «кыянат» кылуу ушул күнгө чейин басылбай келет. Ал жөнүндө мындан 70-80 жыл мурда (1940- жылы) кыргыздын өз кезинде китепти эң көп окуган окумуштуусу Талып молдо мындай кейигени бар: «Жаш теринин бучкагын чоймологондой, кийинки кездерде, кээ бирөөлөр «Кыргыз» деген сөздүн өзүн өйдө-ылдый чоймолой берчү болду...»²¹ Ушул чоймолоо эмдигечейин токтобой, кадыресе күч алып, бүгүнкү «Жаан айнек» болгон интернетте, арийне кээ бир окуулуктарда, тарыхый китептерде «Кыргыз» сөзүнө кыянаттык кылуу менен, кыргыздын тарыхынын тамырына балта көтөргөн «Кара көлөкө»

²¹ «Кыргыздар» Бишкек. «Учкун» басмасы. 2- том, 2004- жылы басылышынын 363- бети.

барган сайын бадырайып көрүнүп келет. Биздин бул макалада «Кыргыз» сөзүнө кыянаттык эки жактан болуп жатат: бирөө, «Кыргыз» деген сөздү «Буруп» айтып; кыргызды тарыхтан удургутуу кыянатчылыгы; Ал дагы бирөө, «Кыргыз» сөзүнүн маанисин бурмалап түшүндүрүү аркылуу кыргыздын түбүн «атасыздыкка» алып кетүү кыянатчылыгы болуп жатат дегенди көрсөтүү максат кылынды. Анда, айтар сөздү баштайлы.

1. «Кыргыз» сөзүн буруп айтуу кыянатчылыгы «Кыргыз» деген ушул сөздүн айтылышын жана маанисин изилдөөнүн тарыхы да узун болуп, биз көргөн маалыматта, биринчи жолу ушул сөздүн айтылышын, маанисин териштирген киши Кытайдын атактуу чөлкөм таануучусу, географы Жа Дан (780-805) аттуу окумуштуу болгон экен. Ал кишинин биздин санактын 801-жылы жазылып бүткөн «Чар тараптагы байыркы жана азыркы аймак, дубандардын баяндары» аттуу 40 ором китеби жана ага коштолгон картасы болгон. Ошондо, ал китепке кыргыздарды киргизгенде, «кыргыз» деген сөздүн жазылышын жана маанисин изилдеп көргөн. Мында, «кыргыз» деген сөздүн маанисин уйгур котормочудан сураганда, ал «кызыл жүз» деген маанисин берет, ошондой айтылат, дегенине карай тыбыштап жазган деген жоромол бар. Бирок, географ Жа Дандын Кыргызды ошол кездеги кытай тилинин фонетикалык айтылышы боюнча «ки-ке-си» (« 黠戛斯 ») деген үч иероглиф менен жазышы «кыргыз» сөзүнүнүн түпкү аталышына жакын

болгон. Ошого, кытай жазмаларынын көбү ушул жазылышты колдонгон. Таң падышалыгы кезинде ушундай жазылуу жалпылашкан. Ал эми чөлкөм таануучу Жа Дан эмне себептен ал изилдөөсүн баштады дегенде, Кыргыз улутунун аты андан мурдагы Кытай тарыхий булактарында түрдүүчө тыбышталып жазылып жүргөнүн байкаган. Ошого ал анын бир улут экенин билип турса да ар башка жазылышы менен айтылышын, улут атынын маанисин чечмелеп калыпташтырып жазууну максат эткен. Чын эле, кытай тарыхий булактарын карасак, биздин санакта мурдагы 3- кылымда биринчи жолу Сыма Чандын «Тарыхый эстеликтер» («史记») эмгегинде кыргызды Хан падышалыгы кезиндеги кытай тилинин тыбыштык айтылуусу боюнча «kek-kun» («隔昆, 隔昆») боюнча жазган. Мындай жазуунун түбүн изилдөөчүлөр байыркы моңголчо же хондордун айтымы боюнча кыргызды «Qirghun» айтылышы боюнча жазган өңдөнөт деген жорумду да айтышканы бар. Кытай тарыхы булактарында чын эле кыргыз улутунун атын ар кайсы доордо ар кандай иероглифтер менен тыбыштап туюнткан. Андай көп түрдүү жазылуусу тарыхчылар жагынан, же өз кезиндеги кытай тилинин тыбыштоо жүйөсүнөн улам болуусу мүмкүн экенин, бирок ушунун бардыгы кыргыз деген улуттун аты экенин бүгүнкү кытай тарыхчылары эмгектеринде эч кандай жазганбай эле айтып келе жатат. Ал тургай, биздин санактын 843- жылы кыргыз элчисин кабыл кылган жана ал элчилерден кыргыздардын этнографиясын

сурап, китеп жаздырган Таң падышалыгынын вазири Ли Дыйү кыргыз элчисинен «кыргыз» сөзүнүн айтылышын түз эле сурап, ал китепке кыргыздын улут атын «ke-kuet-sie» (纜乞斯) деп жазган. Бул жазуу кыргыз улутунун өзүнүн оозунан айтылышын сурап 1- жолу тактап жазылышы болгон. Кийин, 843- жылы чын курандын 5- күнү кытай падышасы окумуштуулар менен акылдашып, «кыргыз» улут атын кытай жазмаларында калыпташтырып, окумуштуу Жа Дандын кытайча тыбыштап жазуусу боюнча «Get-ket-sie» («詰戛斯») боюнча атоону бекиткен.²² «Кыргыз» сөзүнүн кытайча жазылыштарынын көптүгү ошол кездин императорунун коонун бурган. Ал эми падыша атайын жазмача коолу түшүргөн жогорку жазылыш «кыргыз» сөзүнүн өз атоосуна, кыргыз тилине абдан жакын болгон. Ал эми азыркы тарыхчылар, атап айтканда, кыргыз тарыхын баяндоочулар кытай тарыхый булактарындагы жогорку жазылыштардын бардыгы «кыргыз» деген сөздүн кытай иероглиф менен тыбышталып жазылышы экенин моюнга албай, алса да удургутуп «гиянгүн, гегун, хиягас, хакас»²³, ал тургай «жиянкүн» деген сыяктуу «кыянатчыл» айтылыштар менен айтып, кыргыз тарыхы боюнча кытайча жазма баяндардагы

²² Караныз, Ли Дыйү «куйчаң 1- жыйнагы. Кыргыз хаганына кат», (李德裕《会昌一品集》)

²³ Караныз, «кыргыз совет энциклопедиясы» 3- том 561- беттеги «кыргыздар» сөз уясына.

«кыргыз» сөзүн өз олутунда которуп айткысы келбей жүрөт. Анын себеби, Никита Яковлевич Бичурьн (1777- 1853) кытайча Таң доорунда жалпылашкан «*黠戛斯*» жазылышы «Хагас» деп тыбыштап, 19-кылымдын кытай тилинин окулушу менен чалгырт жазып салгандыгы башкы себеп болгон. Андан кийинки Бичуридан пайдаланган эмгектерде бүт эле «кыргыз» сөзү «хагас, хакас» болуп жазылып, байыртадан жаркын тарыхы бар, жазмаларда айкын жазылып калган кыргыз тарыхын бүдөмүктөштүрүүгө алып келинген. Бышыктап айтканда, кыргыз тарыхы кытай жазмаларындагы түрдүүчө жазылган иероглифтердеги «кыргыз» сөзүн, кыргыз тилин өз ичине алган башка тилдерге «кыргыз» деген түпкү аталышы менен которуп жазганда анан кыргыз тарыхы төп баяндалган болот. Себеби, кыргыздын тарыхын, тегин, жайгашуу ордун так билүүгө кытай жазма булакары гана негиз болуп берет. Бул сөздү академик В. В. Бартольддин сөзү менен айтсак: «...бир кыйла мурунку кытай тарыхий чыгармаларына караганда, кыргыздар жөнүндө бир топ толук маалыматтарды табабыз.»²⁴ - Дейт. Чынында, академик Бартольд да кыргыздар жөнүндө жазган маалыматтарынын бардыгы Бичуридин котормосун такоол кылып, кытай тарыхы булактары боюнча далилдеген. Айтмакчы, «кыргыз» сөзүн кытай

²⁴ В. В. Бартольд «Кыргыз жана кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер». Бишкек. 1997. 20- бет.

жазмаларында тактап айтуу аракетин илгертеден азырга чейин болгонуна, ал тек бир гана улуттун аты экенин ырастоо аракетин канча кылымдардан бери келе жатканына карбай, кыргыз тарыхын баяндаган тилдерде кытайдын байыркы иероглиф тыбыштап айтуусун азыркы тыбыштап айтууга ыктатып барып, ал же кытайча айтылуусу эмес, же кыргызча айтылуусу эмес, атап эле айтканда, эч нерседе жок болуп чыгуучу тилге, сөзгө айландырып, ачык-жарык тарыхка «кара көлөкө» түшүрүү максатына жеткени калганын айтуу кези келип турат. Төмөндө, пайдалануу үчүн, кытай окумуштууларынын изилдөө ийгилиги катары тыянакталган «кыргыз» сөзүнүн ар кайсы доорлордогу иероглифтик жазылуусу жана ошол доордогу, азыркы айтылышын салыштырып берүүнү туура көрдүк.

Бул салыштыруу жадыбал кыргыз тарыхын изилдөөчү тарых илимдеринин доктору Вац Жинин эмгегинен пайдаланып түзүлдү.

Мында айтмакчы, узаккысы, 843- жылы Кытай императору «кыргыз» сөзүнүн түрдүүчө жазылышы бир эле улуттун аты экенин ырастап коолу түшүрсө, жакынкысы, кытай окумуштуулары ар доордогу кытай тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө салып, ошол ар түрдүү жазылыштардын бир эле улут атынын түрдүүчө айтылышы экенин далилдеген изилдөө ийгиликтери «кыргыз» сөзүнүн кытайча ар кайсы доордогу иероглифтик жазылыштарын бүт эле «кыргыз» деп которуу жана түп нускасы боюнча атоонун негизи

эчак жаралганына негиз болуп берет. Ал эми, түп нускасы дегенибиз, «кыргыз» деген сөздү ушул улуттун өзү байыртадан кыргыз эле деп келгенин, «кыргыз» байыркы орхон-энесай ташка тамга басылган жазууларда кеңири айтылган. Ал Арап-Парыс жазмаларында да «кыргыз» сөзү анча-мынча тыбыштык удургуулаарга учураганын эсепке албаганда, «кыргыз» болуп эле жазылып жүргөнүн көрсөткөнүбүз эле. Ушул негиздерге сүйөнүп, ар доордогу кытайча жазылган «кыргыз» иероглифтик жазууларын бүт эле «кыргыз» деп алсак болот. Аны «Гянгүн, Жянкүн, Хягас, Хакас» деп удургутуп атоонун кыргыз таанууга зыяны көп, ал байыркы кытай тилине жана кыргыз тарыхына кыянаттык болот.

2. «кыргыз» сөзүнүн маанисин бурмалоо кыянатчылыгы

«Кыргыз» сөзүнүн тарыхий жазмаларда айтылуусун буруп айтуу кыргыз тарыхын удургутууга алып кетсе, эми «кыргыз» сөзүнүн маанисин чечмелейбиз деген шылтоо менен «40 кыз» аңызын баш кылган аңыздарды улутка таңуулап, тарыхы бар, бирок «атасыз» улутка айландыруу «кара көлөк» кыргыздын башында айланып жүргөнүнө да нечелеген кылымдар болду. Ушул эле «40 кыз» уламышына мындан 100 жыл мурда, кыргыздын биринчи тарыхчылары, окумуштуулары ачууланып, ал тургай ыйлаганга чейин барганы (Белек Солтоноев), кейигени, арданганы бизге белгилүү. Биз ошол ардануулардан

ушул күнү да сабак алсак болот. Ал үчүн арданган тарыхчы, санжырачыларыбыздын сөздөрүнөн үзүндүлөрдү окуйлу. Осмоналы Сыдык уулу: «кыргыз кырк кыздан», - деп Шайых Мансурдун бир нече акылга макул болбогон жомоктору айтылып келген. Көрпө-тери алдап алуучулардын сөздөрү жанымдан өтүп, он беш жылдан бери агтарып, текшерип, 200 миң кыргыздын ата-бабаларын таратып, Адам алейн саламга жеткиздим. Биз да асыл заттан экенибизди билсин үчүн, 15 жылдык мээнетимди бир саатча корбөй, калем термете баштадым.»²⁵ - Деп, ардануу менен эл кыдырып «Муктасар тарыхы кыргызыяны» жазыптыр. Андан соң, кыргызда китепти эң көп окуган Талып молдо: «кыргыз деген кырк кыз деген сөздөн келип чыккан дешет. ... Өз тилинде жазылган белгилүү тарыхы жана тарыхты терең билген кишиси болбогон кыргыз эли «кожом айтты, кырк кыздан таралган экенбиз» дешип ишенип калат. «Кырк кыз көбүктөн бойкат болгон, дагы кырк кыздын сарайында бир кызыл ит жүрчү экен, кыргыздын теги ошол» дегенди ойлоп чыгарып, кыргызды «Акеша» аттуу саабага байлап айткандар да болгон. Бул сөздөр божомолдорго, шылдыңдоолорго байланышканы сезилип турат, ал сөздөрдө эч кандай деле чындык жок»- дейт.²⁶ Кыргыздын тарыхын биринчи жолу өз

²⁵ «Муктасар тарыхы кыргызыя» аттуу китептин 1985-жылы «шннжаң жаштар басмасынан» кыргызча басылышы, 11-бетте.

²⁶ «Кыргыздар» бишкек. «учкун» басмасы. 2-том, 2004-

тилинде жазган Белек Солтоноев: «1895- жылдын аягына жакын бир күнү Фирунзе (азыркы Бишкек) калаасындагы бир дүкөнгө кирсем, жыйылуу турган көп китеп бар экен. Китептериңизди алып бериңиз, көрөйүн десем, дүкөнчү бир топ китептерди алдыма койду. Билүүмдө дүкөнчү өзбек болсо керек эле. Китептерди карасам, «аптийек», «сополдияр» сыяктуу китептер экен. Жакшы, сулуу тышталган үч-төрт китепти кайта алганда, ал эмне китептер? көрсөтсөңүз, дегенде, булар тарых китептер, сизге ылайыгы жок, деп кайтадан алып койгондо, тарых китептер дегенине кызыгып, тарых кабарын карыялардан уга келгенимден өтө каадаланып сурай баштадым. Бербеди. Сатыңыз десем, саган тарыхтын кереги жок, кыргыз кырк кызды ээрчиген бир иттен таралган, атаңар ит, энеңер кырк кыз, дейт. Бул сөзгө аң- таң калып, дүкөнчүнү бир аз карап туруп, жаш башым ызалыктан ыйлай жаздап, жанымдагы жолдошумдан уялганымдан араң басып кеттим. Кыргыз анык эле иттен таралганбы? деп көбүрөөк ойдо калдым. Ошондон баштап кыргыздын анык кайдан таралып чыкканын билмекке орусча, мусулманча китептерди издеп таап, ала баштадым...»²⁷ Ошону менен «Кызыл кыргыз тарыхы» аттуу китеп жазылган. Андан да катуу арданган киши Балыкооз санжырачы болуптур. Ал киши өз санжырасында: «...арап тарыхчылары,

жылы басылышынын 363- бетинде.

²⁷ «Кызыл кыргыз тарыхы» «шинжаң эл басмасы», 2000-жылы басылышы, 101-102-беттер.

эшендери, кожолору атабызды кыргызбай кылып, аны кырк кыздан туудуруп, ал кырк кызды шаа (шах) мансур деген олуянын көбүгү менен бойкат кылып, ал (шаа мансурду) Мухамметтин саабасы «Укка шаадан» таратып, ошонун тукуму кылат. Ошону менен кыргыз таза эле арап тукуму болот. Бул мээси бар адам айран кала турган иш»²⁸, - дейт, катуу арданып, андан соң, өз санжырасында Шаа Мансур ким экенин, анын «анал да ак, мен да ак» деген уламышы кандай айтылганын так жазып, өз кезинде, эшендер софизмди таратканда, кайсы бир элди сөөгүнөн мусулмансыңар дегенге көндүрүү үчүн түрдүү аңыздарды, тотемдик жомокторду курашып чыкканын, ошонун күчтүү далили «40 кыз» аңызы экенин катуу айтып, тээ байыртадан бери тарыхы бар, маданияты бар кыргыз элин кечээки 10-кылымда жашап өткөн Шах Мансурдун тукуму кылганына Балыкооз санжырачы абдан кейиген, арданган.

Ал эми Шах Мансурдун ким экенин таанылуу тарыхчыбыз Анвар Байтур мындай айтат: «Ал софизмдин алгачкы өкүлү болуп, толук аты «Үсеин Ибни Мансур Аллаж» экен. Ал жаңы санактын 858-жылы Ирандын Тур шаарында туулган. Пахта атыш менен күн көчүрүп, кийин софулук жолуна кирип, софулукту үгүттөгөн. Анын негизги таалиматы «Инал ак, Минал ак» (ак Худа менде көрүлдү) деген

²⁸ «Балыкооз санжырасы» «www.bizdin.kg Электрондук китепканасы».

алдамчылык болгон. Ал обектив чындыкты четке кагып, өзүнүн субъектив оюн чындык деп караган. Анын мындай караштары ошол кездеги феодалдык окуяларды тогүндөө болуп, исламга жана ислам философиясына каршы болгондуктан, мусулмандар соту алдамчы күнөөсүнө айыпталып жаңы санактын 922- жылы Араб Аббасия халпасы жагынан кескиленип өлтүрүлгөн.»²⁹

Көрсө, бир кылым мурда эле кыргыз тарыхчылары катуу арданган бул кыргыздын тарыхын бурмалаган аңыз бүтүнкү күндө абдан күчүнө кирип, «кыргыз» деген сөздү издеген интернеттерде «кыргыз улутунун атынын мааниси, 40 кыз» болот деп жазылуу турат. Ошону менен, «кыргыз» сөзү «кырк кыз» менен тең ата болуп эркин жашай баштаган кез болду. Буга арданбас адамдарыбыз анын илимий негизи, же элдик негизи жок экенин ойлоп койбой келет. Илимий негизи жок экени, бул аңызда айтылгандай адам кобүктөн бойкат болбойт; Ал элдик негизи жок дегени, бул кыргыз улутунун эл ичинде жаралган тотемдик жомогу эмес, софучулдар ойлоп таап, аны молдолорго жаттатып, таңуулаган нерсе болчу. Анын түбү- жайын сурабай, кээ бир окумуштуулар 1960-жылдарда эл ичинен чогултулган элдик адабиятта кыргыздар өзү айтып берген дегенге шилтеме жасашып келүүдө. «Эл ичинен» дегенге баятан

²⁹ Анвар Байтур «Муктасар тарыхы кыргызия» китепке түшүндүрмө, 1985- жылы «Шинжаң жаштар басмасы» 251- бет.

айтылгандай 10- кылымда тараганы чын, анын таратуучу автору да бар. Бирок, бул аңызды кыргыз аңызы дегенден көрө, Шах Мансур софизмчинин аңызы болуп, аны кыргыз молдолоруна үйрөтүп кеткен десек өз ордун табат. Кыргыз эли «40 кыз» аңызын өз улутунун атынын чечмеси кыла албайт. Ал – кыргыз тарыхына кыянаттык кылган сандырак.

«Кыргыз» сөзүнүн чечмесин кыргыз улутунун өзүнүн эң байыркы уламыштарына негиз, мындан нече кылым мурда эле жазмача маалыматтарда туура чечмелеген. Анда ошондон үзүндүлөр келтирели. «Телгикул Эхбар» аттуу беделдүү китепте: «...кыргыздар тегинде, огуз хан урнактарынан болгон, түрк урууларынын чоң уруусу, кадиресе Огуз хандын жакындары жана жан кишилеринин тукумунан экен. «гуз» сөзү «огуз» сөзүнүн кыскарышы болуп, «гуздар» хыжарыянын 5-кылымынан мурда, ислам жерине барган. Ислам дининдегилер менен Гуздар арасында көптөгөн окуялар болуп өткөн экен. Огуздар мусулмандар жагынан «гуз, гузийе» деп аталып наам чыгарган. Түрк сөздүгүндө (тилинде) «курук – Талаа» маанисин бере турган «кыргузы», арийне «кыр (талаа) гуздары» жер мааниси менен айтканда, «гуз кырь» (гуз талаасы) деген маанилер менен аталат. Мындай болгондо, «кыргыз» деген аталма «курук – чөл», кыр- талаада жүрө турган Гуздарга энчилүү ат болуп калган. Мейли кандай болгону менен, «кыргыздардын» (кырдагы Гуздардын) ата мекени Орустар жана башка Европалыктарга чейин атактуу

болуп келген «Ала-Тоо» кыркалары эсептелет. Бул тоону «Ала-Тоо» аташтын себеби, аталган тоо дайыма кар менен капталып, жаз саратан күндөрүндө, кээ бир бөлүгүнүн кары эрип ала-була көрүнгөндүктөн «Ала-Тоо» деп аталган. «Алтай» сөзү «Ала-Тоо» сөзүнүн өзгөртүлмөсү болгон...»³⁰. дагы бир беделдүү китеп Нежим Асым түзгөн «Түрк тарыхы» аттуу китеп болуп, анда ошол эле «кыр огуз» сөзүндөгү огузду мындай чечмелеген: «Огуз – Гуз сөзү байыркы түрк тилинде «чоң дайра» маанисин туюнткан «огуз» (Euguz) сөзүнөн өзгөргөн болушу мүмкүн. Андай болгондо, «кыргыз» деген сөз «кыр огуз → кыр гөз → кыр гуз» болуп өзгөрүү натыйжасынан айтылган болот. «кыр огуздун» мааниси «кыр дайра» кадиресе «талаа дайрасы» болот. Мындан кыргыздар байыркы убакта жашаган жергеси – Энесай жана Анкара муран (Ангара) дайраларынын кең жайык түздүгүндө экенин туюнткан сын-атооч аныктап айтылганы билинет. Андай болушу, байыркы кездерде, көптөгөн урук-уруулар өздөрү жашаган жерлердин аты менен аталган. Кээ бир жорумаларга караганда, «гуз» сөзү да «огуз» сөзүнөн өзгөргөнү айтылат»³¹.

³⁰ Караңыз, «Телгиукул Эхбар» 1892- жылы Орунборг басмасы 1- том 256- бетке. (бул Эмин Турсундун кол жазмасына негиз берилди).

³¹ Караңыз, «түрк тарыхы» Нежим Асым түзгөн. Ижариянын 1316- жылы «Истамбул басмасы», 120- бетке. (Эмин Турсундун кол жазмасына негиз берилди).

«Кыргыз» сөзүнүн маанисин чечмелегенде, «кыр-огуз» (талаа огузу) деген маанисин айтсак, ата-бабанын тарыхына кыянаттык кылбаган болобуз. Кадиресе Абулгазынын шежиресинде айтылган «Огуздун 24 небиресинин бирөө кыргыздар» деген айтымга так түшөт. Ал эми «40 кыз» уламышы улуттун атын түшүндүрүп бермек турсун, урпактарды ардагтып, ыйлаткан жорук болот. Тарых адамдардын байыркы маданиятын, баскан жолун айтып берип, ата-бабасынын иштери менен урпактары сыймыктанып жашоого алып барганда, анан өз кызматын өтөгөн болот. Кордонтуу, ардантуу сандырактарды тарыхтын элегинен түшүрүп салганда, анан тарыхка илимий мамиле жасап, улутка пайдалуу иштеген болобуз.

Кыргыздын ай, жыл санагы

(календары)

Сөздүн учу. Кыргыздар Эне-Сайдан Теңир-Тоо өңүрүнө сыйлыгып келгенден кийин, өзүнчө ай, жыл санак эсепчилигин колдоно баштаган. Ал жалпы улуттук деңгээлде колдонууга жетишип, калпташтырганы көрүнүп турат. Себеби, ар бир айдын аттарынын аталышы өзү жашаган географиялык чөйрөдөгү табият кубулуштары, болуп да асмандагы жылдыздардын аракет орундарына ылайыкташтырылган. Алып көрсөтсөк, кыргыздардын азыркы жайгашуу орду жалпысынан түндүк кеңдик 20° - 40° алкак ортосунда болгондуктан, күндүн түндүк алкактарга оошуусу, ай менен үркөрдүн бир жыл жана бир ай ичиндеги айлануу аракети ушул түндүк кеңдиктин мыйзамына төп келген. Төрт мезгили айкын көрүлүү өзгөчөлүгү сакталган. Мына ушул төрт мезгил белгилери айкын географиялык шартка жараша, ай аттарына кыргыздардын тоо-таштарында дайыма жашаган кайберендердин туут айлары тандап айларга ат кылып коюлган. Көрсө, кайберендердин төлдөө убакты табият мыйзамына катуу моюн сунган. Кайберендердин туруктуу төлдөө мыйзамына карап, айдын, жылдын аба ырайы өзгөрүшүн биллип, ошол билимдери аркылуу өздөрүнүн өндүрүшүн, көчүп-конуу тиричилигин, айдан-кыштан өтүү ыгын

жайгаштыра алган. Ошондуктан, биз кыргыздын ай аттарынын аталуусун жөн гана 12 айдын ысмы деп карабай, өз кезинде ар бир айга чогултулган жөрөлгөлүү табият таануу илими деп карайбыз.

Байыркы кыргыздарда да айдын аттарын өзүнчө атоо салты бар экенин «Жаңы таңнаама» аттуу кытай тарыхынан окуйбуз. Анда кыргыздар жылдын башын «баш ай» деп атайт деп жазылган. Ал эми кыргыздар Эне-Сайда жашаганда түндүк кеңдик 40° - 60° алкактан жогору географиялык орунда болгон. Ал кезде кыргыздар бир жылды «жаз жана кыш» деген эки мезгилге гана бөлгөн. «Таң атардын буурул түн» аталган ал түндүк уюлдуу кылдоосунда турган кыргыздар айлардын аттарын өздөрү байкап-ат коюп алган тоң жылдыздардын көрүнүү айлары боюнча айларга ысым кылып (мисали, козу айы, улак айы ж. Б.) коюп колдонгону тарыхта жазылып калган. Бирок ал айлардын мүнөздүү белгилери, анын эл турмушунун өндүрүштөрүнө асыгатуу жактары, элдин жашоосуна байланышуу жактары бизге жетпеди. Ошого биз байыркы кыргыздардын ай эсепчилигин ай аттарын колдонуу тарыхы деп гана эсептейбиз. Кыргыздардын турмушунда, күн, ай, үркөрдүн аракетин, алардын аба ырайына таасирин билүүсүн байыркы тилде эсепчилик деп атаган, ал эмики тил боюнча, календарчылык деген түшүнүккө туура келет. Күн, ай, үркөрдүн аракетин, алардын таасири менен көрүлгөн табияттагы кубулуштарды жоруп сүйлөгөндөрдү сарэсенчи, сарэсеп кишилер атаган.

Күн эсепчилиги. Кыргыздар бир жылды төрт мезгилге айкын бөлүп, аны өндүрүшүндө пайдаланып, ал төрт мезгилде малчылык, дыйканчылык өндүрүшүн кандай орундаштырууну билишет: төрт мезгилге бөлүүдө, күндүн, айдын жана үркөрдүн ордуларына байкоо салуу аркылуу бөлүшкөн; жан-жаныбарлардын жашоо мыйзамына байкоо салуу аркылуу төрт мезгилди бөлүшкөн; мында түндүк жарым шарда жашаган жаныбарлар күндүн түндүк жарым шарга оошуусуна ээрчий «келгин куштардын» келүүсүнө, күндүн түштүк жарым шарга оошуусуна карай куштардын кетүүсү; кээ бир айбандардын чээнге кирүүсү мезгилдерди так бөлүүнүн белгилери болуп берген. Ошол табият жана анын мүчөлөрүнүн мыйзамын асмандагы жылдыздардын (күн, ай, үркөрдү өз ичине алган) аракетине байлап түшүнүү билимине кыргыз эли жетише алган. Жан-жаныбарлардын жашоо мыйзамы асмандагы жылдыздардын аракетине кынтыксыз шайкешип жашоодой сырын билip, алардын табият мыйзамын кыргыздар өздөштүрүүгө макул болгон. Өздөрү жашаган тоолорду, ак боз үйдүн түндүгүн «күн өлчөгүч телескоп» катары пайдалана билген. Мында, күндүн узараар, узарып токтош айларын, күндүн эң кыска айларын, күндүн кыскарып токтош айларын эч кандай аспаптык өлчөөлөргө көз карандысыз эле эсептеп чыга ала турган жагдай эл ичинде ушул күнгөчө бар эле эмес, жалпылык катары бар болуп турган кези. Күн эсепчилигинде, биринчиден, күндүн тийиш

мерчемдерине карай эсеп чыгарган. Бир күндүк маалдарды батыш жагындагы тоого күн чалуусун карап туруп, күн тоо-тоонун башына чалганда, күн тоонун капталына түшкөндө, күн сайга түшкөндө, күн төбөгө келгенин (түш болгонун) эсептеп билген. Экинчиден, көлөкөнүн түшүүсүнө карай эсеп чыгарышкан. Түш оогондо чыгыштагы тоолордон ала көлөкө самсаалаганда, адам жана заттардын көлөкөсүнүн кейпине (эрте менен узун көлөкө сол жакта, түштө кыска көлөкө как аркада, түштөн кийин көлөкө оң жак капталда) байкоо салуу сыяктуу көлөкөгө карай күнүмдүк маалды байкап, күндөлүк убакытты саат урунбай туруп так биле алышкан. Ал ак боз үйдү өтө өлчөмдүү күн эсептөө куралы кылышкан. Ар бир ак боз үйдүн чамгарагы телоскоптук кызматты аткарган. Түндүктөн түшкөн күндүн ордуна карай кайсы маал болгонун билишкен. Кыргыздар ак боз үйүнүн эшигин ар дайым чыгышты каратып тигишет да, күн чыгыштан чыкканда, түндүктөн түшкөн күн эшиктин кыйгач каршысы, ак боз үйдүн эр жак капшыты жактагы ууктун башына чачырап түшөт, аны күн тийген маал атайт; андан күн ылдыйлап түшүп керегенин башына келет. Аны козу түш маалы атайт. Ошондон күн жерге, үйдүн ичине түшүп, тор жакты бойлой жылат. Төрдүн как ортосуна түндүктүн күнү түшкөндө, чак түш маалы атайт. Андан ашкананы коздой жылып, ашкананын оозуна келгенде эрте бешим маалы болот. Айтор ошол жүрүш менен элчи жактын керегесине жармашып, уугунун башынан күн олтуруп кетет.

Мындайча айтканда, эр жак капталдан түшкөн күн элчи жак капталдан чыгып кетүүсүндөгү жылыш ордун ар бир саат маалы катары эсептеп биле алышат. Ал эми, бир жылдын айларынын ичинде күндүн кыска, узун боло турган убактарын, күндүн кайсы чокудан отурган ордун белгилөө аркылуу билишет. Мында, күндүн батыш тоо кыркасына отуруу ордун бир нокотко белгилеп, күндө ал нокотко жетпей отурганына карай канчалыктан кыскарып же узарып бара жаткан мерчемин белгилейт. Ал күндүн узарып-кыскаруусун ак боз үйдүн түндүгүнөн түшкөн күндүн орду менен белгилөө ыкмасы да көп билимдерди чогулткан. Күндүн эң узун болгону эр жак жабыктан түшкөн күн элчи жакка жылганда, коломтону кечип отүүсүн белги кылган. Коломтону кечип өтмө күн теке айынын 20 күнүнө туура келип, күндүн узарып токтогон кези экенин билишет. Ошондон кийин, күн сайын түндүктөн түшкөн күн коломтого жетпей, төр жакка жылып бара жатканын күн улам кыскара баштады деп билишет. Ал күн менен түндүн тенелгени тогуздун айында, чын куранда болоорун да ак боз үйдүн чамгарагынан түшкөн күндүн өтүү мерчеминен билишет. Күндүн эң кыска кези бештин айынын 15 караңгысы, «токту тойбос, чомүч кургабас маалы» болуп, анда күн эр жак жабыктан түшүп, жүктү бойлой, коломтодон алда канча алыс менен, элчи жактан олтуруп кете бергенине баам салышкан. Мына ошентип, кыргыздар ак боз үйдү жер шары катары пайдаланып, күндүн түндүк

жарым шарга оошуусун ак боз үйдүн түндүгүнөн түшкөн күн коломтого келип (回归线) кайтуусун мерчем кылып белгилешкен. Күндүн аракетине карай бир күндүк, айлык жана жылдык эсепти билүү кыргыздын айтылуу сары эсеп кишилерине гана таан эмес, эр- аял бардык эле адамдардын жөнөкөй сабаты катары жалпылашкан. Бул жагдай кыргыздардын ай аттарын колдонуунун күчтүү негизи болуп бере алат.

Үркөр эсепчилиги. Күн, айды кыргыздар өздөштүрүп колдонгондо, үркөр жылдыздын өздөрү жашаган турмушка түз таасирин тийгизерин эрте билишкен. Үркөр ааламдагы башка жылдыз топторунун ичинде жер шарына салыштырмалуу жакын жылдыз тобу болуп, ал саманчынын жолу жылдыздар системасындагы жылдыздар тобунун эсебинде каралат. Үркөр жылдыз тобун эл арада кыскартып «M45» менен белгилеген. Анда бардыгы 200 дөй мүчө жылдыз болгон. Бирок адамдын көзүнө даанз, жаркырак көрүнгөнү 6 гана жылдыз болуп, кебетеси чомүч сымал, (чомүчтүн баш жагы) үчөө алдыда чогуу, экөө алардын аркасынан, (чомүч сабы) чубай ээрчиген жылдыз көрүнөт. Үркөрдү кыргыздар тыкыр байкап, анын аракетин адамдын аракети сыңары көркөм ойлонуна айландырып таанышкан. «үркөр, үркөр, үч жылдыз, үркүп кайда барасың?» деген асман заты менен сүйлөшкөн элдик айтымды калыптандыруу аркылуу үркөрдүн аракетин элге билим катары тараткан. «үркөр чыкты чоп үркөт, эл жатарда үркөр жамбашка түшсө, жазга таандык

болгону» деген сыяктуу айтымдар үркөрдүн аракетин такай баамдап турганды көрсөтөт. Үркөр теке айынын 20- күндөрү чыгып, түндүк жактан көрүнгөндөн (күн кайткандан) тартып, түштүктү карай ар күнү, ар айда жылып (сапар тартып), үчтүн айынын 20- күндөрү үркөр как төбөгө келип, кыргызда «үркөр төбөгө келгенде үч айлык кыш бар» деген айтым калыпташып, ошондон төбөдөн ооп, кулжа айынын 10 жаңысында, үркөр түштүккө олтуруп, 40 күн көрүнбөй калат экен да, кайра текенин 20 күндөрү чыгат болуп, айланып сапар тарткан. Ушул сапарында, ар бир айда айдын белгилүү күндөрү ай үркөргө жакындашып, кадиресе коюндашып аралап өтөрүн байыркы кыргыздар байкаган. Ал азыркы илимде да ырасталып, ай жылдык сапарындагы ар бир айда үркөр жылдыздар тобуна жакындап же аралап өтүү жүрүшү болорун, ошондо ай үркөрдү жана анын кээ бир жылдызын далдалап өтө турганы байкалган. Кыргыздын элдик билиминде, үркөр жөнүндө үч чоң эсеп иштелип чыгып, аны эл турмушуна колдоно билген. Биринчи, ар бир айда, ай үркөр менен бир жолу жакындашып өтөт деген турмуштук эсеп тыянагын калыпташтырып, аны «тогоол» атаган.

Тогоол. Тогоолду кытайча «月掩昂星团» деген маани менен туюнтуп, кыргыздардын сөз алымындай түшүнүккө келтирген. Тогоол негизинен ар бир айда, айдын айлануу сапарында, айдын үркөр жылдыз менен жакындашуусунан, аралап өтүүсүнөн болгон аба өзгөрүшү болгон. Кыргыздар айдын

үркөрдү аралап өтүү, жандап өтүүсүн «жакынтадан тогоду, аркан бою өттү, коюн колтук өтүштү» деген сөз айкаштары менен белгилегенине караганда, ал экөөнүн аракетин оздөштүрүп алганы билинет. Эмне үчүн тогоолду ошончо ыкыластуу байкайт дегенде, тогоол убактында сөзсүз аба ырайында өзгөрүш болуп, жаан- чачын болот экен да, адамдар тогоол мезгилинде көчүп- конуу жана башка өндүрүш иштерин баштабайт экен. Болуп да, тогуздун айы (17 тогоол), жетинин айы (15 тогоол), бештин айы (13 тогоол), үчтүн айы (11 тогоол), бирдин айы (9 тогоол), жалган куран (7 тогоол), чын куран (5 тогоол) сыяктуу тогоолдордо аба ырайында чечкин өзгөрүштөр болорун абдан байкашкан. Эл ичинде «жети тогоол өткөргөн жерде эмне таң, жети мүчөл жашаган эрде эмне таң?»- дешип, ушул жети тогоолдон кийинки айлардын тогоолун тоготушкан эмес. Башка айдагы тогоолдор салыштырмалуу жумшак өтөрүн, кадиресе, теке айында тогоол болбой, баш оонанын (21 тогоолу), аяк оонаныкы (19 тогоолу) билинер- билинбес болуп өтөрүн кыргыз эсепчилиги таамай байкап чыккан. Тогоолдор ичинде, тогуздун айынын 17 жаңысында боло турган тогоолдун өз белгилери менен өтүшү бүткүл бир жылдын нарктуу- нарксыз өтүшүн белгилей турган мерчемдүү тогоол деп караган. Бул маал как күн менен түндүн тежелген кези, мерчемдүү кезең экенин ай менен тогоолдун өтүшүү аракетинен байкаган. Ошол тогоолго карай мал жайыттарын, кышкы камылганы жасашкан. Ошого үркөрдүн адамдар

турмушундагы таасири чоң болгон. Экинчи, үркөр «отурат» деген түшүнүк калыпташып, кулжа айынын бир тогоолунан кийин «үркөр жерге түшөт, үркөр отурат» деген айтым менен үркөр асмандан көрүнбөй калган маалды, тогоолсуз ай аташкан. Үркөр жерге түшкөндө, жердин алды ысып, чөп дүркүрөп өнүп чыгат экен. Үркөр жерде экенин билүүнүн эң чоң белгиси какыр жерде күлдүү күчүк жер казганын белги кылган. Үркөр жердеги кезде ачыткан кымыз ысык жана жагымдуу болот дешип, үркөр чыккыча болгон 40 күндүк кымызды аздектеп ичишкен. Үркөр жердеги кезде жерге сугатты баса коюшуп, эгиндин өсүшүн күтүшкөн. Үчүнчү, үркөр кулжанын (май айынын) башында олтурса, текенин (июл айынын) тамыз маалында кайрадан көрүнгөн. Үркөрдүн чыккан маалы «үркөр чыкканда, тамыз жерге түштү» деген түшүнүк калыптанган. Тамызда жайдын ысыгы күчөп, бүт жайдын толгон кези болгон. Жай чилдеси түшүп, мал-жанды суу бойлотуп, ысык уруунун камылгасын иштеген. Үркөр чыкканын күлдүү күчүктүн жер казбай тарап кетүүсү жана түндүктөн түшкөн күндүн коломтону кечип өтүүсү сыяктуу белгилерден билишкен. Айтор, үркөрдү байкап, анын аракетин күндөлүк турмушуна колдонуу эл ичинде жөрөлгөсү боюнча келе жатат. Ушул үркөрдүн кыймылына карай тиричилигин жайгаштыруу кыргыздын үркөр эсепчилигин колдонуунун чоң негизи болорун айтсак болот.

Үркөр менен айдын тогошуусу деген кыргыздын тогоол эсептөө мыйзамы: тогоолду ар

жылы тогоздун айынын тогоолунан баштап анын белгилерин эсептей баштайт; бир жылда жети тогоолдун белгилерин дыкат байкайт; тогоол күндөрдү эсептөөдө, ошол айдын жаңырган күнүнөн баштап эсептелет (азыркы күн эсеби эмес); ар бир айдагы тогоолдор: тогоздун айы 17 жаңысынан тогойт, анда тогуз белги көрүлөт; жетинин айы 15 жаңысынан тогойт, анда жети белги көрүлөт; бештин айы 13 жаңысынан тогойт, беш белгисин көрсөтөт; үчтүн айы 11 жаңысынан тогойт, тогоолунда үч белги көрүлөт; бирдин айы 9 жаңысынан тогойт, тогоолунда бир белги көрүлөт. Жалган куран 7 жаңысынан тогойт; чын куран 5 жаңысынан тогойт (ушул жети тогоол аба ырайында чоң өзгөрүштөр жана айкын белгилери менен келген), бугу 3 жаңысынан тогойт; кулжа 1 жаңысынан тогойт. Текеде үркөр олтургандык үчүн тогоол болбойт; баш оона 21 жаңысынан тогойт, тогоол белгиси айкын эмес; аяк оона 19 жаңысынан тогойт, тогоол белгиси айкын эмес.

Ай эсепчилиги. Кыргыздар ай эсепчилигин колдонууда, бир жылды 12 айга бөлүп, ар бир айдын жаңырышын бир ай санаган (ал мейли канча күндө жаңырсын, мисалы, кээси 30, кээси 31, кээси 28 күндө жаңырып калат). Андан соң айдын табият белгилерине карай, өзү жашаган географиялык алкактагы өзгөчөлүк боюнча, 12 айды төрт мезгилге бөлүп: жаз айлары – жалган куран, чын куран, бугу; жай айлары – кулжа, теке, баш оона; күз айлары – аяк оона, тогоздун айы, жетинин айы; кыш айлары –

бештин айы, үчтүн айы, бирдин айы болуп бөлүнүп, аңчылык, малчылык, дыйканчылык өндүрүшүн ушул төрт мезгил боюнча жайгаштырган. Ай эсепчилигинде, ар бир жаңы айды көрүү, таазим кылуу кыргыздын жашоо ырымына айланган. Ай жаңырган күндү элеп туруу ар бир кишинин милдети катары көнүлгөн. Ай жаңырган күндү «ай тууду» деп атайт да, үйдөгү адамдар талаага чыгып, айга салам берип, тилек айтуу ырымын иштейт. Сары эсепчилер айдын туулган кебетесине сереп салат: айдын кебетеси эки учу учтуу, өзү ичке кыңыраактай келип, тунук ак туулса, ал айда чоң каатчылык- жутаң болбойткө жоруйт; ай сары, кызыл түстө болсо, чалкалап көрүнсө, дагы башка белгилери болсо, ар бир белгисине карай жоруп, ошол айдагы тиричилик, көчтү- конду, өндүрүшүн жайгаштырат; ал ай жылдын кайсыл айы экени, бул айда аба ырайында, табиятта эмне белгилер көрүлөрүн элге божурайт; ушул ай тууган күндү ошол айдын биринчи күнү деп санап, бул айдын нече жаңысында тогоол болоорун эскертет; бул айда айбандардын туут- куут абалы, эмне мезгилдер болорун алдын билет; ургаачылар «ай көрүү» эсебин ичинен тыянактап алат.

Малчылык өндүрүшүндө, малчылыгын — жаздоо, жайлоо, күздөө, кыштоо жайыттарына бөлүп мал багуу; жаз төл алуу, жай ак түшүмдөрүн алуу, күз мал семиртүү, кыш малды өлтүрбөй алып чыгуу жумуштарын иштеген. Майдалай карасак, жалган куранда топоздун төлүн алууга (бодо мал жалган куран айында төлдөй баштайт — Султаналы

Борбодой) камданат; чын куранда ушак малдын төлү алынат; бугуда мал көккө тоюп калат. Айгыр агытылат. Кулжада жазгы кыркым болот. Теке айынын 20- күнүнөн кийин топоз буканын жүгүрүгүнө байкоо салынат. Ал өз маалында жүтүрүп, кызуу жүгүрсө жыл жакшы келетке жорулат. Аяк оонанын мыйзам маалында чөп чабуу башталат. Тогуздун айында чөп кепеге киргизилет. Жетинин айынын башында кочкор, соңунда теке коюлат. Бул малчылык өндүрүшүндөгү иштер бүтүнкү күнгө чейин эл ичинде колдонулуп келет.

Дыйканчылык өндүрүшүндө, дыйканчылык — жаз жер айдоо, жай асырап- өстүрүү, күз түшүм алуу, кыш кампалаштырып, жер кыктоо. Атап айтканда, чын курандын соор маалында жер айдоо башталат. Аяк оонанын мыйзам маалында, орум башталат. Тогуздун айында кырман алынып бүтөт.

Аңчылык эмгегинде негизинен жаз аңчылыкка чыкпаган, жайындасы да элдир- селдир аңчылык кылбаса, негизинен аңга чыкпаган. аңчылык негизинен күз айлары иши болуп эсептелген. ал кыш айларында кайберендердин кирген мезгилинде эркектерин атпаган. Майдалай айтсак, бугу, кулжа, теке айларында ушул кайберендердин төлдөө мезгили болгондуктан, аңга чыкпайт. Аңга чыкса да ургаачы кайберенди атпайт. Бештин айы, үчтүн айында теке жүгүрүк маалында, теке өөгүнө сыйып сасыган, куут маалында теке атпайт. Ай эсепчилигин кыргыздар өндүрүшүнө колдонуусу ушул күнгө чейин жалпы жеткен. Бул өндүрүштүк эсепти

азыркы жаңы айга өздөрү беттештирип колдонууну билет. Мындай айга өндүрүшүн түз каранды кылып жашоо, ай аттарын кыргызча колдонуунун түпкү негизи болуп берерине сөз кетпейт.

Ай аттарынын мааниси. Кыргыз ай эсепчилигинин башкы жумушу – ар бир айдын атынын маанисин билүү, ошого жараша ай аттрынын тартибин, колдонулуу маанисин ачуу жагына көөн буруу. Мында эң биринчилерден болуп мурдагы басма сөздөрдө жарыяланган ай аттарынын маанисин түшүндүргөн эмгектерге кайрылуу, аны элге кайра жайылтуу болду. Мында, ай аттарын эң мурда басма сөздө жарыялаган Ишеналы Арабаев 1911-жылы түзгөн «Алиппесинде» тек айдын аттарын, айлардын төрт мезгилге бөлүнүүсүн гана берип, анда ай аттарынын мааниси жөнүндө сөз болгон эмес. Ай аттарынын мааниси жөнүндө Белек Солтоноев «Кызыл кыргыз тарыхы» китебинде бир кыйла толук түшүнүктөрдү берген, биз аны толук окуп көрөлү; «1. Куран деп кыргыз элинин текесин айтат. Элик тогуздун айында (сентябрда) жүгүрүп жана токтолот. Жалган куранда жаңыдан бала түйүлөт. Бооз- кысыры жалган, арсар чагы. Ошол себептен жалган куран дейт. 2. Чын куранда бала көтөрүп алганы үчүн ал айды чын куран дейт. 3. Бугу баш оонанын аягында ышкырат (ызгырык дейт). Бугунун ызгырыгындай деп, анын үнү ото уккулуктуу болуп, кезген чагы, бугу айында туулганы үчүн бугу дейт. Бугу башы оонаган жакка кетип, кезип жүрөт. Ушул себептен баш оона десе

керек 4. Кулжа жетинин айында жүгүрүп, бештин айында токтолуп, кулжада тууйт, андыктан кулжа дейт. 5. Теке бештин айынын 20 сынан, абдан озгону 30на жете кезет, үчтүн айынын башында жүгүрөт. Жут болордо 15 күн кеч жүгүрөт. Үркөр батар замат жүгүрүп, текеде тууйт, андыктан теке аталат. (эскертүү: ушул баянда, «Шинжаң эл басмасынан» чыккан нускасында каталык кеткен) 6. Аяк оонада бугунун аягы тынбай, маралга кыйгач жүгүргөн чагы болуп калганы үчүн, бул айды аяк оона десе керек. 7. Тогуздун айы. Көбүнчө кыргыз эң байыркы эски замандан бирөөгө ызаттап мал- пул берсе, кудалыкка мал алып барса, тартуу берсе, тогуздап барган. Маселен, 9 атка байге саюу, ханга тогуздап тартуу менен баруу («хан – тартуусу тогуз» деген макал) жана илгерки катындар элечегин тогуз кабат же жети кабат кылып ороону, ошол адат боюнча, бул айды тогуздун айы десе керек. 8. Жетинин айы. Жети ата-бабасын билүү, жети кылым өткөнчө, жети атасынан бери турган деп жетини бел кылып, эски кыргыздар сүйлөгөн. Ушул себептен бул айды жетинин айы десе керек. 9. Бештин айы. Бешенен бештен деп, беш санатты артыкчараак көргөн. Ушул үчүн бештин айы десе керек. 10. Үчтүн айы. «үчтөн кийин чүч» деп жана үч чапканча таяк көтөрүү, өлгөндүн үчүлүгү, конокко үчтөн бириктирип тамак берүү адаттарын жүргүзө келген, мурунтан берки кыргыз расими. Ушул себептен үчтүн айы деп киргизген чыгар. 11. Бирдин айы. «туулмак – бир, өлмөк – бир, сөз - бир» деген. Ошондуктан айга киргизилмеги мүмкүн. 1, 3,

5, 7, 9 деп бүткүл баарысын алым кылып эсептеп, так эсептебеген. Маселен, 2, 4, 6, 8, 10 айга кошпогону, кыргыз так эсепти жолу туюк, алым эсептин жолу ачык, пайдалуу деп билет. Муну тогуз коргоолдун алым коргоолун алып, так коргоолун албагандан билим тажрыйба кылууга мүмкүн. Так коргоолдон туздун (тос сөзү болорго керек) эки коргоолунан башканы жебейт» (караңыз, «Кызыл кыргыз тарыхы» 2003- жылы, Бишкек, 256- бетке). Ай аттарынын мааниси жөнүндө дагы бир толук баяндалган эмгек Султанаалы Борбодойдун «Кыргыз календары» болуп, мында ай аттарынын маанисин чечмелегенде, кайберендердин аты менен аталган айдын аттарынын мааниси жогорку Белек Солтоноевге окшош алардын төлдөө убактысына коюлганын айтып, өзгөчө көрсөткөнү, баш оона, аяк оона ай аттарындагы «оона» сөзүн мындай чечмелейт: «...ал оона деген түштүк ысык жерлерде жашаган айбан болуп, эки оона айында толдойт экен. Андыктап алдынкы жарымы төлдөгөн айды баш оона, кеч калган, жарымы төлдөгөн айды аяк оона деп аташкан экен», - дейт да, сан менен аталган айлардын маанисин өз алдынча чечмелеп: «9дун айы, 7нин айы, 5тин айы, 3түн айы, бирдин айынан турган айлардын аттары тогоолдогу өзгөрүш белгилерине карай коюлган» деген маани чечмени берген (караңыз, 1990-жылы «Кызыл суу кыргыз басмасынан» чыккан «Кыргыз календары» китепчесинин 67-, 68- беттерине). Мында өзгөчө көөн бура турган нерсе, сан менен аталган айдын

аттары «...тогоолдогу өзгөрүш белгилерине карай коюлган» дегени өтө маанилүү болуп, биздин түшүнүгүбүзчө: тогуздун айы 17 жаңысынан тогоп, тогуз белги өзгөрүшүн көрсөтөт; жетинин айы 15 жаңысынан тогогондо, жети өзгөрүш белгисин көрсөтөт; бештин айы 13 жаңысынан тогогондо, беш өзгөрүш белгисин көрсөтөт; үчтүн айы 11 жаңысынан тогогондо, үч өзгөрүш белгисин көрсөтөт; бирдин айы 9 жаңысынан тогогондо бир өзгөрүш белгисин көрсөтөт деген түшүнүккө келгенде, сан менен аталган ай аттарынын маанилеринде дагы бир ачылыш болот. Ошого биз бул сан менен аталган айлардын атынын маанисин изилдегенде, алардын тогоолдорундагы өзгөрүш белгилерин таап чыгып, анын маанисин ачууга эмгектенүүгө тийиш экенбиз. Мисалы, тогуздун айы кыргызда эң орчундуу белгиси менен келген, арийне ал белгилер бир жылдын наркын белгилей турган чоң тогоол болгондуктан, анын белгилерин тогузга чейин санап (кыргызектин өтүшү, өндүрдө үшүктүн жүрүшү, тоонун башына бурганактын түшүшү, дайра суунун бойлорунда муздун тоңушу, эликтин эркеги курандын жүгүрүшү сыяктуу тогуз белгини табуу) таап, ал белгилери менен өтсө, жыл калптуу да, нарктуу экен деп баамдасак болот экен. Ал эми, ай аттарынын маанисин чечмелегенге, залкар манасчы Жүсүп Мамай да сөз катып, кайберендердин төлдөш убактын ошол айлардын аты кылып койгон дегенди баса көрсөтүп, андан өзгөчө: «элик деп аталган бир түркүм айбандын эркегин

кураң дейт. Бул чын куранда төлдөйт, андыктан чын куран дейт, кээ бирлери некем - некемде жалган куранда тууп коёт, андыктан ал айды жалган куран дейт», - деп (караңыз, «Тил жана Котормо» 1994-жылы, 3- сан 8- беттеги «бабалардын жыл санагы» макаласына) түшүндүрө кеткен. Ай аттарынын маанисин ача турган эмгектин дагы бирөө, Орозбай Семет уулунун макаласы болуп, ай аттарынын маанилери жогорудагылар менен окшош айтылган, макалада өзгөчө белгилегени, кайберендердин куут жана туут маалдарын көрсөтүп: «бугу баш оона айында жүгүрөт, тогуз айдан соң марал тууйт (бугуда), ал топоз менен окшош курсак көтөрөт; ак кийикте, бештин айынын караңгысында кулжа жүгүрөт, алты айдан кийин (кулжада) аркар тууйт; боз кийикте, үчтүн айынын караңгысында теке жүгүрөт. Алты айдан кийин (текеде) эчки тууйт. Жыл нарксыз келсе, 10- 15 күн жылыш болот», - деп (караңыз, «Тил жана Котормо» 1988- жылдык 4- сан 39- бетке) белгилейт да, кайберендердин кайсыл айга ат болуп киргенин туут убактысы менен белгиленгени менен ырастайт өткөн. Ай аттарынын маанисин чечмелегенде, «баш оона, аяк оона», «чын куран, жалган куран» ай аттарынын чечмеси бирдиктүү эмес, бойдон келгенин атайын көрсөтпөсөк болбойт. Мында, ушул төрт айдын аталуу мааниси боюнча, Белек Солтоноев менен Султанаалы Борбодойдун чечмесин жогоруда айттык, эми эл ичиндеги кээ бир окшобостук чечмелерди да айта кетсек, мындан аркы изилдөөгө себп тийет.

Элдик сарэсеп Эмин Көчкөнбай уулу «оона» айлары боюнча мындай айтканы бар: «баш оонада көгүчкөн түспөл келген боз чымчык тууйт, аяк оонада ал чымчык оонап жумуртка чыгарат» - дейт. Жакында эле, Ак- тоо ооданы Булуң- кол айылынын ардагери Ташполот Токтобек уулу аталган аксакал менен маектешкенде: «баш оона, аяк оона деген тараза жылдыздын түштүккө оонаганынан улам айтылган» - дейт. Ал эми «кураң» менен коюлган эки айдын аттарында да түшүндүрүүгө тийиштүү жагдай турат. Себеби «кураң» деген жаныбар Кытай кыргыздары жашаган жерлерде азыр жашабай калгандыктан, аны элестетүү, аны түшүндүрүү үчүн абдан көп иликтөө керектиги билинди. Иликтеп жүргөн кезде, 2006- жылы кулжанын 15- күнү, Кыргызстандык мерген Бусурманкул Жумалиев деген кишиге жолугуп калдым. Ал киши: «кураң бугу тукумундагы жаныбар болуп, анын жалпы аталышы элик делет да, эркегин куран, ургаачысын телки атайт. Жалган куран дегени үчтүн айында бугу сыңары мүйүзүн түшүрүп, жалган куранда таанылбай калат экен да, чын куранда мүйүзүн кайра чыгарып өз калыбына келе турган айбан болот. Элик (кураң) чөптүн гүлүн, чычырканактын ашын ашыкча жеген, эти куштун этиндей кара эттүү, тек бөйрөк май алгандан бөлөк, майы жок, төрт эмчектүү жаныбар болот», - деп чечмелеп берди. Кадиресе, бул чечмеден куран деген кайберендин түспөлүн билүүгө жетиштик.

Ай аттарынын мааниси боюнча изилдөөбүздү тыянактаганда, кыргыздын ай аттарынын мааниси

илим (математикалык, биологиялык, астрономиялык, гидрологиялык) негизинде коюлган деген бир корутунду, чыгат. Ал илим жаратылыштык илимдерди негиз кылып: кайберендердин туут- куут убакты менен атаганы биологиялык илимди тутунганы, болуп да айга киргизилген кайберендердин кууту- тууту ай маалдарына карата мыйзамдуу- туруктуу болорун баамдаган. Мисалы, бугу жүгүрүгү ошол айдын неченчи күнүн эле эмес, ошол күнкү жылдыздын толгон маалында куутка чыгарып, ал теке жүгүргөн маал гана эмес, текенин асылы ташка туруп, жылдызды каран, өөгүнө сыйып, ал сийдиги кайра киндигин такай муз чорго болуп каткан саатта чуркоо мыйзамын кармаган туруктуулугун олчом кылып ай эсептерин чыгарышкан. Сан боюнча атаганы, мейли ыйык сандар, так сандар болсун, же тогоолдун өзгөрүш белгилеринин санын туюнткан мааниде келсин, сандар менен ат белгилөө – математикалык илимди тутунганы; ал күндүн жер шарындагы орду менен, күндүн түштүккө оошуу убактын менен ат койгону (баш оона, аяк оона) астрономиялык илимди тутунганы болуп көрүнөт. Кыргыздын ай аттарынын мааниси, салыштыра айтканда, ал башка (азыркы эл аралык ай аты аталган) ай календары аттарына окшош, кандайдыр бир заттардын ирлеринин, же календар ойлоп тапкан жеке адамдын, бийлөөчүнүн, же кандайдыр бир окуяларды белгилөөчү сөздөр менен коюлбастан, илимди түп тутуп ат коюлганын өзгөчө белгилеп койсок болот.

Баш ай, соңгу ай тартиби. Кыргыз ай эсепчилигинде, баш айдан баштап, соңгу айга чейин болгон тартибин билүү эсеби болгон. Эл аралык милади аталган ай санак (календар) чыккандан тартып, кыргыздын ай аттарын ага беттештирип колдонуу, жыл башы (ай) менен жыл соңу айды беттештирүүдө кийинки кездерде айырмалык көрүлө баштаган. Жөрөлгөлүү кыргызча ай эсебиндеги баш ай жалган куран айы болуп, жалган куран айынын 11-күнү кыргыздын нооруз майрамы башталып, бир ай нооруз майрамы боло турганын сары эсеп кишилер айткан. Бирок азыркы милади жаңы санагы менен беттештирген изилдөөлөргө карасак, айдын башы бирдин айы боло турганын кыргыздын басмадан чыккан эмгектеринде көрсөтүлгөн. Мындай тааныштырууну эң алды менен, Ишеналы Арабаев белгилеген болуп, 1911- жылы Уфа шаарынан басмадан чыккан «Алфба яке тоте оку» (казак окумуштуусу Хафез Сарсикенф менен түзгөн) казак- кыргыз мектептер үчүн «Алипбе» китеби болуп эсептелет. Анда ай башы, ай аягынын тартиби мындай берилген: «бирдин айы, жалган куран, чын куран, бугу, кулжа, теке, баш оона, аяк оона, тогуздун айы, жетинин айы, бештин айы, үчтүн айы» деп, ал тартипти казак ай аттары менен салыштырып берген. Ушул эле тартибине туура келгени боюнча 12 айды төрт мезгилге бөлүп: «жаз айлары – жалган куран, чын куран, бугу; жай айлары – кулжа, теке, баш оона; күз айлары – аяк оона, тогуздун айы, жетинин айы; кыш айлары – бештин айы, үчтүн айы,

бирдин айы», - деп көрсөткөн (караңыз, аталган окуулуктуу 1911-жылдык басылышынын 33-бетине). Эгерим, айлардын тартибинде жылыш болсо, төрт мезгилге бөлгөн айлардан да оош-кыйыш чыгып, кыргыздын көктөм башы, ай башы, жалган куран жаз айынын башы болбой калат. Дагы биз көргөн жазма материалдардан алып көрсөк, Белек Солтоноевдин «Кызыл кыргыз тарыхы» аттуу китебинде (аталган китептин кол жазмасы 1933-жылы бүткөн) кыргыздын ай эсепчилиги боюнча бир кыйла толук маалымат берилип, ай аттарынын тартибин кыргызча, орусча, уйгурча, арабча аталыштары менен салыштырып көрсөткөн. Анда да, кыргыздын 1-айы жалган куран болуп, аны орустар «феврал» деп атай турганын арабча «зилкагада» атай турганын айкын көрсөткөн. Ал тартибин жаңы айларга беттештиргени Ишеналы Арабаевдики менен окшош болгон (караңыз, аталган китептин «Шинжаң эл басмасы» 2000-жылы чыгарган нускасынын 482-бетине). Андан соң Кытай кыргыздарынан эң алгачында басма сөздө (1988-жылы) ай аттарын изилдөө боюнча Орозбай Семет уулу аттуу сары эсеп, комузчу, акын кишинин макаласын айтса болот. Анда да ай башы бирдин айынан келип, ай соңу үчтүн айы болуу тартибин ортого койгон. Ал эми Кытай кыргыздарында, ай эсепчилиги боюнча беделдүү эмгек Султаналы Борбодой аксакалдын 1990-жылы «кызылсуу кыргыз басмасынан» жарык көргөн «Кыргыз календары» деген китепчеси болуп, анда, ай

аттарынын тартибин жаңы ай тартибине мындай беттештирип берген:

1-ай жалган куран	2-ай (Милади)	феврал
2-ай чын куран	3-ай	март
3-ай бугу	4-ай	апрел
4-ай кулжа	5-ай	май
5-ай теке	6-ай	июн
6-ай баш оона	7-ай	июл
7-ай аяк оона	8-ай	август
8-ай тогуздун айы	9-ай	сентябр
9-ай жетинин айы	10-ай	октябр
10-ай бештин айы	11-ай	ноябр
11-ай үчтүн айы	12-ай	декабр
12-ай бирдин айы	1-ай	январ

бул жадыбалда (ошол китепчинин 65-бетин караңыз) кыргыздын айынын тартиби жалган курандан башталып атаганы менен, жаңы ай санакка милади жана эл аралык аталышта кайсы сөздөр

менен туура келерин өтө айкын көрсөткөн. Бул тартип да 1911- жылкы «Алипбе» менен бирдей чыккан. Ал эми залкар манасчы Жүсүп Мамайдын «Бабалардын жыл санагы» аттуу макаласында («Тил жана Котормо» журналынын 1994- жылдык 3- санында): «1- айды бирдин айы, 2- айды жалган куран, 3- айды чын куран, 4- айды бугу, 5- айды кулжа, 6- айды теке, 7- айды баш оона, 8- айды аяк оона, 9- айды тогуздун айы, 10- айды жетинин айы, 11- айды бештин айы, 12- айды үчтүн айы» болуп берилген (караңыз, аталган журналдын 8-, 9- беттерине). Андан соң, таанылуу этнограф Кален Асанакун көп жылдары эл ичинен изилдөө аркылуу ай аттарынын тартибин азыркы ай аттары менен беттештирип белгилеген макалаларындагы ай аттарынын тартиби да жогоркулар менен бирдей болгон.

Бирок, кийинки кездерде, колдонуу жүрүшүндө, эки түшүнбөстүктөн улам, баш ай менен соңгу ай тартибинде жылышып айтылып, айырмалык пайда болду: анын бирөө, кыргыздар айдын башын жаздын башы (нооруз айы) жалган куран айынан баштап санап, ай тартибин тизип көрсөтүүдө, жалган куран айын 1- ай деп номур коюп жазса (караңыз, жогорудагы жадыбалда), ал тек гана ирет- тартиби экенин аңдабай, азыркы миладинин 1- айын кыргыздар жалган куран атаган экен деген жаңылыш түшүнүккө алып барган. Мындагы түшүнбөстүк келтирип чыгарганы, андагы биринчи ай деген сөз «бирдин айы» дегенге дал

келбейт. Муну Султаналы Борбодойдун календарынан айкын көрүүгө болот. Эми азыркы милади айына салыштырып атаганда, Султаналы аксакал даде «жалган куран» айын феврал айына теңеп көрсөтүп, чын куранды март айына теңеп, ошол эле тартип боюнча беттештирип айткан. Ошондо, азыркы январ (1- айга) кыргыздын бирдин айы дал түшкөн да, сентябир (9- айга) тогуздун айы дал түшүп, кыргыз айларынын белгилери менен окшош болуп, эл ичинде оңой эле беттештирип колдонуп кете алган. Дагы бирөө, К. Юдахиндин «Кыргызча- Орусча сөздүкүндө» «ай» деген сөз уясын түшүндүрүп бара жатып, кыргызча ай аттарын орусчага которуп берген кезде, «үчтүн айы – январы же февралы...» деген сыяктуу бир айдып аттарын эки түрдүү «же» менен которуп берет да (караңыз, Юдахин «Кыргызча- Орусча сөздүк» 1965- жылдык кыргызстан басмасынын 28- бетине), ал сөздүктү түп тутуп пайдалангандар Ишеналы Арабаев, Белек Солтоноев сыяктуулардын эмгектери менен таанышпай эле, ошол боюнча колдонуп, айдын аттары жөрөлгөлүү тартибинен бир ай алдыга жылып кетет. Мындай жылып кетүүнүн Кыргызстандык окумуштуу Касымбек Сейдакматов «Кыргыз элинин календардык түшүнүгү» аттуу китепчесинде (1987- жылы «кыргызстан» басмасы) мындай жазат: «...кыргызстан маданияты гезитинин редакциясы К. Юдахиндин жана Х. К. Карасаевдин кыргызча айлардын эскиче аттарынын азыркы айларга туура келиши жөнүндө айткандарын нагыз

чындык катары кабыл алышып, аны гезиттин жаңы 1987- жылдын биринчи санына жарыялап, ушундай көз карашты жалпы элге тартуулашып, аны календарлык системада ырасмий түрдө колдонууну сунуш кылышкан. Мындай нерсени сунуш кылуудан мурда жети өлчөп, бир кесүү керек эле» (караңыз, аталган китепчинин 34- бетине). Кытай кыргыздары да ошол эле 1987- жылы «Кыргызстан маданияты гезитинде» «жети өлчөп, бир кесилбей» (изилденбей, же Ишеналы Арабаев, Белек Солтоноевдин эмгектерине карабай) жарыяланган кыргыз ай аттары менен берген календардын таасирине учурадык. 1988-жылы «Тил жана Котормо» журналы кытай кыргыздарына кыргызча ай аттарын бирдиктүү жайылтуу максатында (кыргызстан менен бирдиктүү колдонууну көздөп), ошол эле гезитте жарыялаган календарды 1988- жылдык 1- санда, балык жыл календаринан баштап, удаа эле 1989- жылы жылан жылына жана 1990- жылдык жылкы жылына, 1991- жылдык кой жылына, 1992- жылдык маймыл жылына 1993- жылдык тоок жылына, 1994- жылдык ит жылына, 1995- жылдык догуз жылына арналган календарды ар жылдык журналдын тышынын 4- бетине жарыялап, удаа жети жыл басып тараттык. 2004- жылы «Кызылсуу гезити» да ошол эле календардагы сыйлыгышып аталган кыргызча айдын аттарын колдонуп гезит чыгарды (бирок узакка барбай токтоду). Ал тургай, бүгүнгө чейин жекелер баракча календарды ошол эле 1- айды үчтүн айы деп баштаган түрү боюнча чыгарып келе жатат.

Ошону менен эл ичинде ай аттарын кыргызча колдонуусунда ай башы бирдин айы, ай соңу үчтүн айы болуп жүргөн жөрөлгө бузулуп, айдын башы үчтүн айы ай соңу бештин айы болгон чоочун ай санагы пайда болду. Айдын аттарын кыргызча колдонууда айырмалык жасалма түрүндө, «ойлонулбай» (изилденбей) жасалган иштен улам пайда болду. Ал эми «Тил жана Котормо» журналы 1987- жылы «Кыргызстан маданияты гезитинде» жарыяланган, айлары жылышып кеткен календарды баскандан кийин, эл кабыл кылбай, айылдагы койчулардын «бөлмөдө олтуруп алып эле бирдемелерди чыгара берет экенсиңер, силердин тогоол чын куранда бел чечтирбей, бугуда бел чечтирип, эл ичин билбейт экенсиңер» деген жеме сөздөрүнө кабылдык. Ал тургай, кээ бир аксакалдар оор сөз айтып, алдыбызды тороду. Ошондо эсибизге келип, кыргыз ай аттары боюнча журналда талкуу уюштуруп, атайын изилдөөнү колго алдык. Сын пикирлерди журналга жарыялай баштадык. Аларды алып көрсөтсөк, «Тил жана Котормо» журналынын 1988- жылдык 4- санына (39- бетинде) Орозбай Семет уулунун «Кыргыз календарын көргөндөн кийин...» аттуу макаласын жазып, «Тил жана Котормо» журналынын 1988- жылдык 1- санынын тышынын 4- бетине басылган, кыргыз ай аттары менен чыгарылган «календар» да айлардын алдыга сыйлыгышып айтылганын чечкиндүү сынга алып, өзү эл ичинен үйрөнгөн, айдын аттарынын тартибин,

андай ат коюлуу себебин жана кайберендердин кууттуут убактарын ай аттары менен байланышта кароо керектигине көөн бурдурган. Аталган макала Кытай кыргыз басма сөздөрүндө ай аттары боюнча жарыялаган биринчи макала катары саналып калды. Андан кийинки сын макала, 1991- жылдык 2- санга кыргыздын салт- санаасына бышы кулак эл кадырманы Ыса Кабылдын «Календарда ай аттарынын кыргызча ошуп айтылуусу түзөтүлсө» аттуу макаласы жарыяланып, макалада да журналда басылган ай аттарындагы алдыга жылышып айтылуусу чечкин сынга алынып, ата- бабанын мурасын жаңылыш колдонбоого чакырган. Кээлер редакцияга кат жазып, мисалы, Кытай кыргыздарында белгилүү санжырачы, окумуштуу Үсөйүн Ажы редакцияга көп жолу кат жазып, ай аттарын оош-кыйыш колдонбоону айтып, «май айы – кулжа» деген тартипке түшсө туура болорун, «ката календарды токтотуу керек» экенин айткан (ал кишинин 1995- жылы жазган каты бизде сакталуу турат. Кадиресе кыргыз ай эсепчилиги боюнча 700 жылдык календардын чийимин сызып редакцияга тапшырган. Биз ал чийимди ай аттарын ырасмий колдоно баштаганда жарыялайбыз деген убаданы бергенбиз, ал ушул санда жарыяланды). Ошону менен, «Тил жана Котормо» журналы 1995- жылдан кийин элден көп пикир чыгып кеткен андай календарды уландуу жарыялоону токтотуп, ай аттарын кыргызча колдонуунун изилдөөсүн улантып, сары эсеп кишилерге атайын макалалар жазууга

уюштуруу ишин олуттуу кармоого өттүк. Алып айтсак, эсепчи, санжырачы Султаналы Борбодой аксакалга ай эсепчилиги боюнча атайын макала жазып берүүгө сунуштап макала жаздырып жарыяладык. Ал кишинин «Кыргыз эсебиндеги жыл мезгилдери» аттуу макаласын 1990- жылдык 1- санга жарыялаган. Ушул негизинде жазылган китепчеси ошол эле жылы «кызылсуу кыргыз басмасынан» «кыргыз календары» деген ат менен өзүнчө китеп болуп басмадан чыккан. Бул китепче Кытай кыргыздарынын басма сөз тарыхында кыргыз ай санагын системалуу тааныштырган колдонмо болуп калды. Залкар манасчы Жүсүп Мамайды да ай аттары боюнча билгендерин айтып берүүгө сунуштап, «бабалардын жыл санагы» аттуу макаласын жаздырып жарыяладык («Тил жана Котормо» журналынын 1994- жылдык 3- санында). Ал кишинин макаласында айтылганы, кыргыздын ай аттарын азыркыга беттештиргенде, ай башы «бирдин айы, ай соңу үчтүн айы» аталып, бул жолку ырасмий колдонууга жарыялаган ай аттары менен окшош. Булардан бөлөк, «тил жана котормо» журналында ай аттарын изилдөөгө байланыштуу кыргызстандык окумуштуу К. Сейдакматовдун «төрт мезгил» аттуу макаласы (1990- жылы 3- санда), яң рунли аттуу ханзу илимпоздун «кыргыздын жыл сүрүү ыкымы» аттуу макаласы которулуп басылган (1990- жылы 4- сан). «Тил жана Котормо» журналы 1990- жылдык 2- сан тышынын 4- бетине «Кыргыз айларындагы тогоолдорду» баскан. Бирок Султаналы аксакал бул

басылган тогоолдорду окуп, «Кыргыз жыл эсебиндеги тогоолдор мындай эле» аттуу макаласы менен (1991- жылы 1- санда) алдында басылган ал тогоолдордун тартибин чечкиндүү сынга алып түзөткөн. Кыргызча ай аттарын жана маалдарын изилдөөгө, кийинки кездерде, Кален Асанакун уулу катуу киришкен. Айтор кыргыз ай аттарын колдонуунун изилдөөсү улам тереңдөөгө, эл ичиндеги ушул билимдерди чогултууга «Тил жана Котормонун» уюштурган талкуусунан сонун майнаптар чыккан.

Ай аттары боюнча журналга макала уюштуруу менен тең эле, эл ичин кыдырып текшерип, эл ичиндеги ай аттарын кыргызча колдонуу абалын жана айлардын тартибин сурамжалдоо жумушун тыкыр кармадык. Ал үчүн, 1991- жылы бештин айынын (ноябрдын) 13- күнкү текшерүү эстелигибизден эринбей бир мисал көрсөтсөк, биз сөзгө тарткан киши Эмин Көчкөнбай уулу, Улуучат оодан Улуучат айылынан, 49 жаш, уруусу жоштон алуylуу тобунан. Ал киши ай аттарын азыркы айларга беттештирип мындай айтты: «бирдин айы (1- ай), жалган куран (2- ай), чын куран (3- ай), бугу (4- ай), кулжа (5- ай), теке (6- ай), баш оона (7- ай), аяк оона (8- ай), тогуздун айы (9- ай), жетинин айы (10- ай), бештин айы (11- ай), үчтүн айы (12- ай)». Андан бөлөк дагы, ар бир айдын тогоолдору, ай аттарынын мааниси жөнүндө айтып берди. Ушул эл ичиндеги тартипти бир эле орундан эмес, көптөгөн айылдардан сурап-билүүгө жетиштик. Бул тартиптер

жогоруда биз кеп кылган басмадан жарыялаган эмгектер менен окшош болуп, кыргыздардын ай аттары жана алардын тартиптери боюнча ортоктук али да бар экени алгачкы арымда байкалды. Ал эми ушул ай аттарынын баш айы жана аяккы айынын тизилүү тартибинде мындай мыйзамдуулуктар бар экенин изилдөө- иликтөө менен алып чыга алдык.

Баш ай соңгу айга бөлүү мыйзамы: кыргыз жөрөлгөлүү ай эсепчилигинде, баш ай жалган куран болуп, ал жаз айынын биринчи айы (нооруз айы) болгон; ал жаңыча милади ай санагынын 2- айына (февралга) беттешип келери анык болду. Ошондо, жөрөлгөлү эсепчиликте, азыркы ай аттары менен мындай көздөшөтүрүп, тартипке тизилет: жалган куран- феврал; чын куран- март; бугу- апрел; кулжа- май; теке- июн; баш оона- июл; аяк оона- август; тогуздун айы- сентябир; жетинин айы- октабир; бештин айы- ноябыр; үчтүн айы- декабир; бирдин айы- январ. Мындай тизүү мыйзамын Белек Солтоноев жана Султаналы Борбодойдо айкын көрсөткөн, биз алардын айткандарын эл ичинде колдонушу менен далилдей алдык. Ал ай аттарын мындай тартипке тизүү мыйзамында, бабаларыбыз үч пиринсипти кармаган: бирөө, жазды жылдын башы катары кармануу; дагы бирөө, кайберендердин туутундагы кайсы кайберен эрте тууса, аны алдыга тизүү; ал сан менен аталган айларды он сандын ичиндеги так сандарды чоңунан кичинесине карай тизүү; үчүнчүсү, тогоолдун белгилеринин чоң- кичи санына карай тизүү пиринсипин кармаган. Биз бул

үч пиринсипти үйрөнсөк, ай аттарынын тартибин талашып олтурбайбыз. Ал эми жаңы ай санагына (миладига) беттештиргенде, эл аралык өлчөмгө салып, январды жыл башы айы кылып, эл ара менен бирдиктүү колдонууга ылайыкташтырылып эсептөө доордун талабы. Андай ылайыкташтыруу башка улуттарда, мисалы, кытайларда да болуп, жаңы жыл башын 1- ай менен эсептегени менен, жөрөлгөлүү жыл санагын «чаган» аталган «көктөм майрамынан» баштап эсептеп, жыл ажыратуусун өз жөрөлгөсү боюнча алып жүрүп келет.

айдагы маалдар. Кыргыз ай эсепчилигинде, ар бир айда көрүлө турган, атап айтканда, айдын он бешин жарык, он бешин караңгы болгон убагында көрүлгөн белгилердин жыйындысын айдын маалдары деп атаган. «маал» сөзү эл ичинде: «жаз – узун сарынын, үзүкчүлүк маалы, жай – ак төөнүн карды жарылган маал, күз – тоюмчулук маал, кыш – кычыраган суук маал» деген турактуу сөз айкаштарындагы «маал» сөздөрүнөн келип, кыргыздардын жөрөлгөлүү ай эсепчилигинде, 12 айда 24 маал болорун эсептеп, ага ат коюп, ар бир маалдагы табият өзгөрүштөрү, жан- жаныбарлардын ар бир маалдагы жашоо белгилерин байкап, алардагы өзгөрүштөрдү, турмуш тиричилигине маалымат катары урунуп келишкен. Айтмак ар бир айдын аты менен кошо анын маалдары жана маалдагы мезгилдер, тогоолдору жана тогоолдогу белгилер аталып, айтылып жүргөн. Ошого маалдарды ай таануунун айрылгыс курамдык бөлүгү катары караган оң.

Бирок ушул күнгө чейин бир айда боло турган эки маалды (бир айдын 15 жарыгы менен 15 караңгысын) как ошол айлардын мүнөзүнө карай өңдөштүрүп чыгуу, болуп да 24 маалдын атын таап өз ордуна коюу изилдөөсү кеч калган. Мурдагы Белек Солтоноевдин ай санак боюнча берген маалыматтарында маалдар жөнүндө маалыматтар айтылбаган. Мындайча айтканда, кыргыз ай эсепчилиги илиминдеги 24 маалдын аты, алардын белгилери жөнүндөгү билимдер толук чогултуу, өз жайына коюу илгерки бабалардын айткандары боюнча урунуу иши көптөгөн изилдөөнү талап кылуу даражасында унутулуп калган. Биз ушул маселени атайын мелжеп, изилдөө уюштурдук жана өзүбүз кол салып эл ичинен чогултуу, маалдарды ар бир айдагы өз ордуна коюу жумушун иштедик. Мурдагы жарыяланган эмгектерде, ар бир автор өзүнүн билгенине жараша айлардын маалдарын «мезгилдер» деген ат менен атаган. Бирок маалдар менен мезгилдер аралашып кете турган, ал тургай маалдардын аты ай аты менен алмашылып аталган абалдар кезикти. Биз «ханзуча- кыргызча сөздүктү түзүп жатканда ханзу тилиндеги «月气» сөзүн «маал» деп алып, маалдарда көрүлүүчү белгилерди «мезгил» деген ат менен болуп көргөзүүгө туура келген эле. Айлардын маалдары жөнүндө басма сөздө жарыяланган эмгектерден бир нечени көрсөк: Султааналы борбодой аксакалдын «тил жана котормо» журналына «кыргыз жыл эсебиндеги 24 мезгил» (1992- жыл 2- сан) аттуу макаласын алды

менен алып көрсөк, макаласында «маал» дегенди «мезгилдер» деп атап, маалдар боюнча бир кыйла толук маалымат берди. Биз ал кишинин көрсөткөн маалдарын тыянактап көрсөтсөк: «жалган куран – пооруз мезгили, айран чыккан мезгили; чын куран – тоң чыгар мезгили, ууз кымыз мезгили; бугу – чечек суу мезгили, күкүк мезгили; кулжа – үркөр отуруш мезгили, саратан мезгили; теке – теке тамыз мезгили, үркөр чыгыш мезгили; баш оона – ата мал киргин мезгили, камылга мезгили; аяк оона – бышыкчылык мезгили, мызан мезгили; тогуздун айы – үшүк мезгили, кыргыйек мезгили; жетинин айы – кыркым мезгили, боз кыроо мезгили; бештин айы – кулжа чаңыт, аюунун чээнге кирүү мезгили; үчтүн айы – теке чаңыт, чилденин түшүшү; бирдин айы – согум мезгил, чилде чыгаар мезгил» (караңыз, аталган журналдын 11- бетине) деген сыяктуу айлардын маал, мезгилдерин жана алардын түшүндүрмөлөрүн көрсөткөн. Айлардын ичиндеги маалдарды белгилөөгө залкар манасчы Жүсүп Мамай да кеп катып: «жетинин айынын он бештерин «бугунун ооз чайкары»; бештин айынын он бешинен кийинкисин «теке чаңыт»; бугу, теке айы аралыкта канаттуу айбандар тукумдайт, чөп жеген айбандар түлойт, андыктан бул аралыкта «кызыл түлөө, кызыл тукум» маалдары болот. Бугу, кулжа айлары «жаз жарыш айлары» аталат. Тогуздун айы, жетинин айы «күз күрөш айы» дешкен. Тогуздун айынын 20 күнүнөн, үчтүн айынын 20- күнүнө чейин аралыкта «кедери кеткен ай, кедери ай» деп коёт; «бештин айында бел

курчайбыз», «беш тогоолдо бел чечебиз» «токту тойбос, чөмүч кургабас, таң атнас» маал болот. Үчтүн айынын кийинки он бешин каңтар дешет» (караңыз, «Тил жана котормо» 1994- жылы, 3- сан 8- беттеги «бабалардын жыл санагы» макаласына) деген айлардын маалдарын көрсөткөн. Маалдар боюнча кыргызстан басма сөздөрүндө 1995- жылы басмадан чыккан «кыргыздар» аттуу китепте Алыкул Кененбай аттуу кишинин эл оозунан чогулткан бир баяны басылып, анда мындай айтылган: «үркөрдүн чыгышы текенин 18- күнү, жай чилденин түшүшү текенин 2- күнү (40), кыргыйектин өтүшү тогуздун айынын 15- күнү, каркыранын өтүшү тогуздун айынын 7- 10- күндөрү, бугунун ооз чайкары жетинин айынын 17- күнү, кыш кыроосу жетинин айынын 6-7- күндөрү, чилденин түшүшү, үчтүн айынын 25- күнү, чилденин чыгышы жалган курандын 20- күнү, суурдун чыгышы чын курандын 5- күнү, аюунун которулушу чын курандын 10- күнү, кемпирдин кейиши чын курандын 15- күнү, токсондун чыгышы чын курандын 20- күнү, ар ардас, тогоол үчтүн айынын 1- 15- күндөр, күкүк чакырык бугунун 30- күнү» (караңыз аталган китептин 70- бетине) кыргыз айларындагы маалдарды иликтеген эмгекте Кален Асанакундун «кыргыз жыл санагы боюнча дөбөдогү кептер» аттуу макаласында («тил жана котормо» 2010- жылы 1- санда) ай аттарын, тогоолдорду жана маал мезгилдердин белгилерин өтө айкын көрсөтүп, кыргыз ай санагы боюнча окурмандардын түшүнүгүн тереңдеткен. Анда

кыргыздын айларындагы маалдарды «мезгилдер» деп атап, мындай берген: « нооруз мезгили – жалган курандын 11- күнүнө туура келет; 2. Тоң чыгар мезгил – чын куран айынын алдынкы жарымы. Ууз кымыз мезгили – чын курандын кийинки жарымы; чечек суу мезгили – бугунун алдынкы жарымы; күкүк мезгили – бугу айынын караңгысы; үркөр батар мезгил – кулжанын алдынкы маалы; саратан тамыз – кулжа айынын караңгысын көрсөтөт; теке тамыз – текенин орто ченин; үркөр чыгыш – текенин караңгысын көрсөтөт; ата мал киргин мезгил – баш оонанын жарыгын; камылга мезгил – баш оонанын караңгысын көрсөтөт; мизан мезгил – аяк оонанын ичин көрсөтөт; үшүк мезгил – тогуздун айынын караңгысын, кыргызек маалын көрсөтөт; кыркым мезгил – жетинин айынын алдынкы жарымын көрсөтөт; кулжа чаңыт – бештин айынын алдынкы жарымын билдирет; теке чаңыт – үчтүн айынын башын, чилденин түшкөнү – боз кыроо, согум айы аталат; чилде чыгар мезгил – жалган курандын орто ченин көрсөтөт; кыргызек маалы тогуздун айынын алдынкы жарымында өтөт». Ал эми мен 2007- жылы кулжанын 7- күнү кыргызстандын Каракол шаарынан Кыргызстандагы ушул кездин сары эсеп аксакалы Торон Жумаиевду издеп барып, ал кишинин үйүндө жолуктум. «кыргыз календарин» түзүп жатканын айтты. Ал кишиден айдын маалдарын сурасам: «үт маалы болот, <жыл жакшы келсе үт, жаман келсе жут> деп айтылат, андан бөлөк, <сумбула, темир аяз, каңтар> маалдар гана эсте

калыптыр» деген маалыматты берди. Жогорку маалыматтарды көрсөк, маалдар менен мезгилдер аралашып кеткен жана 24 маал толук айтылган баянды али издешке тийиштүү болду. Биз жогорку маалыматтарды түп кармап, эл кыдырып, эл ичинен маалдарды чогултууга туура келди. Эл ичи качан да куру эмес, мындан да көп маалыматка жетиштик. Изилдөөдө маалдарда мындай мыйзамдуулуктар бар экенин таптык. Бир айда эки маал болуп, ал ай жаңыргандан ай толгонго чейинки алдынкы 15күн бир айдын биринчи маалы, айдын кетиле баштаган жарык эмес кезиндеги 15 күнү экинчи маалы болуп, бир айда айдын жарык жарымы жана караңгы жарымында көрүлгөн табияттин белгилери маалдар болуп, кыргыз ай эсепчилигинде 24 маалды өз белгилери менен атап, таанып келген мыйзамдуулугун түшүндүк. Кадиресе ошол маалдарда боло турган табияттин белгилери жана ал белгилерди туюнта турган сөз айкаштарын чогултууну 24 маалды ар бир айга беттештире турган негиз кылдык. Маалдарды дале жылдын төрт мезгилине жараша маалдарга бөлүү, эл ичинде бир мыйзам катары келгенин билдик.

Маалдардын ички мыйзамы: жаз айларынын маалдарына жаздын белгисин көрсөтө турган: «үт, соор, чечек суу, жооза, кызыл түлөө, күкүк» деген аталмалар коюлган; бул маалдардын аттарын эл ичинде: «жалган куранда жалама айран ичет, чын куранда чыңытып бээ байлайт»; «үттүгүнө алса, үт болот, болбосо жут болот», «үчүнчү айда үт кирет,

арык койго сүт кирет»; «соко чыгат соордо»; «жоозада жоогазын гүлдөйт» деген турактуу болуп кеткен сөз айкаштары ырастап берди. Жай айларынын белгилерине карай, «тамыз» сөзүн негиз эткен ысыктын маалдарын туюнткан сөздөр маал аттары болуп коюлган. Алар: «тамыз, саратан, какшык, асат» сыяктуу сөздөр жана «саратан тамызда салкында гана сапар тарт» деген сыяктуу турактуу сөз айкаштары менен ырасталган. Күз айларынын маалдарына, күзгө ылайык күндүн сууп, табияттын бозоруп келе жаткан сөздөрү маал аттары болуп келген. Алып көрсөк: «сумбула, мыйзам, боз короо, кыргыйек, акырап, кабыс» сыяктуу. Ал сөздөрдүн маанилерин ачып көрсөтүүдө: «сумбула чыгып суз болот, булактын башы муз болот», «сумбулада суу муздайт»; «мыйзам келди күз келди»; «кыргыйек балапанын шамал менен учуруп келет имиш, ал суук шамал болуп, ошол шамал менен үшүк жүрөт экен. Үшүгү айдарым менен жондоп өтсө, кеч бышкан эгиндерге зыяны тийбей кеткен. Өндөп, өндүр менен өтсө, кеч бышкан өндүрдөгү эгиндерди үшүк алып, данын чүрүш кылып кетет. Кыргыйектин үшүгү маалында келгенин туйган дыйкан эгин бар жерине суу коюп, түтөткү жагып үшүктөн алып кала алат; «аштыктын кенжесин үшүк алат, баланын кенжеси жетим калат»; «акырапта акыр күз болот»; «кабыста эккенче, казаныңа кууруп же» деген сыяктуу уламыштар жана турактуу сөз айкаштары айтылып ал сөздөрдүн маал аттары экенин ырастап турат. Кыш айларынын маалдарына

күндүн кыскарганы, сууктун түшкөнүн туюнткан: «чил арыш маалы, токту тойбос, чөмүч кургабас маалы, боз кыроо маалы» сыяктуулар, болуп да «аяздар» кыш маалдарын атоонун негизи болуп алынган. Мында этнографтардин жана эл ичиндеги эсепчилердин айтымында: «кара аяз, мүйүз аяз, темир аяз, кийиз аяз, каңтар аяз, бок аяз, жок аяз» деген жети аяз айтылат экен (Кален Асанакун боюнча). Биз бул аяздардын качан боло турганын эл ичинен кайрадан айкындап, кыштын үч айынын маалдарына аяздарды ылайыгында жайгаштыра алдык. Ошону менен бул жолу колдонууга сунулган долбоорубуз: «жалган курандын маалдары – мүйүз аяз, кийиз аяз; чып курандын маалдары – үт, соор; бугунун маалдары – чечек суу, жооза; кулжанын маалдары – кызыл түлөө, күкүк; текенин маалдары – тамыз, теке тамыз; баш оонанын маалдары – саратан тамыз, асат; аяк оонанын маалдары – сумбула, мыйзам; тогуздун айынын маалдары – боз короо, кыргыйек; жетинин айынын маалдары – акырап, кабыс; бештин айынын маалдары – чил арыш, токту тойбос, чөмүч кургабас; үчтүн айынын маалдары – боз кыроо, кара аяз; бирдин айынын маалдары – темир аяз, мүйүз аяз» болуп, алардын ар биринин табияттык белгилерин ошол маалдардын белгилери катарында түшүнүүгө жетиштик.

Айдагы мезгилдер. Бир айдын 24 маалында боло турган аба ырайындагы өзгөрүштөр, жап-жаныбарлардын жашоо мыйзамынын мерчемдеринде боло турган өзгөрүштөр ар бир

айдагы мезгилдер болуп, ал мезгил белгилерин да ай эсепчилигинде өтө кылдат байкап, кыргыздар өздөрүнүн өндүрүш, тиричилигине пайдаланышкан. Эл ичинен текшерүү барышында, маалдар менен мезгилдердин атоолору алмашып айтыла турган абалдар кезигип, маалдардын ордуна мезгилдер аталып кете турган абал көп кезикти. Мындай абал жогоруда маал боюнча келтирилген авторлордун маалыматтарында да айкын билинип турат. Биздин эл ичинен чогултуп, иреттөөбүзгө караганда, мезгилдер мындай тартимге келет экен: жаз айларында – ноороз мезгили, айран чыккан мезгил; тоң чыгар мезгил, суурдун чыгышы мезгили, аюунун которулуш мезгили, ууз кымыз мезгили, токсондун чыгышы; үркөр отуруш мезгили, жаз жарыш мезгили; жай айларында – теке какшык мезгили, үркөр чыгыш мезгили, жай чилденин түшүш мезгили, ата мал киргип мезгил, камылга мезгили; күз айларында – каркыранын өтүшү, бышыкчылык мезгили, үшүк мезгили, кыркым мезгили, күз күрөш мезгили; кыш айларында – бугунун ооз чайкары, кулжа чаңыт, аюунун чээпке кирүү мезгили; теке чаңыт, чилденин түшүшү; согум мезгил, кедери кеткен мезгил, кедери ай, чилде чыгаар мезгил, токсон түшөр мезгил» сыяктуу 30га жакын маалдарда боло турган мезгилдер аталган жана ошол мезгилдер ай маалдарынын мерчемдүү белгилери болуп эл ичинде унутулбай айтылып жүргөн.

Изилдөө натыйжасынан көрүнгөнү, ай эсепчилигинде, айлардагы тогоолдор, айлардын

маалдары, маалдардын мезгилдери туташ бир эсепчилик системани түзүп, ай аттары менен тутумданып турган бир тулку болуп жүргөн. Анын бирөө кем болсо, ай эсепчилиги толук өз мүнөзүндө көрүнө албаганы байкалды. Мындайча айтканда, кыргыздын ай эсепчилигин бир көгөн деп элестетсек, көгөндүн кежиси ай аттары болсо, анын буурчактары, түймөлөрү айдын тогоолдору жана маалдары, мезгилдери сыяктуу экен. Кежисинен айрылган буурчактарга эч нерсе байланбаган сыяктуу, буурчагы жок көгөн да козу-улак байлоого жарабайт. Биз айдын аттарын кыргызча колдонууда аны көгөн сыяктуу карап, маалдары, мезгилдери, тогоолдорун бир туташтык деген ой менен колдонгонубузда, анан ата-бабанын калтырган ай эсепчилик маданиятына мурастуулук кылып, ай аттарын элдин өндүрүш, турмушуна азыгы тие турган көлөмдө колдонгон болот экенбиз.

Кыргыз ай эсепчилигинде айлар мындай:

1. **Бирдин айы** (жаңыча 1-ай, январь). Бирдин айы 31 күндүк чоң ай. Кыш айы эсептелет.

Маалы: бирдин айынын 15 жарыгын «мүйүз аяз маалы», ал 15 караңгысын «темир аяз маалы» атайт. Мүйүз аяз маалында «аяз» аталган суук жүрөт. Мурутка муз тоңот. Муз такта болот. Ал темир аяз маалы чилденин кап ортосуна туура келет. Муздар такта болгонунан чатырап, «чилде үй тигип», муз үстүнө чор кайнап чыгат. «иттин курсагындагы баласы тоңуп өлөр суук» ушул темир аязда болот. Ачык калган жерди үшүк алат. Түкүрүк жерге

түшкөнчө тоңуп турат. Кыш чилде кырк күн болуп: «Кырдач – алты күн; Ады – алты күн; Жеди – жети күн; Үт – он беш күн; Апкыт- Сапкыт – алты күн», - деп чилденин балдарынын суук түшүрүрөөр мерчемдерин эсептейт.

Мезгилдери: бирдин айынын көрүнүктүү мезгили, кыштын кыраан чилдеси ушул айда күчөгөн кези болот. Бүт 31 күнү чилде мезгилинде өтөт. Бул айда, үркөр менен ай тогуз жаңысынан тогойт. Тогоол кези чилде маалы болгондуктан, кар жаап кете албаса да, бурганактап, чыкыроон болот.

Ырымдар: бирдин айында кыргыздар бастырманын оозун ачык коёт. Жаткан үйдүн эшигин ичинен такап жатпайт. Эгерим бир жылганын башында болуп калса, жатаар маалында, көтөрмөгө чыгып, эки жакка үн салып «талаада калган барбы?» - деп кыйкырып коёт. Ал сууктагы кайрымдуулук иштери болгон.

2. Жалган куран (жаңыча 2-ай, февраль). Жалган куран 28 күндүк өзгөчө ай. Жаз айы эсептелет. Кыргыз ай санагында, жылдын баш айы, 1- айы, ушул жалган курандан башталып саналган.

Маалы: жалган куран айынын 15 жарыгын «кийиз аяз маалы» атайт, ал 15 караңгысын «каңтар аяз маалы» атайт. Кийиз аяз маалы чилденин чыгаарына туш келип, суук каары катуу түшөт. Каңтар аяз маалында токсон чыгат. Ушул жерде атайын айта кетүүчү нерсе, «каңтар» сөзү жөнүндө залкар манасчы Жүсүп Мамай мындай айтат: «...күн жааса каңтар оодарылып жатты, осуруп ийген экен,

күн жаады, жыл жакшы келет; шамал болсо, айкырып ийди, шамал болду, жыл катуу келет дешет», - дейт (караңыз, «Тил жана Котормо» 1994-жылдык 3-санынын 9-бетине). Ушуга караганда, «каңтар» чээнге кирүүчү аюу, суурлардын катарындагы айбандай маани берет.

Мезгилдери: жалган куран айы жети жаңысынан үркөр менен ай тогойт. Тогоолдо күн бузулуп, бурганак болот. Тогоолдон кийин, жалган курандын ондорунда чилде жана токсон чыгат. Жалган курандын 11- күндөрү кыргыз нооруз айы деген «жыл ажыратуу» айы кирет. Бул жыл ажыратуу чын курандын 10- күнүнө чейин бир ай болот. Ошого кээ бир эсепчилер жалган куран айын кыргыздын жаңы жылынын 1-айы деп эсептейт. Азыркы чын курандын 21-күнү «нооруз майрамынын» өткөзүлүшү табияттын «күн- түн теңелүүсүнө» каратылып, анын үстүнө, азыркы айдын эсеби менен кыргыздын ай жаңырганда эсептешинде 10 күндүк айырма бар. Ошого жалган курандын 11-күнү дегени азыркы «числа» санагынын февралдын 21-күнүнө туура келет. Мындай эсептегенде, азыркы февралдын 21-күнүнөн марттын 21-күнү аралыкта, ар кайсы айыл өзүнүн табийгы жагдайына жараша «нооруз майрамын» өткөрүшүп келген. Бирок азыркы шаар турмушу жана бирдиктүү күндө «нооруз майрамын» куттуктоо максатында, марттын 21-күнүн (кыргыз ай эсебинде чын курандын 11-күнүн) «нооруз күнү» деп белгилеп алганга 30 жылдан ашты. Бул «жыл

ажыратуу айынын» эң соңку күнүнө туура келтирип белгилегени болуп эсептелет. Дагы келип, токсондун чыгыш күнүнө туура келгени да эсепке алынган.

Айбандардын белгилери: «жалган куранда жалама айран ичет» деген улама сөз айтылат. Кээ бир эрте тууган малдар болуп да, кой- эчкинин төлү жалган курандын этегинде башталат. Ошого толук айран чыкпай, «жалап- жуктанган» айран элдир-селдир уютууларын билгизет. «жалган куран» аталышындагы себеп, эликтин ургаачысы телкинин туут мезгили толук болбой, элдир- селдир тууганына карата айтылган деген улама сөз бар. Дагы бир айтымда, жалган куранда, эликтин эркеги «куран» мүйүзүн таштап, таанылгыс болуп калат деген улама сөз бар.

3. Чын куран (жаңыча 3-ай, март). Чын куран 31 күндүк чоң ай. Жаз айы эсептелет.

Маалы: чын курандын 15 жарыгын «үт маалы» деп атайт. Ал 15 караңгысын «соор маалы» атайт. «үттүгүнө алса, үт болот, болбосо жут болот», «үчүнчү айда үт кирет, арык койго сүт кирет» деген маал чын куран айынын 15 жарыгын көрсөтөт. Соор маалында, атап айтканда, чын куран айынын соңунда, жерлерде жер айдоо башталат, «соко чыгат соордо» деген маал ушул болгон.

Мезгилдери: чын куран бешинен үркөр менен ай тогойт. Ошого «беш тогоол өтпөй бел чечпейт» деген ушул мезгилге мүнөздөмө сөз калтанып, беш тогоол өтүшү менен, күн жылып, «жер айрылып көк чыккан, желин айрылып сүт чыккан» кез болот. Чын

курандын башында «караан боз» аталган боз түшүп, ал бозду токсондун чыгуусундагы шамал айдап кетсе, малга ылаң, адамга тумоо алып келе албайт. Чын куран айынын соңунда дагы «берен боз» деген боз түшүп, топо жаап, аны менен бирге чөлдөн түйдөктөлгөн кене бирге түшүп, жерге түшүшү менен түйдөгү чечилип, кене жер бетине жайылышы мүмкүн экен. Берен боз малга ылаң алып келген.

Айбандардын белгилери: Чын куранда эликтин ургаачысы телки тууйт деген айтым бар. Эликтин эркегин «куран» деген «телкисин кууган куранбы? Бүркүттөн качкан уларбы?» деген сөз айкашы ушул «куран, телки» сөзүн ырастап берген сүйлөм катары бизге жетиптир. Нарктуу жылдары «чын куранда чыңырттып кулун байлайт» болгон. Чын курандын караңгысында суур чээнден чыгат. Бүркүт ушул чын куран айында үйүгүшөт.

Ырымдары: чын куран айынын 21- күнүн күн-түн теңелген күнү, ноороз майрамын белгилөөнүн соңку күнү болуп, ушул күнү ноороздун ырымдары иштелет. Арча менен аласталат. Жаңы кийим кийип, жаңы жылга тилек тилеп көптөгөн ырымдары жасашат. Кыргыздын жыл ажыратуусу ушул күн болуп, андан аркысы эски жыл, андан кийинкиси жаңы жыл эсеби менен саналат. Чын куранда күн күркүрөп калса, тунгуч күркүрөгөн күндүн доошуна «дамбыр таш» айтып, челек калдыратып, ак боз үйдү тегеренип, жылдын нарктуу келишин, жаан тилеп ырым кылышат.

4. Бугу (жаңыча 4-ай, апрель). Бугу кичик ай

болуп, 30 күндүк ай. Жаз айларынан эсептелет. Марал тууган ай болгондуктан, «бугу айы» аталган. Бугунун үзүкчүлүк кези, «узун сары айы» деп коёт.

Маалы: бугунун 15 жарык маалы «чечек суу маалы» аталып, чечек суу жылга-жыбыттардан толук агып, өз маалында келсе, жыл нарктуу болуунун белгиси болгон. Эгер кечээүдеп келсе, катаал жыл болуп, мал көккө өз маалында тойбойт. Бугу айынын 15 караңгысын «жооза маалы» деп атайт, «жоозада жоогазын гүлдөйт» деген улама сөзү бар, «жоогазынды» кээ бир айтымдарда «мандалак» деп атайт. Мандалактын тамыры тоголок, койдун корголундай болуп, ал бир сабактан эки айры көк чыгарып, ошол эки айры көктүн ортосунан гүл ачат. Бугу айынын караңгысында ошол мандалак гүл ачат.

Мезгили: бугунун үч жаңысында ай менен үркөр тогошот. Тогоолдо күн бузулуп, сары кар жаайт, же бурганактап тогоол мезгилин көрсөтөт. Бугу айынын 12 жаңысында «жылуу боз» деген ак боз түшүп, жылга-жыбыттагы муз-карларды эритип, чечек суу агызат.

Айбандардын белгилери: бугуда марал тууйт. Мал көккө толук тоюп калат. Бугу айында топоз, уй сыяктуу малдар да төлдөйт. Келгин куштар келе баштайт. Бугу айында коён «көкүл тайын» тууйт. Коён бир жылдын үч мезгилинде үч жолу төлдөйт. Бугу айында дагы көгүчкөн, кекилик «кош баш» болуп, топ учпай, экиден, төрттөн учуп калганы көрүнөт. Бүркүт бугу айынын соңунда зоодогу уясына тууйт, ал тууганда бир-эки гана жумуртка

басат. Бака чардайт. Бака үндүү жана кызуу чардаса «баканын тою болду» делип, ошол жыл нарктуу жыл болот. Бака чардабай койсо, элдир-селдир чардаса, жыл каатчылыгы болот.

Дыйканчылык: бугунун башында, буудай, арпа эгиндеринин үрөнү жерге түшөт. «эгин эки үркөр көрбөй бышпайт» деп, үркөр отуруудан мурда, бугу айынын башы, чын куран айынын этегинде буудай үрөнүн жерге түшүрүп калууга камынылат. Дагы бир үркөр көргөнү бышуу маалындагы үркөр көрүшүн айтат.

5. Кулжа (жаңыча 5-ай, май). Кулжа чоң ай болуп, 31 күндүк ай, жай айы эсептелет. Аркардын туут мезгили болгондуктан «кулжа айы» аталган.

Маалы: кулжа айынын 15 жарыгын «кызыл түлөө маалы» дейт. 15 караңгысын «күкүк маалы» атаган. Кызыл түлөө маалында үй жаныбарлары, кайберендер бүт түлөп түшөт. Кээ бирөөлөрү бүт эле тартак түлөп, эти кызарып көрүнгөндүктөн, жалпы эле түлөгөндүктөн «кызыл түлөө» демеги бар. Кулжа айынын 15 караңгысында суу катуу кирип, «күкүктөйт», ошондон улам ал маалды «күкүк» атаганы билинет.

Мезгилдери: Кулжа айы бир жаңысынан ай менен үркөр тогойт, тогоолдун белгиси анчейин катуу болуп кетпейт; ушул тогоолдон кийин, «үркөр олтурду» болуп, үркөр жерге түшөт.

Айбандардын белгилери: Кулжа айында аркар төлдөйт. Аркар абдан чыйрак болгондуктан, козугасы туулуп көзүнүн тегереги кургаганда эле

энесин ээрчий басып кете берет. Ал ээмп уузга бир тойсо, энесинен эч калбай ээрчип чуркай алат. Бүркүт баскан жумурткасын ушул кулжа айында жарат. Айгыр ушул айда бээ көздөйт да «ат кара тил болуп» семире баштайт. Күлдүр күчүк жер казбай кыдырып кетет.

6. Теке (жаңыча 6- ай, июн). Теке кичик ай болуп, 30 күндүк ай. Жай айы эсептелет. Кийик эчкинин туут мезгили болгондуктан «теке айы» аталган.

Маалы: Текенин 15 жарыгы «тамыз маалы» деп аталат. 15 караңгы маалын «теке тамыз маалы» атайт. Тамыз маалында үркөр чыгып, тамыз жерге түшөт. Жер асты салкындап, жер үстү аябай ысыйт. Теке тамыз киргенде, күн ого бетер ысыйт. Жай чилдеси убагы ушул теке тамызда күчөйт. Жай чилдеси 40 күн болуп: «чымыран, саратан, буулан-дуулан, сайроон, толгон (мыйзам)» деген мерчемдерге бөлүнүп эсептелген.

Мезгили: Текеде тогоол болбойт, себеби ушул мезгилде үркөр жылдыз жерде болот. Тамыз түшөт. «теке какшык мезгили» болот, бул мезгилде суук түшүп, бурганактап, тоолордун башын карлап жиберген суук болушу абдан мүмкүн. Киргин суулар тартылып, мезгилдүү суулар какшый түшөт экен. Ошого ал мезгилди «теке какшык» атаган. Мындай мезгил болгону, «жай чилдеси» түшкөн бул маалда тамыз түшүп ысып турган кезинде, кийик эчки тууса, ысыкта чөбү түшпөй «ыйынды» болуп, эчкилерден туутта чыгым болуу көп болгон. Ошого эчкилер

«теке какшык» мезгилинде тууп, улак ээрчитүүгө жетишкен.

Айбандардын белгилери: Текеде кийик эчки тууйт. Эсепчилердин, мергендердин баамында, кийик эчки теке айынын 6-жаңысында туутту баштайт экен. Ошондо шилби караңгы болгон кез болот. Шилби караңгы болду дегени, шилбинин шактары абдан өсүп, жалбырагы чылтырмак болуп калган кези экен. Теке айында, күн аябай узарып токтогон кез болот. Теке айында коён «шибер тайын» тууйт. Теке айынын караңгысында, уй жана топоз бука чуркай баштайт. Теке айында суурдун чөпдөлөйү ийинден чыгат. Кекилик жумурткалайт. Кекилик бар болгону 20 жумуртка басат, анын бешөө сасыткы жана башка чыгымдар болсо, бир мекиян кекилик 10- 15 жөжө ээрчитет. Теке айында сагызган уясына тууйт. Сагызган каргышка кеткендиктен, ал «оозу менен тууйт» деген уламыш айтылат. Теке айында улар жумурткалайт. Бүркүттүн балапанынын канат- куйругу чыгат.

Ырымдары: кийик туут кезинде аңга чыкпайт. Балалуу кийикти атпайт. Желиндүү кайберен көкүс капканга түшүп калса, эмчегин саабайт. Теке айынын 15 караңгысында, бука, болуп да топоз бука чуркай баштайт. Ал жыл нарктуу келет деген белги, топоз бука кош көңүл чуркаса, же чуркабай коюп, инектер кысыр калса, ал жыл абдан каатчылык боло тургандын белгиси катары ырымдайт.

7. Баш оона (жаңыча 7-ай, июл). Баш оона чоң ай болуп, 31 күндүк ай. Жай айы эсептелет. «баш

оона» дегени чөптүн, эгиндин баштары оонап өскөн кези деген айтым бар. Ал дагы бир айтымда, «оона» аталган бир канаттуу болуп, ошонун жубун издеп «башы ооган жакка чабыттаганы» деген уламышы бар. Ал дагы бир айтымда, «баш оонанын аягында бугу ышкырат. (ызгырык дейт). Бугунун ызгырыгындай деп, анын үнү өтө уккулуктуу болуп, кезиген чагы» (Белек Солтоноев) башы ооган жакка каңкыган маалы болгон дейт. Айтор, «оона» сөзү дагы да такталып изилдөөнү күтүп турганы көрүнүп турат.

Маалы: баш оонанын 15 жарыгын «саратан тамыз маалы» атайт. Ал 15 караңгысын «асат маалы» атайт, «саратан тамызда салкында гана сапар тарт» деген ушул маалга мүнөздөмө сөз болуп, ысыктын катуу кези, асат маалында жай чилдеси чыгат. Жай чилденин чыгаардагы күчөгөн маалы болуп, баш оона айында, табактагы сүттөр ирийт. Күндө калган ачка малдын ичине ысык өтүп кетип бузулат.

Мезгили: кээ бир эсепчилердин айтымында, баш оона 21 жаңысынан тогойт дейт. Бирок тогоол белгиси айкын болбойт, абада өзгөрүш болбойт деген айтым бар. Бирок тарыхка караганда, 50 жылда бир келе турган канаттуулар көрүнсө, 40 жылда бир көрүнүүчү жылдыздар көрүнүп калса, жай чилдеси маалында чоң кар жаап, тоолуу, бийик жайлоолордо кар жаап, жут болгон уламыштар айтылат. Мисалы, Улуучаттын үчташ жайлоосунда, «Түмөнбайдин 1000 коюн жут алганда» деген уламыш ушул баш оона айында чыккан.

Айбандардын белгиси: нарктуу жылдын белгиси болсо, топоз бука менен уй бука кызуу чуркаган кез болуп, булакар үйлөрдү майыштыра, үй көрүтө кызуу чуркаса ал жыл жакшы келет. Ал жыл нарксыз келер болсо, топоз бука чуркабай, чуркаса да солгун болуп, топоздун көбү кысыр калат. Мындай жыл каатчылык менен өтөрүнүн белгиси болот. Кекиликтин бир жөжөсү таз болот. Баш оонада улар жөжөсүн чыгарат. Бүркүт балапанын уядан учурат. Суур кирип кошулат. Суурдун түсү ого бетер кызыл (көк) болуп чыгат.

8. Аяк оона (жаңыча 8-ай, август). Аяк оона кичик ай болуп, 30 күндүк ай. Күз айы эсептелет. Кийинки «оона» деген маанини берет.

Маалы: Аяк оонанын 15 жарык маалын «сумбула маалы» атайт. Ал сумбула жылдызынын чыккан кези болот, «сумбула чыгып суз болот, булактын башы муз болот». «Сумбулада суу муздайт» деген сумбула маалына мүнөздөмө берген эл ичинде улама сөз бар. Аяк оона айынын 15 караңгы кезин «мыйзам маалы» атайт. Мыйзам маалында тараза жылдыз чыгат. «мыйзам келди күз келди» деген маал болуп, чөп орок кези болот. «мыйзам» деген жел менен кошо учкан ак түстүү желе сыяктуу үлпүдөк нерсени мыйзам деп атаган. Мыйзам маалы «тараза» деп да аталган. Мыйзам маалында чөп бышып «оонайт», семизчилик болот. Чөп орум башталат.

Мезгили: аяк оона 19 жаңысынан тогойт деген көз караш бар, бирок тогоол белгиси анык эмес, абадагы өзгөрүш анчейин болуп кетпейт.

Айбандардын белгилери: суу муздаганда (тоңгон эмес) аттын тезеги муздады деп, аяк оонанын караңгысынан кийинки үйүрлөгөн бээ токтобой калат. Топоздор сууга кирип серүүндөйт.

9. Тогуздун айы (жаңыча 9-ай, сентябрь). Тогуздун айы чоң ай болуп, 31 күндүк ай. Күз айы эсептелет. Тогуз сан кыргыз сан маданиятында, ыйык сан болгондуктан, «тогуздун айы» деп атаган.

Маалы: тогуздун айынын 15 жарыгын «боз короо маалы» атайт. Короого мал кире элек, короо бозоруп турганынан айтылса керек. Кийинки 15 караңгысын «кыргыйек маалы» атаган. Кыргыйек мезгилинин түшүү убактысы болгондуктан, «кыргыйек маалы» деп аталган. «Кыргыйек» деген бир куш болуп, ал келгин куштар катарында каралат. Эл оозунда: «кыргыйек деген кызыл куш, кыр ташка келип коңгон жок...» дегенден улам куштун бирөө экенин билүүгө болот. Кыргыйек ушул маалда балапандарын шамал багытына карай учурат экен да, ал өөндөп учса, өндүргө үшүк жүргөндүн белгиси болот экен. Эгинди кыргыйектен мурда оруп-жыйноо болот. Болбосо: «аштыктын кенжесин үшүк алат, баланын кенжеси жетим калат» делет.

Мезгили: Тогуздун айынын мезгил белгилери көп, кадыресе бир жылдык белгилер ушул айда көрүлө турган ай эсептелет. Ошого эсепчилер тогуздун айынын белгилерине көп баам салган. Биринчи белгиси катары, анын тогоолу өтө айкын белгилери менен келгенин баамдашкан. Тогуздун

айы 17 жаңысынан сары жылдыз (же үркөр) менен ай тогойт. Ушул тогоолдун белгиси бүт бир жылдын нарктуу жана нарксыз келерин белгилейт. Тоогоолдо тоонун баштарына кар чалып, бурганактап күн бузулса, кээде өндүргө чейин карласа, тогоол төп келип, жыл нарктуу болот. Экинчи белгиси, кыргыйек мезгили жүрөт. Кыргыйек жүргөнү, «кыргыйек балапанын шамал менен учуруп келет имиш, ал суук шамал болуп, ошол шамал менен үшүк жүрөт экен». Үчүнчү белгиси, үшүк жүрөт. Ал кыргыйек жана анын үшүгү айдарым менен жондоп өтсө, кеч бышкан эгиндерге зыяны тийбей кеткен. Өөндөп, өндүр менен өтсө, кеч бышкан өндүрдөгү эгиндерди үшүк алып, данын чүрүш кылып кетет. Кыргыйектин үшүгү маалында келгенин туйган дыйкан эгин бар жерише суу коюп, түтөткү жагып үшүктөн алып кала алат. Тогуздун айынын негизги белгиси ушул кыргыйектин жана тогоолдун өз маалында келиши менен көрүнөт. Тоогоолдо бурганактап күн бузулса, кыргыйек айдарым менен өтсө, бүт жылдын башка белгилери өз маалында көрүнүп, жыл нарктуу келет. Тогуздун айындагы тогоол жана кыргыйек мезгилдери айкын белгиси менен келбей, мемиреп тынч өтсө, ал жыл нарксыз келет дешип, жылдын каатчылыгына камылга корүшөт. Тогуздун айынын 22-күнү күзгү күн- түн теңелген кези болот.

Айбандардын белгиси: тогуздун айында коён саргылтайын туууйт.

Ырымы. Тогуздун айында күн күркүрөсө, жаан жааса, «булут бала салды» деп, жаманчылык боло тургандын белгиси катары жоруп ырымдайт.

10. Жетинин айы (жаңыча 10-ай, октябрь). Жетинин айы кичик ай болуп, 30 күндүк ай. Күз айы эсептелет. Кыргыздын сан маданиятындагы дагы бир ыйык сан жетини бул айдын атына койгон.

Маалы: жетинин айынын 15 жарыгын «акырап маалы» атайт «акырапта акыр күз болот» деген сөз айкашы менен эл ичинде ушул маалдын аныктамасы айтылып жеткен. Акырапты байыркы кыргыздар «чаян айы» атаган. Жетинин айынын 15 жарыгын «кабыс маалы», илгери «жаа айы» деп атаган. Эл ичинде ушул маалды «кабыста эккенче, казаныңа кууруп же» деген аныктама менен айтып калыптанган, кабыс маалында күзгү эгин экпеген.

Мезгили: жетинин айы он үч жаңысынан тогойт. Тогоолу айкын болуп, аба бузулуп, жаан-чачын болот.

Айбандардын белгиси: жетинин айынын 15 жарыгында, койго көчкөр агытып, кой кууту башталат. Аны менен тең- чачоо эчкиге теке коюлат. Кой- эчки санагы 150 күндө тууйт.

11. Бештин айы (жаңыча 11-ай, ноябрь). Бештин айы чоң ай болуп, 31 күндүк ай. Кыш айы эсептелет. Кыргыздын сан маданиятындагы дагы бир ыйык сан бешти бул айдын атына койгон.

Маалы: бештин айынын 15 жарыгын «чил арыш маалы» атайт. Ал 15 караңгысын «токту тойбос, чөмүч кургабас маал» атайт. Мында күн

абдан кыскарган маал болот. Ошого бештин айын чилдин арышындай кыска маал, «токту тойбос, чөмүч кургабас» маалы болду дейт. Күндүн эң кыскарган убакты болуп, канча эрте жайытка алып чыксаң да жайытка жеткенче эле кайра караңгы кирип, «токту тойбой» калат. Эрте менен жасаган аталанын чөмүчү кургаганча түшкү оокат жасалат. Түшкү тамакты жасап жеп, идиш- аякты, чөмүчтү жууп койсоң, ал кургаганча, кайра кечки тамак жасалат дегенден чыккан, күндүн өтө кыскалыгын мүнөздөгөн учкул сөз менен бул маалдар аталган.

Мезгили: бештин айы он үчүнөн тогойт. Ушул тогоолго аралаш «бугунун ооз чайкаары» деген мезгил болот. Тоо башына бурганактап кар жаайт. Ал кар менен бугу ооз чайкады болуп бугунун чуркаган кези эсептелет. Бештин айынын 15 караңгысында дагы бир мезгил өтөт, ал «кулжанын ооз чайкаары» деген мезгил болуп, тоонун баштарында бурганак болуп кар жаайт. Аны «кулжа бурак» атайт «Бештин айында бел ашпа, безилдеген суук болот» деген мүнөздөмө ушул айга айтылып бизге жеткен. «кулжа буракта» кулжа өөгүнө сийип, өөгүнө муз тоңот. Кулжа чуркаарда абдан сүзүшүп өз үйүрлөрүн табат. Атап айтканда, бугудан бир ай, же 20 күн удаа кулжа чуркайт. Бештин айында эки кайберендин куут мезгили болгондуктан күн бузулуу, бурганактоо көп болот.

12. Үчтүн айы (жаңыча 12-ай, декабрь). Үчтүн айы кичик ай болуп, 30 күндүк ай. Кыш айы эсептелет. Кыргыздын сан маданиятындагы дагы бир ыйык сан үчтү бул айдын атына койгон.

Маалы: Үчтүн айынын 15 жарыгын «боз кыроо маалы» деп атайт. Ал 15 караңгысын «кара аяз маалы» атайт. Боз кыроо маалында бубак байлоону кыроо түштү дейт. Эсепчилердин байкоосунда, дарактардын бутактары, чийдин сакалы бубактайт; дайранын жээги муз байлайт; аттын тезеги тоңот. Боз кыроодо суунун жээктери жакшы муздап, муздар үйөрлөнүп турса, жаздын эрте келээринин белгиси кылат. Кыроонун түшүшү кыштын түшкөнүн белгилейт. Кыштын күнү муз күбүрлөнүп жакшы муздаса, кыш-кыштай наркын көрсөткөнү. «кышкы кыйбызык муздан коркпо, жазгы жардай муздан корк» деген ата сөзү кыштын бекем муздоосун айтканы эле. Кара аяз маалында кыштын кычыраган суугу аяз жүрөт. Ал кара суукту алып келгендиктен «кара аяз» маалы аталган.

Мезгили: үчтүн айынын 15 караңгысында чилде түшөт. Атап айтканда, үчтүн айынын 22-күнү чилде түшөт. Үчтүн айы он биринен тогойт «Теке чаңыт» деген мезгил жүрүп, тоолордун башына кар жаайт, кар өндүргө чейин түшөт. Суук болуп, «үчтүн айы үйрүлгөн суук, үйдөн чыкпа» деген кез болот. Чилденнн аязы жүрө баштайт.

Айбандардын белгилери: Үчтүн айынын караңгысында теке чуркайт. Анда «теке чаңыт» мезгили болот. Теке чуркардын алдында текенин асилн «ташта турат». Ташта турганы, кандайдыр бир шаңдуу зооканын башындагы сорок ташка ал теке чыгып, «жылдызды карап» сууп турат. Турганда өөгүнө сийгелектен, ал сийгелеги жерге түшкөндө

чорго муз болуп катып, кайра киндигине жеткенде анан доош берип, эчкиге чуркайт. Калган тоодогу текелер да ошону менен кошо чуркайт. Текенин өөгүнө муз чорго байлап чуркашы жылдын калыптуу жүргөнүн белгилейт. Үчтүн айында буура кирет. Үчтүн айынан жалган куранга чейин кайымал кайытуу иши жүрөт. Кайымал төө 360-370 күн курсак көтөрөт.

Эскертүү: Айтылган айдын белгилери ар бир айдын жаңыруу, атап айтканда, айдын көрүнүү абалына ылайык келет. Айдын тогоолдору да айдын жаңырган 1-күнүнөн баштап санаганга топ келет. Жогорудагы айлардагы мүнөздөмө белгилер ушул күндө эл арада колдонуп жаткан «ай календарына» салып байкоо жүргүзгөндө оош-кыйышы көрүнүп калат (он нече күн). Ал үчүн, тек айдын аттарын топ келтирип атап, ал маалдары менен мезгилдерине байкоо салганда, турмушка колдонгондо, айдын жаңыруу санагын өлчөм кылса, кыргыздын айларга берген мүнөздөмөсү топ келерин өзгөчө айтып коюунун зарылчылыгы бар.

Эне-Сай кыргыздарынан калган

туяк – Кыйлоңжыяндык кыргыздар

жайгашуу орду. Кыйлоңжыяндык кыргыздар Кытайдын чыгыш түндүгүндөгү «Кыйлоңжыян дубаны Чычыкар шаарына караштуу Фуйү ооданын Уюру дайрасынын жээгинде: географиялык чыгыш узундук $124^{\circ} 24' - 125^{\circ} 6' 2$, түндүк кеңдик $47^{\circ} 20' 20 - 47^{\circ} 20' 10$ жайгашкан. Кыргыздар негизинен Фуйү ооданынын достук айылы Вужазы (беш түтүн) аталган кыштак менен Чыязы (жети түтүн) аталган кыштакта (Фухай айылына карайт) бир кыйла чогуу отургандан бөлөк, негизинен Фуйү ооданынын ар кайсы айылдарында таркай жайгашкан. Алар Кытай, Монгол, Дагур, Манжу сыяктуу улуттар менен аралаш жашайт.

жан саны. Кыйлоңжыян кыргыздары Энесай өрөөнүнөн, Эдил боюнан 1733-жылы күчкө салынып көчүрүлүп кеткен. 1733-жылы алгач сүргүндөлүп келгенде 276 чамасы киши болгон. 1958-жылкы коом текшерүү материалында кыргыздардын жан саны 154 түтүн, 640 жан киши болуп, алгач сүргүндөлүп келген 200 жыл алдындагыдан үч эсеге жуук көбөйгөн (бул маалыматтарын кайнарын караңыз, 1958-жылы жазылган «кыргыз коом тарыхын текшерүүгө»). 2001-жылкы жалпы жан санакта 1473 киши деп

катталган. Булардын Чычыкар шаарына караштуусу (Фуйү ооданында) 1332 киши болуп, 90 пайыз кыргыз ушул жерде жашайт. Мында бөлүп айтса, Вужазы кыштагында 276 киши, Чыязы кыштагында 151 киши, калгандары таркай жашайт (караңыз, Ву Жанжу түзгөн «Нынжаң жайлоосундагы кыргыздар», аттуу китептин 63-бетине).

коомдук жагдайы. Кыйлоңжыяндык кыргыздардын коомдук турмушка аралашуусу, жазма маалыматтарда 1945-жылдан башталган түрү бар. Эң алгачында 1945-жылы аяк оона айында, кезиндеги совет кызыл армиясы Фуйү ооданына киргенде, ал жердеги Вужазы кыштагындагы кыргыздарга туш болгон. Ошондо, 10догон кыргыз жаштары кызыл аскерге жол баштоочу болуп жүргөнү жазылган. 1946-жылы Вужазы кыштагындагы кыргыздар Кытай азаттык армиясын тосуп алышкан. 1947-жылы бүткүл кыштак боюнча 200 жан санына жетпеген кыштактан 13 киши Кытай азаттык армиясына жоокер болуп, алардын ичинен Хан ёңчаң ысымдуу кыргыз жигит «жалгыз атчан баатыр» атагын алган (караңыз, 1958-жылы жазылган «кыргыз коом тарыхын текшерүүгө»). 1948-жылы көктөмдө Вужазы кыштагында «көмөктөштүк гуруппа» курулуп, коллективдешүүгө бет алган. Ошол эле жылы кыргыздар тунгуч жолу шайлоо өткөрүп, өздөрүнүн кыштак бийлигин шайлоого жетишкен. Ошондо Вужазы кыштагынын биринчи баш кишиси Ву тефаң аттуу кыргыз болгон.

Ал 1949- жылы Кытай коммунистик партиясына мүчө болгон. Бул Кытай кыргыздарынын ичинде тунгуч Кытай коммунистик партиясинин мүчөсү болуп эсептелсе керек.

Кыйлоңжыяң кыргыздарынын автономия алышы Кытай кыргыздарынан эң мурда болуп, 1953-жылы көктөмдө Кыйлоңжыяң Фуйү ооданынын Вужазы кыштагы кыргыз автономия кыштагы болуп курулган. Бул Кызылсуу кыргыз автоном областы болуп курулуудан бир жыл мурдагы иш эле. 1958-жылы коммуналшууда Вужазы кыштагы Фуйү эл компартиясынын бир өндүрүш артели болгон. 1950-жылдан кийин, дубан, шаар, оодан даражалуу партия курултайына өкүл болгондор 9 киши, дубан, шаар, оодан даражалуу эл өкүлү болгондор 6 киши, дубан, шаар, оодан даражалуу саясы кеңешке мүчө болгондор 18 киши болгон. Ал мансап кармагандар: бөлүм даражадан жогору мансап кармагандар 14 киши болуп, мунун ичинде, орун басар назыр даражалуу бир киши, оодан даражалуу кадр 4 киши, бөлүм даражалуу кадр 9 киши болгон, ал эми кыргыздар автономия алган Вужазы кыштагынын башчысы үзүлбөй кыргыздардан болуп келген (караңыз, Ву Жанжу кыргыз түзгөн «Нынжаң жайлоосундагы кыргыздар» аттуу китептин 8-бетине).

1992-жылы Чычыкар шаарында кыргыз уюшмасы курулган. 1996-жылы кыйлоңжыяң улуттар изилдөө коомунун кыргыз изилдөө тармак коому курулган. Кыйлоңжыяң кыргыздары мына

ушул эки коомдун тутумунда изилдөө иштерин алып барып, Ву Жанжу баштаган кыргыз жана башка улуттун окумуштуулары кыйлоңжыяңдык кыргыздарды изилдөө боюнча ондогон макалалар жана бир нече арналуу китептер жазып басмадан чыгарышкан. Анын ичинде эң орчундуусу жана беделдүүсү «Нынжыяң жайлоосундагы кыргыздар» атуу китеп болуп, бул китепти Ву Жанжу (кыйлоңжыяңдык кыргыз) менен Ма Руй түзгөн. «Карбын басмасы» 2009- жылы басып чыгарган Кытайча китеп болуп эсептелет.

Уруулары. Кыйлоңжыяң кыргыздарынын уруулары жөнгүндө өздөрү кылымдан бери унутпай айтып келген «жаныбарым, буурулат» деген ырында мындай ырдалат:

Тоо этектеп чапканда,

Дабындар карап макташат.

Эми кайдан табамын?

Жаныбарым буурулат!

Жайлоодо чалкып чапканда,

Гапкандар карап макташат.

Эми кайдан табамын?

Жаныбарым буурулат!

Атыздан алыс чапканда,

Үчиктер карап макташат.

Эми кайдан табамын?

Жаныбарым буурулат!

Сай бойлото чапканда,

Сайындар карап макташат.

Эми кайдан табамын?

Жаныбарым буурулат!
Белес ылдый чапканда,
Белдирдар карап макташат.
Эми кайдан табамын?
Жаныбарым буурулат!
Кыр бойлото чапканда,
Кыркыстар карап макташат,
Эми кайдан табамын?
Жаныбарым буурулат!
Бул ырда айтылган кыйлоңжыяңдык кыргыздардын уруулары: «дабын, гапкан, үчик, сайын, белдир, кыркыс» уруулары болуп, буларды Хакас (Энесай) кыргыздарынын урууларына салыштырып изилдеген хакас кыргыздарынын профессору Бутанаев 2005-жылы Кыйлоңжыяңга келип, ал жердеги кыргыз уруулары менен таанышкан соң, мындай көз карашты ортого койгон: «кыйлоңжыяң кыргыздарынын ушул жогоруда аталган уруулары Энесайдагы хакастардын (байыркы кыргыздардын мен) дабын, бөлтүр, ичек, сайын болуп айтылган урууларынын катмарында бар» экен (караңыз, Карбын эл басмасынан 2009-жылы басылып чыккан Ву Жанжу, Ма Руй түзгөн «Нынжаң жайлоосундагы кыргыздар» аттуу Кытайча китептин 5- бетине). Ал эми атайын айтып коё турган бир жайыт, ушул күндөгү кыйлоңжыяңдык кыргыздардын мурдагы уруулары Кытайча фамилияга келтирилип, дабын (беш) уруусундагылар – ву (吳), белдир (бөлдүр – бөрү) уруусундагылар – лаң (郎), үчек (ичеги)

уруусундагылар – чаң (常), кыркыс (кыргыз) уруусундагылар – сы (斯), сайын (саян) уруусундагылар – ча (察) болуп аталып кеткен.

Кыйлоңжыяңдагы урууларды атаганда, «Сары уйгурлар» деп аталган, байыркы Орхон тарабынан көчүп келген, азыркы Кунандагы уйгурлардын урууларында да «кыркыс жана саян» деген сыяктуу уруулар бар.

Маданияты. 1940-жылдардан берки маалыматта, болуп да 1958-жылкы кыргыздардын коомдук жагдайын текшерүүдө, Кыйлоңжыяң кыргыздары алгачында келгенде ак боз үйдө жашашкан. Кийин ак боз үйлөрү жоюлуп, бүт там үйлөрдө турат. Азыркы там үйлөрү бышырылган кыш менен курулган там үйлөрдө турат да, бардыгынын эшигинин алды корук менен курчалган болот.

Бул кыргыздардын кийимдери илгери өздөрү териден жасап алган кийимдерди кийишсе, эми заманбап кийимдерди кийишет. 1980- жылдан кийин Шинжаңдагы кыргыздар менен барды-келдисин улагандан кийин, улуттук кийим катары ак калпак кийгендер маарекелерде көрүнө баштаган.

Тамак-ашы өздөрү менен кошо айдап келген малдын жана кайберендердин этине басым кылган эт азыктарды негизги тамагы болуп, этти салып жеш ыңгайы менен, башка кесме, талканды, нанды кошумча оокат катары азыктанган. Кийин эгинчилиги күчөп, аштык тамактар орчунду орунга өткөн. Аш катыгына көбүнчө жашылча керектемейге

басым болгон. Азыр кыйлоңжыяң кыргыздары эгинчиликте негиз, малчылыкты кошумча урунуу оокатына өткөн.

Кыйлоңжыяң кыргыздарынын той иштери алгачкы кездеринде башка улуттарга үйлөнбөөнү бек карманган. Ал кийинки кездерде, аны эргеп-тергеген иштер азайган. Тойдо куда болуу, андан соң үйлөнүү тоюн берүү али бар.

Кыйлоңжыяң кыргыздары өлүм узатууда шаман динин негиз этип, шамандар өлүмдүн зыйнатын, жосунун башкарат. Ал сөөктү жерге берүүдө бейитке көмүү жана өрттөө эки түрдүү болгон. Көмөрдө ламалар жорумун окуп көмөт, көмгөндө жыгач табыт сандыкка салышат, ал сандыктын ичине өлгөн кишинин тирүү кезиндеги тутунган майда-бараттары кошо көмүлөт. Ал өлгөн кишинин оозуна күмүш, коло теңге же бермет шуру салып коюшат. Сөөктү өрттөөдө ламалар өлүүчүнүн жашын эсептеп көрүп, өрттөөгө ылайыкпы же көмүүгө ылайыкпы өкүм кылышат. Сөөк өрттөлүп узатылган болсо, күлүн таш кутуларга салып, кайрадан жерге көмөт.

Кыйлоңжыяң кыргыздары ислам динине кирбеген. Алар шаман дини боюнча кала берген, шамандарды алар илгерки кыргыздар сыяктуу эле «кам» дешет. Камдар оору-сыркоону эмдеп-домдоо аркылуу айыктырганга аркеттенет. Илгери, алардын тооп кылганы жылан пири болгон экен. 1940-жылдан мурда алар кагаздан жыландын кебетесин кыйып алып, дубалдарына чаптап ошого тооп кылып жүрүшкөн. Кийин лама дининин таасири кыйла көп

болгон. Алар түлөөнү «обоо» таштарга, терек пирлерине беришет. Жылдыз пирине атаган «шам жагуу» салты да бар.

Кыйлоңжыяң кыргыздарынын тили жөнүндөгү маалыматты 1980-жылы профессор Ху Жынхуа текшерип, тил өзгөчөлүгүн майдалай жазып чыккан (караңыз, «Тил жана Котормо» журналынын кыргызстан жазуусундагы 2009-жылдык кошумча санына). Ошол тилдик материалдарга негизделгенде, кыйлоңжыяңдык кыргыздар байыркы энесай кыргыздарынын тил өзгөчөлүгүн сактаган. Бирок кыйлоңжыяңдык кыргыздардын мансаптары, окумуштуусу Ву Жанжу 2006-жылы тил жагдайын текшерип көрсө, азыр кыргызбыз деп катталып турган 1473 кишиден 22 киши гана өз тилин билет дегенге кирет экен. Анын ичинде сүйлөмдөрдү жана бир кыйла турмуштук сөздөрдү биле тургандар 3 киши гана болгон. Азыркы колдонгон тили Кытай тили болуп эсептелет (караңыз, Ву Жанжу кыргыз түзгөн «Нынжаң жайлоосундагы кыргыздар» аттуу китептин 244-бетине).

Кыйлоңжыяңдык кыргыздардын элдик адабият-көркөм өнөрү өзүнчө жазылып калган болуп, кытай тилинде «Кыйлоңжыяңдык кыргыздардын элдик адабият-көркөм өнөрү» аттуу арналуу китеп «кыйлоңжыяң кыргыз уюшмасы» жагынан 1997-жылы басмадан чыккан. Бул китепте «ак боз аттын уламышы», «кыйлоңжыяңдык кыргыздардын көчүп келүү уламышы» сыяктуу 7 уламыш, «жерди сагынуу», «жаныбарым, буурулат» сыяктуу 14 ыр,

«кыргыз бийи» сыяктуу эки бийи, «тоодон түшкөн ак боз ат» сыяктуу 2 театр бар. Кыйлоңжыяңдык кыргыздардын ушул күнгө жеткен улуттук адабиятынын «ала каптын кагынчыгы» болуп турганы – ушулар.

Кыйлоңжыяң кыргыздарынын окуу- агартуусу 1940- жылдардын соңунан баштап оозго алына баштаган. Андан мурда, алар жазуу жана окуу дегенден кабарсыз бойдон калышкан. 1949-жылы кыргыздар тобу конуштанган Вужазы кыштагында тунгуч башталгыч мектеп курулуп, 18 окуучу мектепке кирген. Окуу тили Кытай тили болгон. Ал мектептин башчысы Ву Бада аттуу кыргыз болгон. Ушул жерде атайын айта турганы, 1940-жылдары кыйлоңжыяң кыргыздарынан Ву Фучаң деген кыргыз жигит жапонго окушка барып, жогору окуу жайында окуган. Бирок бүтүрбөй жатып кырсыкка кабылып мертинген. Ал кыйлоңжыяңдык кыргыздар ичинен тунгуч жогорку окуу жайында окуган окуучу болуп эсептелет.

2000-жылкы маалыматта толуксуз ортоўку окуган 530 киши, толук ортоўку окуган 189 киши, жогорку окуу жайынын арналуу кесип бүткөн 44 киши, толук курс бүткөнү 23 киши, аалым шакирттикте окуган 7 киши болгон (караңыз, Ву Жанжу кыргыз түзгөн «Нынжыяң жайлоосундагы кыргыздар» аттуу китептин 6-бетине).

Кыйлоңжыяңдык кыргыздардын азыркы жашап жаткан конуштарына жакынтандан бери жаңы улуттук маданият түсүн киргизүү жумушу да

ништелген. Вужазы кыргыз кыштагында кыргыздардын этнографиялык жаңы конушу салынып, анда кыргыздардын улуттук турмушу көрсөтүлгөн «кыргыз этнография сарайы» салынган. Ал эми кыргыздар отурукташкан Фуйү фирмасына «кыргыздардын чыгышка ооп келүү эстелик балбал ташы» коюлган.

Кыргыздардын Кыйлоңжыяңга баруу себеби, кыргыздар 1733- жылдан баштап, 1757- жылдар аралыгында эки жолу Кыйлоңжыяңга ооп келгени менен, ошондон 200 жыл чамасы, коомчулукка ал кыргыздар жөнүндө маалымат берилген эмес. Кадиресе өздөрүн «кыргызбыз» деп айтууга чамалары келсе да, башка улуттар аларды ойроттор, моңголдордун бир уруусу деп айтып жүрүшкөн (караңыз, «кыргыздардын коомдук тарыхын текшерүү» аттуу кытайча журналдын 1987-жылы «шинжаң эл басмасынан» чыккан нускасынын 99-бетине).

Ал эми кыйлоңжыяңдык кыргыздар жөнүндөгү алгачкы маалымат 1940-жылы жапондар чыгыш түндүк архив мекемесин ээлеген, ошондогу маалыматтарга таянган «Инген дубанындагы 4 оодандын жер маселеси» аттуу баянында Кыйлоңжыяң ооданында 8 түтүн, 49 жан кыргыз бар деген маалыматы болуп, бул маалымат эң алгач басма бетине жарыяланган кыйлоңжыяң кыргыздары жөнүндөгү кабар болуп эсептелинет. Андан кийин, 1943-жылы жапондук окумуштуулар Манжуриядагы моңгол эли иликтеп жүрүп, Фуйү ооданы Вужазы

кыштагынан кыргыздарды кезиктиргенин «чычыкар гезити» аталган гезитке жарыялаган. 1944- жылы жапондук Ши Юанжың деген окумуштуу Фуйү ооданы Вужазы кыштагына барып, кыргыздарды иликтеп, «кыргыздарга айылчылап» аттуу макала жазып, «түндүк кашаа» деген маалыматтын 1945-жылдык 5-санына жарыялаган. Бул 40-жылдардагы маалыматтар ошол кездеги Манжурияны ээлеген жапондар ичинде гана билинип кала берген түрү бар.

1952-жылы Нынжыяң аймагынын төрагасы Ю Йыфу текшерүү группасын уюштуруп, кадресе өзү кыйлоңжыяң кыргыздарынын Вужазы кыштагына барып коомдук текшерүү алып барган. Ал кыргыздар жөнүндө «Нынжыяң жайлоосундагы кыргыздар жана алардын мекен сүйөр өндүрүш плани» аттуу макаласын жазып чыккан. Анын ичинде, кыйлоңжыяңдык кыргыздардын коомдук түзүлүшү боюнча иликтөөсүндө, кыргыздардын алты уруусу бар экенин, алар: «табын, ичек, гапкан, сайынлы (сайын), болторы (бултур), кыргыс». Алар Кыйлоңжыяңдын ар кайсы айылдарында таркай жашарын баяндаган.

1958-жылкы бүткүл Кытай мамлекети боюнча аз улуттардын этнографиясын текшерүү зор кыймылы кыйлоңжыяңдык кыргыздарды жалпы текшерүүгө жакшы жагдай жараткан. Мында атайын алты кишиден куралган бир текшерүү группасы кыйлоңжыяңдык кыргыздар жайгашкан Фуйү ооданында бир айлык текшерип изилдөө алып барып,

«текшерүү баяндамасын» жазып чыгып, 1963-жылы ырасмий жарыялаган. Бул эмгек 1986-жылы «кыйлоңжыяң улуттар желелеш журналы» аттуу Кытайча журналда жарыяланган. Ошол эле нускасы 1987-жылы «Шинжаң эл басмасынан» чыккан «кыргыздардын коомдук тарыхын текшерүү» аттуу Кытайча жыйнакка киргизилип жарыяланган. Бул 1958-жылдагы текшерүү материалы бүгүнкү күндө кыйлоңжыяңдык кыргыздарды жалпы жагынан билүүгө алып барган беделдүү баян болуп эсептелет.

Ал эми ушул жолку кыйлоңжыяң кыргыздарын текшерүү материалында 1. Тарыхы өзгөрүштөрү 2. Экономикасы 3. Заттык турмушу (маданияты) болуп үч чоң жагынан баяндалган. Бирок ошол кездин шартына жараша көбүнчө ал кыргыздардын коллективдешүү, коперациялашуу жагын баяндоого көп орун берген, ал эми кыйлоңжыяңдык кыргыздар Шинжияндын Памир бийиктигинен келген деген жаңылыш тыянакты келтиргенине карбай, бул материал бир кыйла толук маалыматтары менен беделдүү текшерүү баяндамасы болуп калган.

1980-жылы борбордук улуттар университетинин профессору Ху Жынхуа кыйлоңжыяң кыргыздарынын тилин текшерип, алардын тилинин фонетикасы, лексикасы жана грамматикасы боюнча кеуири маалымат берген. Андан кийин да Ху Жынхуа профессор көп жолу кыйлоңжыяң кыргыздарын кеу-кесири текшерүүдө болду. Мисалы, 2002-жылы, кыргызстандык таанылуу түрколог Кадыралы Коңкобаевди, 2005-жылы Хакас

окумуштуусу В. Бутанаевди баштап келип, кыйлоңжыяң кыргыздарын тааныштырып, алардын көөнүн бул кыргыздарды изилдоого бурду. Бутанаев азыркы Хакастар менен кыйлоңжыяңдык кыргыздардын уруулук байланышы жана тил тутумдаштыгы бар экен деген баамын айткан. 1986-жылдан кийин кыйлоңжыяң кыргыздарынын тегин териштирүү изилдөөсүн тереңдешкен. 1986-жылы Жу Гошин аттуу окумуштуу (кыйлоңжыяң тарых изилдөө ордунун мурдагы башчысы) «Фуйү ооданындагы кыргыздардын ооп келүү себеби, жылы жана келген жолу жөнүндө» деген макаласын «кыйлоңжыяң улуттар желелеш журналында» жарыялаган. 1990-жылы Йү Шэбин окумуштуу (кыйлоңжыяң унверситети ажайыпканасынын изилдөөчүсү) Кыйлоңжыяң Вужазы кыргыз кыштагына текшерүү-изилдөө алып баруу аркылуу «чыгыш түндүк кыргыздарынын өзгөрүштөрү жана жалчышы», «чыгыш түндүк кыргыздарынын балыкчылык, аңчылык өндүрүшү», «чыгыш түндүк кыргыздарынын дене тарбиясы жана элдик оюндары», «чыгыш түндүк кыргыздарынын ата-баба арбактарына сыйынуусу» сыяктуу 10 нече барча макала жазып жарыялаган. 1991-жылы Жаң Тайшан сыяктуу окумуштуулар (кыйлоңжыяң археология текшерүү ордунун изилдөөчүсү) «Энесай дайра боюнан келген кыйлоңжыяңдык кыргыздар» аттуу макаласын «кыйлоңжыяң улуттар желелеш журналында» жарыялаган. Булардан бөлөк, кыйлоңжыяңдык кыргыздардын окумуштуусу жана

мансаптары Ву Жанжу кыйлоңжыяңдык кыргыздар боюнча ондогон макалалар, үч китеп жазып тааныштырган (ал макалаларын караңыз, «Нынжан жайлоосундагы кыргыздар» аттуу китебине).

2001-жылы, кыйлоңжыяң кыргыздарынын тегин боюнча изилдөөнүн жаңы ачылышы болгон. Ошол жылы Ву Юанфың аттуу манжу окумуштуу (мамлекеттик I-тарыхы архив мекемесинин манжу тил бөлүмүнүн башчысы) «кыйлоңжыяң улуттар желелеш журналынын 2001-жылдык 1-санына «кыргыздардын чыгышка ооп Кыйлоңжыяң районуна келгендигин ырастоо» аттуу макаласы жарыяланып, ал макалада, кыйлоңжыяң кыргыздарынын чыгышка ооп келген убакты, келүү себеби, келген адам саны жөнүндө манжу тили архивинде сакталып калган материалдарга негиз далилдегенге далалат жасайт. Бул макаланын майнабы кыйлоңжыяңдык кыргыздардын түбү-тегин, байыркы конушу аныкталып, байыркы Энесайдагы кыргыздар менен бул кыргыздардын түбүн барып кошууга алып барат.

Архив окуган Ву Юанфыңдын маалыматы боюнча, Кытай мамлекеттик I-тарыхы архив мекемесинде Чың падышалыгы доорунан калган (Кытайда 290 жыл бийлик жүргүзгөн падышалык) 200 миңге жакын манжу тилинде жазылган архив сакталуу экен. Ошонун ичинде кыйлоңжыяңдык кыргыздарга байланыштуу 26 архив окулган болуп, бул архивдерде азыркы кыйлоңжыяң кыргыздарынын бул жерге келүү убакты жана

сүрүлүп келүү себеби жазылган. Манжу тилиндеги 26 архивдеги маалыматта кыйлоңжыяңда азыр жашап жаткан кыргыздар биздин санактын 1733-жылы 28-апрель монгол жоокерлеринин коштоп айдап көчүрүүсү аркылуу, 28-август 1-түркүмдөгү 200 кыргыз 3 үч ай чамасы жол тартып, Кыйлоңжыяңдын Чычыкар шаарынын четине жеткирилип, жергиликтүү бийликке өткөзүп берилген. Жергиликтүү бийлик аларды бештен бөлүп таратып конуштанткан.

Ал экинчи тобу биздин санактын 1757-жылы 4-май 281 кыргыз үч топ кылынып, ар бир топту 30-40 тап монгол жоокери айдап 26-июн, үч ай жол тартып, Кыйлоңжыяңдын Колунбор деген жерине жеткирилген. Ал жерлик бийлик аларды да таратып жайгаштырган (караңыз, Кыйлоңжыяң жаңжүн бийлик башкаруу мекемесинин манжу тилиндеги архивдин 1733-2 – номуруна – Ву Юанпың).

Архивдик материалды окуган манжу окумуштуу Ву Юанпың ушул эки түркүм боюнча айдалып көчүрүлүп келген кыргыздардын көчүрүлүү себебин мындай чечмелеген:

1-түркүмдө кыргыздардын көчүрүлүү себеби, өз кезинде, Энесайдан түштүккө оогон кыргыздардын бир бөлүгү Эдил жайыгында малчылык менен жашап турушкан. Бирок ал кыргыздар барган сайын батышка бет алып, Тес дайрасынын алабына жыла баштаганын ошол кезде ал кыргыздарды бийлеп турган Чың бийлигинин жергиликтүү маңсаптары «кыргыздар дагы батышка

ооп кетчүдөй, бизден алыстап бара жатат» деп Чың императоруна чагым жасайт. Император дароо коолу түшүрүп, ал кыргыздарды жер оодартып, чыгышка сүрүп келүү коолусун түшүрөт. Анда Бокой, Бадай сыяктуу кыргыз аксакалдары «өлтүрсөң да көчпөйбүз» деп бекем турушканда, бийлик черүү салып, аларды үч топко бөлүп, черүүнүн бекем кайтаруусу менен көчүргөн. Мында, биринчи түркүмдөгү кыргыздарды көчүрүүнүн себеби башка бийликке кошулуп кетет деген ой менен, өзү башкарган чөлкөмгө айдап барып тоздурган. Көчүрүп барган соң аларды таратып жайгаштырып, качырып жибербөө үчүн катуу көзөмөлгө алып, атайын жоокерлер кайтарып жүрүшкөн.

Архивдик маалыматта, 1-түркүмдө айдалып көчүрүлгөн кыргыз 276 жан киши болуп, алардан эрлер 51, ургаачылар 61, уул балдар 77, кыз бала 57. Мындан кулу 6, күң 12 болгон. Кул бала 9, күң кыз 3 болгон; (караңыз, Кыйлоңжыяң жаңжүн бийлик башкаруу мекемесинин манжу тилиндеги архивдин 1733-2 – номуруна – Ву Юанпың). Бул кишилер Кыйлоңжыяңга айдап барылгандан кийин, Чычыкарга 116 кишини, Моргинге 72 кишини, Кыйлоңжыяңга (азыркы Фуйү) 88 кишини бөлүп берген. Алар андан ары ар кайсы кыштактарга таратып конуштанткан. Ал тургай архивде кайсыл кыргызды кайсыл кыштакка, кимдин колуна бөлгөндүгү да ысмы боюнча жазылып калынган. Ал бул түркүмдөгү кыргыздар Эдил дайрасынын батыш жагындагы Тес дайрасынан айдалып, Эдил дайрасын

кечип отуп, Карка моңгол жайлоосун тепчий басып, андан соң бүгүнкү Кыйлоңжыяңга жеткирилген. Архивде айтылышында, бул түркүмдөгү кыргыздарды малы менен кошо айдаган түрү бар.

2-түркүмдө кыргыздардын көчүрүлүү себеби. 1757-жылы Чың бийлиги Жуңгар Дабачынын көзголоңун тынчытып болгон эле. Бирок кийин Жуңгардан Амурсана козголуп, Чың эмпириясынан бөлүнүп чыгуу козголоңун көтөрөт. Аны тынчыткан Чың бийлиги Жуңгардагы кыргыздар да бир күнү «бет бурат», «алардын да ою бөлөк» деген чагым менен, ал жердеги ойрот моңголдор менен кошо кыргыздарды да чыгышка сүрүү коолусун түшүргөн. Бул жолу кыргыздардын 181 киши сүргүндөлгөн. Алардын мал-дүйнөсү тартып алынып, үч ай убакыт ичинде Кыйлоңжыяңдын Колонбор деген жерине жеткирилип, ал жерден таратып жергиликтүү Солондорго кул кылып бөлүп берилгени жазылган.

Ушул жерде атайын эскертип өтө турган бир жагдай, кыргыздардын чыгышка сүрүлүүсү. 13-кылымда, Юан падышалыгынын тушунда (1293-жылдары) кыргыздардын Орусту (аз, азык) уруусун негиз кылган бир тобун Кубулай чыгышка сүрүп, Жавжу аймагына жана Корумду деген жерге эгинчиликке салганын юан тарыхы дегенге жазганы бар. Мында, ойго келген нерсе, ошол 13-кылымда сүрүлүп барган кыргыздар менен баятан айткан 18-кылымдын башында сүргүндөлүп барган кыргыздардын кандай байланышы бар? Ал Кыйлоңжыяңга аралыктан 20 чакты жыл өткөн

экинчи түркүмдө барган кыргыздардын 1-түркүмдө айдалган кыргыздар менен байланышы болгонбу? — деген суроонун жообун табуу изилдөөгө арзыйт экен.

Алтын мөөрлүү Тарбагатай

кыргыздары

Кытай кыргыздарынын бир бөлүгү эсептелген Шинжаңдын түндүгүндөгү Тарбагатай дубанында кыргыздар бар. Алардын эң чоң өзгөчөлүгү - саны аз болгонуна карабай, мусулман дини жана кийин лама динине өткөн эки динге ишене турган кыргыздар болуп эсептелет.

Орду. Чыгыш узундук $82^{\circ}16' \sim 87^{\circ}21'$, Түндүк кеңдик $43^{\circ}25' \sim 47^{\circ}15'$.

«Тарбагатай кыргыздары» деп айтылып жаткан бул түшүнүк Тарбагатай дубанында жашаган кыргыздарды көрсөтөт. Тарбагатай деп аталган бул чөлкөм мурда Жуңгар ойпотундагы Эмил (моңголчо - «ээр» деген сөз экен) дайрасынын алабы болуп, ал жерге кийин бир шаар курулуп, атын Дөрбүлжүн шаары (чарчы шаар) деп коёт. 1764- жылы ал Эмил дайрасынын алабына Тарбагатай («суурлуу» деген сөз) дубаны курулат. Ошол дубан курулуп жаткан чакта, кыргыздар ошондон 30 жыл мурда, ошол Эмил (Дөрбүлжүн) шаарынын түндүк жагындагы Оркочорго (Кызылтоого) келип конуштанып «Кыргыз элибиз, Кызылтоо (оркочор) жерибиз!» - дешип ураандашып жашап жүргөн экен. Айтмакчы, Тарбагатай деген ат коюлуудан мурда кыргыздарды өз ичине алган түрк элдери ал жерди «Чөйчөк» деп

атап келген. Ал азыр да кээде ушул ат Тарбагатайдын дагы бир аталышы болуп айтылып жүрөт.

Ал эми ошол Тарбагатай дубанында жашаган кыргыздардын жөн-жайын ушул күнгө чейин ар ким ар кандай баяндап келет. Ал мен да колдо бар материалга - 1958-жылы Кытай илимдер академиясы жагынан уюштуруп коомдук текшерүү алып барган кездеги материал, аны 1987-жылы шинжаң эл басмасы ханзуча «Кыргыз улутунун коомдук тарыхын текшерүү» деген ат менен журналча кылып басмадан чыгарган (төмөндө «Журналча» деп аталат) жана «2002 күйтүң» басмасынан жарык көргөн Кудайберген Кика уулунун «Тарбагатай кыргыздары» аттуу 77 беттүү китепчесиндеги баяндарга (төмөндө «Китепче» деп аталат) таянып, алтын мөөрлүү Тарбагатай кыргыздарынан окурманга кеп салып, кызыктуу таасирлерди, мындагы эң чоң таасир кыргыздар өз төркүнүнөн ажырап калган жагдайда кантип күн көрүп, кантип улутун сактап калгандыгынын мисалын Тарбагатайлык кыргыздардан көрсөтүүгө далалат жасап көрдүм. Мында өзгөчө бөлүп айта турган бир нерсе, Тарбагатайдагы Оркочорлук кыргыздарды бир алтын мөөр сактап калган. Мен ошону сап кармап, бир улуттун «мөөрлүү- мөөрү жок» жашоодогу күнү кандай өткөнүн окурмандын дилине «курч ийненин учундай» тыз тийгизип алууну ойлодум.

Теги. Тарбагатайдагы кыргыздардын түпкү теги Кыргызстандын Ала-тоосунан болгон. Алар

1730-жылдарда Ала-тоодон ооп келген. Жазма материалдарга таянганда, «Чанлуцун 30-жылдарынан» (1766-жылдар) баштап Дөрбүлжүнгө кыргыздар ооп келип конуштанды, алар ары-бери чачылып барып, 90 түтүн, 700дөй жан адам болуп чогулганда, Мукуртай айланасында бир сум (кент) болуп конуштанган» (караңыз, «Дөрбүлжүн ооданы тарыхы материалынын 2-бөлүмүнө» деген маалыматты алабыз. Бул маалымат Оркочор кыргыздарынын жыйналып, көлөмдөшкөнүн көрсөтөт. «Журналчада» Кыргыздар Оркочорго ооп келген кезде 40 түтүн, 400 жан киши эле деген маалыматты берген. Оркочор кыргыздарынан 1833-жылы Бейжинге (Пекин) барып алтын мөөр алган кездеги падышага жазган арызында «350 түтүн элбиз» деп айткан, кадиресе ошого карай, бир заңгилик (кенттик) бийлик алган. 1945-жылы Оркочорлук кыргыздардан аскер алганда, 400 түтүн, 3500 жан Кыргыз эсебине карай аскер алган («китепчеде») деген маалымат бар. Азыр бүт Тарбагатай аймагында 2113 жан (2009-жылкы жан санакта) кыргыз жашайт.

Ал эми Оркочор Кыргыздарынын ооп келүү себебин 1958-жылкы текшерүүдөгү «Журналчада» мындай үч уламышты жазып алган: «уруулар ортосунда ат байге чыры чыгып, андан таарынгандар быякка көчүп баса берген; туугандар ортосундагы мүлк талашуу аразы менен таарыныч этип быякка көчүп кеткен; эки уруу ортосунда кудалык жаңжал чыгып, Садыр деген баатыр жигит өз жаатын алын

быякка көчүп келген (караңыз, «журналчанын» 59-бетине).

Оркочор кыргыздары уруулук курам жагынан: 1. Сары багыш 2. Мундуз 3. Барың 4. Найман 5. Сарт 6. Кытай 7. Керей 8. Кара калпак («китепчеде») болуп айтылат.

Алтын мөөр. Кандай себеп менен келсе да Оркочорлук кыргыздар алгачында келгенде 350 үйлүүдөн кем эмес экени уруулук курамынан, келген соң жергеге жайгашуу көлөмүнөн биленип турат. Дегинкиси, белгилүү көлөмдү ээлеген эл экени алардын ушул күнгө дейре Кыргыз атын өчүрбөй, ал тургай күн сайын өнүгүп-өсүп келгенинен да байкоого болот.

Оркочордогу кыргыздардын жашоосу көчүп келгенден кийин эле ийгиликтүү болуп кетпеген. жазма маалыматтарга караганда, 1833-жылга чейин болгон 100 жыл аралыгында кыргыздар мыйзамдуу жергеге ээ боло албай, жайыт, конуштарды майлап мал багып, буруу элге малай болуп күн өткөргөн. Өздөрүнүн тапканына өздөрү ээ боло алышпай кордолгон. Ал кордукка чыдабаган Манас кандуу кыргыздар илбээсинин терилерин чогултуп, аны акчага айланып «суу кылып» алган соң, бул кыргыздардын ичинен чыккан Карач баатыр жапына нөөкөр алып, азыркы Бейжинге Чың өкүмөтүнүн падышасына арызга барган экен. Арызында: «биз - Кыргыздар, 350 түтүн эл элек, Моңголдордун заңгисинин (уруу аксакалынын) бийлигинде болуп калдык, падышам, өз улутубуздан бийлей турган

заңи коюп, өзүбүздү өзүбүз башкарууну суранабыз» (караңыз, «Журналчанын» 60- бетине) деген экен. Анын арызы кабылданып, 1833- жылы падышалык коолу чыгып, «бул эл бөтөн эсептелбей, чөптүн чүйгүнүн жеп, суунун тунугун ичүүгө акылуу» деген коолуну түшүрүп, бир эл катары жүрсүн деп колуна алтын мөөр берген болот. Ал алтын мөөрдүн бетине Манжуча, Моңголчо, Уйгурча, Ханзуча (Кытайча) төрт жазууда кат ойдурган экен (караңыз, «Журналчанын» жогорку бетинде). Бирок ал мөөрдү алып кайтаарда мындай бир күйүттүү уламыш окуясы болгонун 1958- жылы текшерүүдө дөрбүлжүндөгү эл ичинен жазып алган.

[Уламыш]: «Алар алтын тамганы алып, Бейжиндин көчөсүнөн чыгып бара жатканда, бир төлгөчүгө туш болушат. Төлгөчүдөн биз бул жолку элге кайтуу сапарыбызда аман- эсен жетип аларыбызды? төлгө салып бериниз, - деген экен, тигил төлгөчү, - жолдо бара жатканда, бир ак кийимчен, ак боз атчан, жетимди көөмп кете алсаң аман жетесиң, - дейт. Аны уккан Карач баатыр аябай убайым жеп кыйналып турганда, нөөкөрү: «мен жетиммин, ак боз ат тапсаңыз гана болду, мен ак кийим кийип, кыргыз элинин эгемендиги менен эркиндиги үчүн жанымды курмандык кылууга даярмын», - дейт. Ошону менен, Хыйлоңжыяңдан (Манжуриядан) ак боз ат табышып келет да, жолдо ал жетим ат менен кошо жанын кыят. Ошондон соң Карачтын жолу байсалдуу болуп, аман- эсен элине кайтып келип, элинин кастарлаган адамы болуп

калат. Алтын мөөр жеткен соң Кыргыздар өзүнчө кент болуп, ошол кезде Дөрбүлжүндө 9 кент бар экен да Кыргыздардын бир кенти кошулуп 10 кент (заңи) болуп эсептелген. Ал Карач Кыргыздардын биринчи заңгиси болгон» (караңыз, «Журналчанын» 60- 61- беттерине).

Орочор кыргыздары алтын мөөрлүү эгемендикке жетишкен соң, алар үчүн алтын мөөр өзүнчө ыйык нерсеге айланганын Кудайберген Кика уулунун «Китепчесинде» мындай эскерткени өзгөчө болгон: «көктөм майрамынын 1- күнү мөөрдөн бакыт тилеп, ага баш урмай, ал алтын мөөрдү алып жүргөн кишинин өзгөчө мартаба менен сыйламай адат болгон. Ал мөөрлүү заңги келсе, балаа- казаа кетип, бакыт келет, - деген ишеним калыпташкан» (караңыз, «Китепченин» 24- бетине). Бул мөөргө сыйынуу жөн гана ишеним болбой, Орочор кыргыздарынын эгемендикти, эркиндикти канчалык көксөп, аны ыйык билгенин көрсөткөнү эле. Чын эле, ал алтын мөөрдү аралыкта буруу элдин колуна түшүрүп жиберип, анын бетиндеги жазууну өзгөртүп салган окуя да айтылат экен («Журналчада»). Алтын мөөр соңунда, эң акыркы Кыргыз заңгисинин өз колу менен 1949- жылы жаңы өкүмөттүн архивине тапшырылган.

Орочор Кыргыздары ата конуштун канчалык ыйык экенин өз жүрөктөрү менен сезингенин дагы бир таасирлүү мисалдан көрсөтүүгө болот. Бир кезде жер талашы болуп, Орочордун көлөмүн кайра бекитээр болуп, тээ жогорудан жер тескеп бөлүүчү

өкүлдөр келет. Бирок алар бийик чокуга чыгып, бүт айлананы дүрбү менен карап чеп бөлмөй болот. Ал унаа чыга албаган тоо чокусуна өкүлдөрдүн чыгуусу кыйын болуп, өөндөн карап гана адилетсиз жер бөлүп салмай болгондо, Оркочорлук кыргыздар өз жерине күйүп, өкүлдөрдү кийизге олтургузуп, тоонун чокусуна көтөрүп чыккан окуяны Кудайберген Кика уулу «Китепчесинде» (32- бетинде) атайын эскерткен. Айтмакчы, Оркочор кыргыздары жашоочу мекен, бут коёр жерди колго келтирүү үчүн «алтын мөөр алуу» окуясы, «өкүлдөрдү тоого көтөрүп чыгуу» окуясы, андан кийинки эле кездерде Шигжалдын бийликтерине (мисалы, Жын шурунга чейин) канчалаган арыздар менен талыкпай жер баскандык мисалдарын билген киши бул адамдардын жашоосундагы жигердүүлүктү байкап, ал жигердүүлүк «Кыргыз болуп калалы» деген максатка кызмат кылганын көрүү кыйын эмес, болбосо, башка элге кошулуп кетүүнү кааласа, андай жер кайгысын тартпай эле кошулуп кетсе, башкалар деле койнуу ачып кошуп алмак.

Ошентип Оркочорлук кыргыздар 1833- жылы (100 жылдан кийин) алтын мөөргө жетишип, биринчи жолу улуттук бийликке ээ болуп, көз каранды жашоо менен кош айтышат. Ошондон кийин өз салты, өз чарбасы менен жашоого жетишет. Кудайберген Кика уулунун «Китепчесинде» бир нече балбанды, чеченди, кыргыз кентиндеги 18 заңгинин (уруу башынын) аттарын, алардын жасаган иштерин сапактап айткан. Анда, биз эринбей, бул

Оркочордогу кыргыздардын кадимки эле баба салтын кандай улантып жүргөнүн байкатуу максатында, ал кишинин китепчесинде айтылгандардан бир нечени окурмандарга кайра окута кетели.

Төртай чечен. Өз кезинде дөрбүлжүндөгү 10 кентке башка элден укирдай (айыл башы) коюлуп, Жалынгайды аттуу моңгол келээри менен, андагы уруу аксакалдарын чакырып жыйын курап. Анда элден:— менин укирдай болуп келгениме кубанып жатасыңарбы? же капа болуп жатасыңарбы?— деп сураганда, бардыгы,— сиз сыяктуу билимдүү, өнөрлүү адамдын келгенине кубанып жатабыз,—дешип колдоо көрсөткөн экен. Анда ошол айылдын (укирдайдын) катчысы болуп иштеп жатка Төртөй чечен:

«Башкалар кубандык дегени менен, мен байкушун, капа болуп жатам. Анткени ушул 8 кент элдин ичинен сиздей бир адам чыкпай, сиздин айыл башы болуп келгениңизге капа болуп олтурам»,— деген экен.

Тогузбай чечен. Тогузбайдын үйүндө куран жогору жагында, алтын мөөр төмөн жагында илинүү турганын көргөн бир буруу улуттун мансаптары: — Токо, мына бул касиеттүү заттарың кандайынча коюлган? дегенде, — жогоруда турган касиеттүү куран — ал дүйнөнүн амалы, төмөндө турат делген алтын тамга — бул дүйнөнүн амалы — деген экен.

Дагы бир чечендик сөздү келтирсек, бир киши Кыргыздын калпагын, чепкенин кийип, бөлөк

улуттун мансаптарынын алдына жумуш менен барса, тиги мансаптар заарканып аны эмне кийдиң деп суракка тартканда, тигил: — бул калпактын үч жакшылыгы, үч жамандыгы бар, — дейт.

— Эмне жакшылыгы, эмне жамандыгы бар экен? айтчы, дегенде, тигил:

— Жаанга, күнгө, өзүмө жакшы, шамалга, итке, төрөгө жаман, — деп жооп берген экен (караңыз, «Китепченин» 26- бетине). Булардан көрүнгөнү, Оркочорлук кыргыздар дале бабанын чечендик салтын ала жүргөн экен.

Көгөнбай балбан. Көгөнбай балбан (сарбагыш уруусунан) Оркочор эле эмес, алыс-жакынга даңкы чыккан балбан экен. Анын балбандыгына бир жолку жүктүү төөнү аңдан тартып чыгарган окуяны «Китепчеде» мындай баяндаптыр: бир көчтүн төөсү жүгү менен кыядан аңга түшүп кетиптир, аны 10 чакты адам тартып чыгара албай шайы кетип турганда Көгөнбай баатыр үстүнөн чыгып калат да, дароо чапанын чечип ыргытып, жалгыз өзү төөнү жүгү менен аңдан тартып чыгарат. Ошондо маасынын тапандыгы ажырап кеткен экен дейт («Китепченин» 30 бети). Балбандык мына ошентип Оркочордогу кыргыздардын сөөгүндө дале жүргөнүн көрсөтөт.

Дининдеги бөлүнүш. 1958-жылдагы Оркочорлук кыргыздардын коомдук тарыхын текшерүүдө, ал Кыргыздар Ала-тоодон ооп келген 18-кылымдын баштарында бүт эле ислам дининде болгон экен. Ал ошол текшерген жылы Оркочордогу

кыргыздардын (өз кезинде, 5-райондун 7-айылындагы кыргыздарды текшерген) 80 пайызы лама динине, 20 пайызы мусулман динине ишенип калышкан деген маалыматты берген (караңыз, «Журналчанын» 60- бетинде). Бул маалымат азыркы тарбагатайда жашаган кыргыздардын абалына топ келет.

Оркочордогу Кыргыздардын ислам дининен лама (будда) динине өтүшүнүн себебин 1958- жылкы текшерүүдө мындай уламыш менен айткан: «Моңголдун заңгиси Кыргыздын заңгисин мейманчылыкка чакырып барып, абдан мас кылып, алтын мөөрүнү мага көрсөтчү деп сураганда, тигил Кыргыз заңги мөөрүн алып берет. Ошону менен Кыргыздар алтын мөөрүн алдырып жиберип, бийлигинен дагы бир жолу айрылып калат. Ошондон көп өтпөй, Моңгол ламасы 5 Кыргыз баланы будканасына окууга алат. Анын ичинен эки качып кетип, үчөө окуп, лама дининин билимдерин өздөштүрөт» (караңыз, «Журналчанын» 61-бетине). Ал эми, Оркочорлук кыргыздардын дининин бөлүнүшүн Кудайберген Кика уулу «Китепчесинде» мындай баянды айткан: «Кыргыз эли эки динге бөлүнгөнү 1860- жылы бугу- кулжа айларында, Дөрбүлжүн ооданына караган «төмөнкү-көрөдөн» башталыптыр. Беш-терек менен Кызыл-тамактын куйганындагы Кок-түбөк деген конушка үч ак үй тигилип, ал кыдырма будкана болуптур. Анда жатар жери, тамак- ашы белеп экен. Лама динин үгүттөөчүлөрдөн 5 (моңгул) лама келип «сиздерге

дин ала келдик» деген жарашыктуу үгүттөрүн айтып, жаздай туруп, 5 бала шакирт кабылдаган» (караңыз, «Китепченин» 57- бетине). Бул Оркочордогу кыргыздардын биринчи жолу лама динине кире баштаганы болуп эсептелет. Ал 1880- жылы монголдун көрөсүндө (будканасында) Чар унзт, Понск аттуу эки Кыргыз лама окуусун окуйт (унзт – «окуусу жетилген» деген мааниде экен). Чар унзт (кыргыз) будканада олтуруп барабан кагып жатканда, жанында олтурган калмак келең (сопу) «көзүмдү чыгара чаба жаздадың – ит» деп сөккөн экен, тигил арданып, кыргыз айылына кайтып келет. «кыргыздын эл башчылары андан намыстанып, будкананы эл ичинде өз алдынча курууну чечим кылат. Ошону менен кыргыз жергесинде 1890- жылы тунгуч жолу «Кыргыз көрө» аталган лама будканасы Оркочордо курулуп, Чар унзт биринчи лама болуп чыга келген да ошондон баштап кыргыздын ламалары өзүнөн чыккан. 1938- жылдагы маалыматта, лама дин окуусун окуган келең (сопу), кечилдер 100 кишиге жеткен экен (алар бүт эле будканада отуруп, үй тутунуу, тиричилик оокатын иштөөдөн кечкендер эсептелет экен).

«Кыргыз көрө» будканасынын курулуп, ага адамдардын тартылуусун Кудайберген Кика кемеңгер «Китепчесинде» мындай турмуштук жагдайды айткан: «Манчың окүмөтү тушунда, ламага 4 сер күмүш, эмчиге 3 сер, келеңге 2 сер, кечилге 1 сер, манжиге жарым сер күмүш айлык берип турган. Минго тушунда, элден салык

жыйылып, «көрө» өздөрү тескеп турмушун камдаган. Ал диндик даража улам окуусу жогорулаган сайын көтөрүлүп турган» (караңыз, «Китепченин» 61-бетине). Будканада бекер олтуруп өз кезинин турмушуна толук жетерлик айлыкка жетишүүсү, кандай эле болбосун күн өткөрүү, ал будда окуусун окуганда мартабалуу болуу сыяктуу көр турмуштун ажатынан лама динге тартылуу өз кезинин иш жүзүндөгүк жагдайы экенин жоромолдоого болот. Дагы бир себеп ошол кездеги Оркочорлуктардын жагдайынан алып айтканда, лама дин окуусун окубагандардын коомдук орду, кишилик катары кемсинтилген. Ал үчүн бир мисалды Кудайберген кемеңгердин «Китепчесинде» окуйлу: «...менин атам күндө болуп турган кезинде, Антоф деген Кыргыз жоросу менен Мадан (калмак) укирдайдыкына (айыл башчыныкына) иш менен барат. Барган үй аларга жайпак табакка куймак менен чай коюптур, ошондо Антоф табактагы куймактан сындырып ооз тийген экен. Дасторкон жыйналарда, малайына «тигил кыргыздын кетип жеген куймагын өзүнө салып бергиле», - деп катуу айтыптыр (караңыз, «Китепченин» 25-бетине). Мындай мисалдар көп болгон: Ошого өз кезинде, кээ бир кыргыздар монголдор арасында окуу (лама окуусу) аркылуу коомдук ордун көтөрүү максатын көздөп, «кыргыз көрө» (будкана) кургандыгы билинет.

«Кыргыз көрө» 1958-жылы тараган. Ал 1962-жылы Оркочордогу Кыргыздарды

Тарбагатайдын ар кайсы жерлерине көчүргөн. Ошону менен, Оркочордогу кыргыздардын дини эки бөлүнүп, конушу өзүнчө жайлаштырылып жашоого туура келсе да «Кыргыз» деген бир сөздү эч нерсеге алмаштырбай, эч кимге кошпой бүгүнкү күнгө жеткиргени чоң жигердүүлүк, улуу улуттук рух болгон деп түшүнсө болот.

Салт-санаасы. Оркочордогу кыргыздар көчүп келгенден эки динге бөлүнгөнгө чейин бирдиктүү жалпы эле Кыргыз улутунун салтын кармаган (1890-жылга дейре), лама динине өзгөргөн кыргыздар жана ислам дини боюнча калган кыргыздар кыйла бир мезгилге чейин бир эле көрүстөнгө ата-бабаларынын сөөгүн коюшуп жүргөн. Кийинки бир мезгилде бир суунун өйүз-бөйүзүнө көрүстөндү бөлүп коймой богон. Бирок, Оркочордук кыргыздардын сөөктү ата бейитке, бабалардын көрүстөнүнө коюу салты өзгөрбөй, Оркочордо Кыргыздардын бир нече колөмдөшкөн көрүстөндөрү бар экен (Кыргыз көрүстөндөрү «Китепчеде» кенен айтылат). Ислам дининдегилерден башкаларында, кийим-кечесинде да чоң өзгөрүш болуп, лама динине ылайыкташтырылган кийимдерди кийүү жагына ыктаганын 1958-жылы коомдук текшерүүдө байкалган. Ал тили да эки динге айрылган мезгилге чейин кыргыз тилин унутушпай, бир кенттин адамдары чогуу турган кездеринде кыргызча сүйлөшүп жүргөн. Кийин улам лама дининин, окуусунун таасири менен монгол тилин колдонуучулар көбөйгөн. Ал ислам дининде

калгандар казак тилин коомдук байланыш тили катары урунуп калышкан. Ушул күндө ханзу тилин өздөштүргөндөр арбыган. Бирок, Кудайберген Кика уулу эл ичинде кыргыз тилинин бир канча сөздөрү жашап турганын термелеп жазган (караңыз «Китепчеге»). Ал казак сөздөрүнөн бөлүнүп көрүнгөнүн ал киши дайым байкап жүргөн. Ал тургай, кээ бир макал, ылакаптар, кошоктор кыргыз тили боюнча унутулбай айтылып келгенин «Китепчеде» кенен айткан.

Тарбагатай кыргыздары ушул күндө байыркы орду Оркочордо (Дөрбүлжүн ооданында) ири бөлүгү жашабай (ал жерде ушул күндө 313 жан киши гана калган), азыркы басым бөлүгү Чөйчөк шаарына караштуу малчылык фирмаларында, атап айтканда, 1742 жан кыргыз Чөйчөк шаарына тике караштуу Ой-жайлоо, Чагычы, Эки-суу, Калажың сыяктуу фирмаларда мал багып жүрөт.

Макаланын оозун буур сөз: ушул күндө Тарбагатайдагы кыргыздар өздөрүнүн улуттук салт-санаасын, тилин, маданиятын калыбына келтирип жашоону көксөшөт. 2011-жылы бирдин айында «тарбагатай кыргыз маданият Борборун» куруп, баш кошушуп кыймыл өткөрүшкөн. Бирок кыргыз тилин, кыргыз кийимин, кыргыз ырларын издеп жүрүшөт. Биз – жалпы кыргыздар колубуздан келишинче ал боордошторго кучак жайып боорго алып, алардын көксөөсүнө тилектеш болуп, «Кыргыз» деген атын өчүрбөй келе жатканына «о деген тоого медресе»

кылып кетпесек, биздин эле тушубузда ал
боордоштор... мүмкүн.

Үркүн келип туруктап калган —

Боз-Дөң кыргыздары

Кытайлык кыргыздардан Кыргызстанга каттоо кылып барса, ал жактагы боордоштордун биринчи суроосу «үркүндө кеткенсизби?» деген болот. «үркүн» аталмасына кулагы көнбөгөн кытайлык кыргыздарга, чынында, «үркүндү» жөн-жайын билгенче, бул суроо чың келип жүрдү. Мен Кыргызстанга эң көп каттаган киши катары да 20 жылдан Кыргызстандагы туугандарга ушул суроосунун жандырмагын айтып, «биз жергиликтүү кыргыздарданбыз, үркүндү билбейбиз» деп келем. Чынында, мен сыңары ушул күндө, Кытайдагы 200 миң кыргыздын көп сандуусу жергиликтүү кыргыздар болгондуктан, Кыргызстанда болгон 1916-жылкы «үркүндөн» толук маалыматтары жок. Эл ичинде, «кач- кач» болгон экен, «кач- качтан келген кыргыздар» деген айтым калган.

Кыргызстан 1991-жылдан кийин басма сөздөрдө «үркүн» боюнча маалыматтарды берип, 16-жылкы «кач- качтан» (үркүндөн) кытайлык кыргыздар да маалымат алды. Андан мурда, үркүн боюнча жазылган чыгармаларды окуп, ошол чыгармаларда сүрөттөлгөн бактысыз кейипкерлерге жүрөк сыздатып жүргөнү чын. Андан да, Сагымбай Орозбаков, Аалы Токомбаев, Мукай Элебаев сыяктуу атактуу адамдардын Кытайга келгенин, алардын

чыгармаларындагы айтылган жер-суудан улам, өмүр баяндарынан улам кытайдагы кыргыздар, болуп да, Бедел ашуусуна чукул какшаал өрөөнүндөгү эл бир кыйла айкын билип калышкан. Кадиресе, Аалы Токомбаевдин Үч-Турпан базарын сүрөттөгөн: «көчөдөгү көп эшек, көктү карай айкырат. Чаар допу досторум, чай ичип ал деп чакырат» деген базардын өз көзү менен көргөн көрүнүш саптарын жат айта алышат. Дегинкиси, кытайдагы кыргыздар 1916-жылдагы Кыргызстанда болгон «үркүндүн» таасирин ошол кездин өзүндө кытайга ири топ кишилердин келиши жана атактуу адамдардын келиши менен билишкен. Бул жерде өзгөчө белгилей турган нерсе, кытайдагы кыргыздардын бардыгы эле үркүндө келгендер деп санабоо, арийне үркүндөн келип туруктап калган кыргыздар жок деп да эсептебөө керек. Чын эле, Кыргызстандагы 1916-жылдык «үркүндүн» Кытайда жашаган жергиликтүү кыргыздарга таасири окшош болбогон: Кызылсуу кыргыз автоном обласына караштуу Ак-Чий ооданына (Какшаал өрөөнүнө) үркүн таасири бир чама айкын билинген. Ал эми, Улуу-Чат ооданы, Ак-Тоо ооданы жана Артыш шаарынын Кара-жүл, Тегирмети айылындагы кыргыздар «үркүндүн» таасирин, өз кезинде, өзгөчө сезишкен эмес. Ошол себептүүдүр, кытайдагы кыргыздарга «үркүндө» кеткен сиңирби? деген суроо чоочун туюлган.

Кыргызстанда «үркүн» жөнүндөгү маалыматтарда айтылышында, үркүн эл, көбүнчө,

Бедел ашуудан ашышкан. Ал эми Бедел ашуунун Кытай жак бети да «Бедел ашуусу» аталат. Ал ашуудан Кытайга түшкөн адам Ш У А Рдын Ак-Суу аймагына караштуу Үч-Турпан ооданына түшөт. Бул аймакта, көбүнчө, Уйгур улуту жана аздап Дунган улуту жашашат. Үркүндөн келген кыргызстандык боордоштор ошол кезде мына ушул улуттардын үстүнө келип түшкөн. Ал эми Сагымбай Орозбаков сыяктуу эл таанып-жер таанып калган кишилер ошол эле Үч-Турпандын көкүрөк жагына жайгашкан, кыргыз району болгон Какшаал өрөөнүн өрдөп (Үч-Турпандан Какшаалга 200 чакырым алыста) ал жердеги жергиликтүү кыргыздарга барышкан. Ал эл-жер тааныбагандар Ак-Суу аймагынын жер-жерлерине чачырашып, ошол эле Мукай Элебаевдин романында сүрөттөлгөн «Ажардын» көргөн турмушу сыяктуу ошол жергиликтүү элдин улагасында жан сактап кетишкен. «үркүндө кытайга келген» деген кыргыздар тобунун жонунан айтылган географиялык жайгашуусу ушул Ш У А Рдын Ак-Суу аймагы болгон деп айтсак так болот. Биз төмөндө, ошол «үркүндө» үркүн келип, Кытайга туруктап калган Боз-Дөң кыргыздары жөнүндө баян айтмакпыз. Себеби, үркүндө келген кыргыздардын айылдык өкүмөт даражасында туруктаган тобу, мисалы да ушул Боз-Дөң кыргыздары болуп эсептелет. Айтып коюуга тийиштүүсү, «үркүндө» келип башка жергелерге, атап айтканда, Текес, Монголкүрө, Шаты Жаман-Суу кыргыз айылдарына аралаша турук таап калгандары да бар. Бирок алар топтук

бараанга жетпеген деп карадык.

Боз-Дөң кыргыздары 1916- жылкы Кыргызстандагы «үркүндө» келип, Ш У А Рдын Ак-Суу аймагына караштуу Үч-Турпан, Онсуу, Байы сыяктуу оодандарына чачылган. Как эле, Аалы Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романында, Касымалы Баялыновдун «Ажар» повестинде, Жусуп Турусбековдун «Ажал ордунда», Мукай Элебаевдин «Узак жол» чыгармаларында баяндалгандай турмушка кабылып, кайра Кыргызстанга кеткендери 1918-жылдар аралыгында кетип, ал эми, кетүүгө өз кезинде чама-чаркы келбеген, кээ бирөө жай таап калгандары ошол эле аталган райондордо туруктап калган. Туруктап калган кыргыздар Ак-Суу аймагына караштуу Үч-Турпан, Онсуу, Байы сыяктуу оодандарына чачырап кеткен. 1937-жылы ошол чачыранды туруктап калган кыргыздарды Ак-Суу аймагына караштуу Онсуу ооданынын «Вакбий жер» деп аталган жерди өз кезиндеги Ак-Суу валы мекемесинен кыргыздарга ырасмий бөлдүрүп «аны Боз-Дөң» атап, бирден- экиден жан сактап чачырап кеткен кыргыздарды чогулткан. Ал чачырап кеткен кыргыздарга 20 жылдан кийин ким жер бөлдүрүп алып, ээлик кылып, ким чогулткан, алардын кийинки жагдайы кандай болгон? дегендерге токтолуу окурмандын билейин деген дитине баккандык болот го деп ойлодук. Анда сөз башынан келсин:

Сөз болуп жаткан Боз-Дөң кыргыздарына мен 1991-жылы жетинчи айынын (октябрдин) 19-күнү

барып, алардын түбү-жайы менен таанышууга мүмкүнчүлүк болгон эле. Таалайга жараша, Боз-Дөңдүк кыргыздардын иш билгиси Мактыбай ажынын уулу Токтош Мактыбай уулуна (ошондо жашы 56 жашта эле) кезиктим. Ал киши ошол кезде Ак-Суу аймагында кызматта экен. Өзү Боз-Дөң кыргыздарына баштап барды. Боз-Дөң ошол кезде, «Боз-Дөң кыргыз айылы» деген аталыш менен айтылат экен. Мындай аталышы 1984-жылы Онсуу ооданынын ичиндеги автономия алган кыргыз айылы болгондуктан ошондой аталыптыр. Бул айылда ошол кезде 4925 жан саны бар болуп, кыргыздардын жан саны 1875 киши экен. Бирок кыргыздарды «Боз-Дөң чоң кенти» деген кыштакка чогуу жайгаштырыптыр. Ал жер айылдык өкүмөттөн дагы 30-40 чакырым тоо жакка таяна, Музарт ашуусун беттеп кетет экен.

Мен Боз-Дөң кыргыздарынын 1916-жылдагы үркүндө Бедел ашып келгендигин эстерине ала турган кишилерди издедим. Бирок ошол мен барганда, эң улуусу Ашыбай Чүрөнбай уулу 88 жаш, Боржаке Самтыр уулу 75 жаш, Мамыр Дөкөлөн уулу 68 жашта экен, ошолор менен маектештим. Ал кишилер да бел ашып келген көрүнүштү эстерине ала алышпады. Чамасы, быякка келгенде туулгандыктарынан, же жашы өтө эле кичик болсо керек. Атап айтканда, 1991-жылы «үркүндө» бел ашып келгенди эсине ала алган адам жок болду. Бирок аталары ошол үркүндө келгенин, Боз-Дөңгө кандай чогултулгандарын даана айтып

калтырышкандыктарын айтып олтурушту. Үркүп келип, Ак-Суу аймагында чачырап туруктап калган кыргыздарды Сыдыкбек Чекир ажы уулу чогулткан экен. Ал жөнүндө Токтош Мактыбай уулу мындай баянды айтып берди: «Боз-Дөңгө кыргыздарды 1935-жылдан 1938-жылдар аралыгында, ошол кезде Ак-Суу аймактык сакчы мекемесин башкарып турган Сыдыкбек Чекир ажы уулу деген киши чогулткан экен. Ал киши кыргызстандан келген киши экен. Басмачыларды кармоо отрядын баштап келип, ал милдети бүткөн соң, ошол эле аймакта калып калат. Көрсө, Ак-Суу аймагынын кайсыл жерине барса да кой кайтарган чачыранды кыргыздарга кезигет. Ошондо, өзү ошол кездин валисына (губурнаторуна) өтүнүч жазып, «Вакбий жер» деген кыштакка кыргыздарды чогултуп отурукташтырып коюуну суранат. Ал суранычы кабылданып, ырасмий кагаз менен (мен барганда, кагаз али сакталуу дешти) жер бөлүп берилген соң, бүт эле Такиламакан чөлүнүн кылаасына чачырап кеткен кыргыздардын ар бир үй-бүлөсүнө чейин кыдырып барып, бир жерге чогулуп жашоо керектигин айтат. Бирок ал чачыраган кыргыздар «жан сактап калдык» деген менен, чогулууга моюндары жар бербейт. Ошондо Сыдыкбек күчкө салып, «байып калдым» дегендердин малын элге союп талатып, үйлөрүн өрттөтүп, «мал карик болуп калыпсыңар, келгенде эки колуңар менен келдиңер эле, эми ушунчалык жан сактоого мал табылыптыр, мал-дүйнө да»

табылат, бирок мынабул тилди (тилин чыгарып өзү колу менен кармап туруп) кайдан табасыңар?!» деп кыйкырганда, аны көрүп-уккандар акырын көчүп келип ушул Боз-Дөңгө чогулган экен. Эң алгачында чогулганда, 300 түтүн киши көчүп келиптир», - деди.

Ошол баяндан кийин, Сыдыкбек Чекир ажы уулу ким? дегенди көп жылдан бери иликтеп жүрчүмүн. 2010-жылы «кызылсуу кыргыз басмасынан» «Ак-Суу кыргыз санжырасы» аттуу китеп басмадан чыгыптыр. Анын түзүүчүсү кытайлык кыргыздарга белгилүү жазуучу, акын, коомдук ишмер, Ак-Суу аймагы Үч-Турпан ооданында жетекчилик кызматта болгон Нурдун Жунус уулу экен. Ал китептеги баянында Сыдыкбек Чекир ажы уулун мындай айтыптыр:

«Сыдыкбек 1916-жылы атасы менен кошо Кытайга келген. Ак-Суу аймагынын Бай ооданына караштуу тоо арасына туруктап турушкан. Аралыкта айылдаштары менен болгон чырдан улам, ошол Бай райондук абактыга камалган. Ал абактыдан качып чыгып, Кыргызстанга кетип калат. Тигил жакка баргандан кийин да колхоздо жакшы иштеп, айылдын сакчыканасына (коргоочулугуна) жумушка орундашат. Кызматы көрүнүктүү болот.

Сыдыкбек кийин, Советтик кыргызстандын аскердик кошуунуна кирет. 1935-жылы «төртүнчүлөр» аталган отряд менен Кытайга келет. Андан Ак-Суу аймактык сакчы мекемесине башчы болуп иштейт...» (караңыз, аталган китептин 45-бетине). Бул маалымат мурда мен 1991-жылы

алган маалыматты толуктап, Сыдыкбектин ким экенин айкындап берди. Көрсө, Боз-Доң кыргыздарын бир жерге чогулткан Сыдыкбек өз кезинде Ак-Суу аймактык сакчыкананын башчысы болуп турган кези экен.

1991-жылы, мага Боз-Доң кыргыздарынын аксакалы Мамыр Дөкөлөң (кезинде 68 жаш, уруусу дөөлөс, таанылуу тарыхчы Анвар Байтурдун окутуучусу) Сыдыкбек жөнүндө мындай айтып берген: «Сыдыкбек 1937-жылы баш оона айында байдын Кара-Бак деген жеринде (Боз-Доңдон 30 чакырым аралыкта) кыргыз мектебин курдурган. Ага эң алгачкы болуп Мусуралы мектеп башчысы болгон. Мугалимдери Момун апенди, Үсөнбек дегендер эле. Ал Боз-Доңго мектепти 1940-жылы салдырган. Мугалимдери Мусуралы, Шабалы, Касымалы, Айтике, Абдыш молдолор болгон».

Мындагы маалыматтарга караганда, Сыдыкбек Чекир ажы Боз-Доңго кыргыздарды чогултуп эле койбой, мектеп курдуруп, элди маданиятка жетелеген киши болуптур. Ошого Боз-Доң кыргыздары Сыдыкбекти «Бакай» аташып кеткен дейт (караңыз, Нурдун Жунуска). Сыдыкбек Чекир ажы 1940-жылдардын баштарында Кыргызстанга кайра кеткен. Ал анын атасы Чекир ажы да бүлөсү менен андан мурдараак Кыргызстанга кайтып кеткен деген маалыматты айтышат.

«Бакай» аталган Сыдыкбек, чын эле, Боз-Доң кыргыздарын маданиятка, өздөрүнүн тилин, салт-санаасын сактап калууга баштаганын мен 1991-

жылы аларды аралаганда туйдум. Демейде, жергиликтүү кытай кыргыздарында жаңыча мектеп куруу эң алгачкылары 30- жылдарда башталган болсо, кийин чогултулган Боз-Доң (Карабак) кыргыздары да алардан калышпай, 1937-жылы кыргызча мектеп курууга жетишкен. Алар менен маскешүүдө жашагандардын көп сандуусу сабаттуу, ал тургай, кыргызстандын кирилл жазуусун биле тургандар бар экенин байкадым. Турмуш салтында кыргыздын баякы эле пейили менен жашоосу айкын көрүнүп турду. Тил өзгөчөлүгү сөз башында «н» тыбышын колдонбой турган сөздөрү көп экени, мисали: «ноопаз» эмес, «оопаз»; «намаз» эмес «амаз» сыяктуу. Андан «с» тыбышынын «з» тыбышына алмашуу кубулушу, мисалы, «тозуп алды, итти тоз» деген сыяктуу. Андан калса, шилтеме ат атоочторду «мобу мына бу» атай турган өзгөчөлүктөрү билишип турду.

Боз-Доң кыргыздары өздөрүнүн кайсыл уруудан экенин жакшы билишет. 1991-жылы, Буржаке Самтыр уулу аксакал (ошондо 75 жашта, уруусу дөөлөс) Боз-Доңдо кыргыздардын мындай уруулары бар экенин айтып берди: «Боз-Доңдо жан саны көбүрөөк уруу дөөлөстөр болуп, дөөлөстүн булбул уулу, зумбул уулу, абышка уулу (чулумдан тараган) деген тукумдары бар; андан калса, саяк уруусу болуп, саяктын барак, чоң чарык, ала көз тукумдары бар; сары багыш, моңолдордон бар; андан бир кыйла көбүрөөгү бугу уруусу болуп, кыдык, бапа, желден тукумдары бар» деген эле.

Боз-Дөң кыргыздарында комузчулук өнөр үзүлбөгөн. Эң улуусу 88 жаштагы Ашыбай Чүрөнбай уулу экен. Ал киши комузду өзүнөн мурдагы устаты Жумабай Байтөлө уулуна үйрөнгөнүн айтты. Маек учурунда, өзүнүн комузу менен камбаркан, чоң толгоо, кер толгоо, сур толгоо күүлөрүн чертип берди. Бул күүлөрдүн баянын айтып чертет экен. «Кер толгоо» дегени «Керимбайдин сөзү» деген мааниде деп айтты. Мамыр Дөкөлөң аксакал да комузду жакшы чертет экен. Булардан кичүү комузчулары: Ташбай Чорем (70 жаш), Бейше Чорем (65 жаш), Жээналы Касым (50 жаш), Жөмөкбай Суранчы (50 жаш), эң жашы долкун Мукас (18 жаш) сыяктуулар комуз чертип беришти. Сыдыкбек Чекир ажы жыйнап койгон эл мына ушинтип тилин, уруусун, комузун унутпай, өзүнчө бир айылдык өкүмөт болуп жашап жатышат.

Боз-Дөң кыргыз айылында, кыргыздардын жан саны 2000 киши гана болсо да, маданияты эрте ойгонгондуктан, ушул эле кыргыздар ичинен Осмон Ачакей бий, Мактыбай шаңыя (айыл өкүмөт башчысы) чыккан. Касым Бегали комузчу, Осмон Молдакун ырчы, Мусуралы Ыйман сыяктуу чыгармачыл адамдары өткөн. Андан кийин, таанылуу тарыхчы Анвар Байтур уулу, Ш У А Рга таанылуу кино артиси, композитор Баякун Алимбек уулу, таанылуу куудул Исламжан Кудайберди уулу, геология илиминин доктору, профессор Муктар Мамбетказы уулу сыяктуу адамдар жетишип чыккан.

Ушул күндө, «Боз-Дөң кыргыз айылы»

1984-жылы өзүнчө автономия алган айылдык өкүмөт бийлигинде жашашат. Айыл башчысы жана кыргыздар бар кентинин башчылары кыргыз улутунан коюлат. Мектепте балдары өз тили менен окутушат. Айылдын жалпы өнүгүүсү Ш У А Рдын башка айыл-кыштактары менен тең темпте өнүгүүгө, замандашуу шыбагасына жетишкен. Алар өздөрүн «келгин» сезишпейт. Арийне башка жергиликтүү эл да аларды «кодуроо» жоругунда болбойт. Боз-Дөң кыргыздары ошол бир барча жердин кожоюну болуп жашашат.

кыргыздардын теги жазма

булактарда

Түрктөр¹² менен тектештиги

Кытайдын биздин санактын 4-кылымынан 7-кылым аралыгындагы «Түндүк тарыхы» (北史) аттуу тарыхы китеби менен «Жов наама» (周书) аттуу тарых китептеринде «Түрктөр» менен Кыргыздардын теги боюнча мындай уламыштар жазылган:

«Сак элинде Адам бек аттуу адам болуп, анын 70 бир тууганы болгон имиш. Ошонун ичинде, Нышачор аттуу бирөө чыйрак экен да, өзүгө жондомдүү болуп, шамал айдап, жаан жаадыра ала турган жайчы экен. Ал жай атасынын (пиринин) жана кыш атасынын (пиринин) эки кызын алат. Ошонун ичинде, бирөө бир эле жолу бойкат болуп, төрт эм уул төрөйт. Ал төрт уулдун бирөө ак куу болуп учуп кетет; дагы бирөө, Абакан суусу менен Кем суусунун аралыгына мамлекет куруп, кыргыз (契骨 «ki-i-kut») деп аталат; дагы бирөө, Чоң-Кем алабына мамлекет курат, дагы бирөө, Баш-Кем кешин тоосунун этегине байыр алган экен.

Ал тоодогусу, Нышачордун улуу уулу болуп, тоодогу Адам бек элин сууктан сактоого отун алып, от жагып, элине кайрымдуу чыгат. Ошол жакшы жумушуна карап, ал уулду кожо (байыркы кыргыз

¹² Кытай жазмасында «突厥» жазылган.

тилинде башкаруучу) тутунушуп, аны «Түрк» атап коюшат. Ал кийинче, «торлок» болот. Кийин, мансап аталышы кошулуп «Нур Торлок Шад» аталып кеткен»- дейт.

Бул уламышта, Кыргыз Түрктөн чыккан эмес, Түрк Кыргыздан чыкканы, Түрктү негизги уюштуруучу уруу кыргыз болгону айтылган.

Төөлөстөр¹³ менен тектештиги

Биздин санактын 6-кылымынын соңунда жазылган кытай тарыхынын бирөө болгон, «Сүй наама» (隋书), анын «төөлөстөр баянында» Кыргыздардын төөлөстөр (狄, 丁零) менен байланышы жөнүндө мындай уламыш жазылган:

«төөлөстөр 5-, 6- кылымда абдан көбөйгөн эл болуп, уруусу 40 уруу эл болгон. Ошол 40 уруунун бирөө кыргыздар (结骨 «git-kut») болуп, кыргыздардын жайгашкан орду ошол кезде «Пацбайсан» аталган, азыркы Ала-Тоо (Теңир-Тоо) өңүрлөрүндө жашаган 9 уруунун бирөө» экенин айткан.

Төөлөстөр (狄, 丁零) кытай тарыхы жазмаларындагы Сыма Чандын «Тарыхы эстеликтеринде», «Хан наамада» «Хондордун түндүгүндө Хуйну, Төөлөс, Кыргыздар» деген үч эл болгонун баяндаганы бар. Ушул баяндарга караганда, кыргыздар Төөлөстөр менен тектик байланышы бар эл болгон.

¹³ Кытай жазмасында «丁零» жазылган. Төөлөстөрдү кээ бир тарыхый китептерде «Дилдер, Телелер» деп атаганы бар.

Кацкылар³⁴ менен тектештиги

Биздин санагтын 6-кылымында жазылган кытайдын «Вий наама» (魏书) деген тарых китебинин «Кацкылар баянында» (高车传) «Кацкылардын түпкү теги Төөлөстөр (丁零) болуп, азыркы Кацкылар алты урууга бөлүнөт: Төөлөстөр, Уйгурлар, Күлгү, Капыш, Кыргыз (护骨 «ku-kut»), Эчкин деген уруулары бар. Алардын башын кошуп турган бирдиктүү бийлиги жок, ар кайсысы өз бийлиги менен башкарылат» деген маалыматты берет. Бул «Кацкылар баяны» «Огуз наамадагы «Кацкы» деген элдин атынын коюлушун эске салат. Кыргыздар огуздун неберелери болгондуктан, Кацкылар менен туугандык байланышы болгон.

Асык³⁵ эли менен байланышы

14-кылымдагы «Юан тарыхы» (元史) аттуу китепте, Кыргыздын теги жөнүндө мындай уламыш жазылып калган:

«орто түздүктөн алып барылган 40 кыз, Эне-Сай өрөөнүндөгү Асык (乌斯) элине үйлөнүп, андан төрөлгөн тукуму, кийин, Кыргыз аталып кеткен имиш» деген уламыш жазылып калган. Бул уламыштагы Эне-Сайда жашаган, Кем дайрасынын алабында Асык эли (кээ бир тарыхы маалыматтарда, бул элди «Аз эли, Орусту эли» деген аталыштар менен да которуп келет. Кытай тарыхый жазмаларда Асык эли көп кезигет.

³⁴ Кытай жазмасында «高车» жазылган.

³⁵ Кытай жазмасында «乌斯» жазылган.

Хондор³⁶ менен байланышы

Кыргыз элинин аты дайыма Хондор менен кошо, кытай тарыхы баяндарда чыгат. Эң мурунку, санактан 200 жыл мурда, Сыма Чжандын «Тарыхы эстеликтеринде» Хондор баянын айтып, Кыргыздарды тунгуч жолу атаган. Андан кийинки, кээ бир тарыхый жазмаларда, кыргыздарды Жондор менен тага-жээндик байланышта жазганын окуганбыз. Кандай болгон күндө да, Кыргыздар Хондордон чыккан эмес, тарыхта Хондор менен тең ата болуп келгендиги өтө айкын.

Кыргыздардын Ли Лиң³⁷ сангун менен байланышы

Ли Лиң сангун биздин санактан мурдагы 74-жылы Кытайдын азыркы Гансу провинциясынын Тяньшүй ооданында төрөлгөн. Ал Батыш Хан падышалыгынын (санактан мурдагы 206- жылдан, санактан кийинки 25- жылга чейин) аталык кол башчысы Ли Гуандын небиреси. Ли Лиң эр жетип, бабаларынын жолун жолдоп, атка маш, жоокерликке көндүм болуп, хан падышалыгынын таанылуу черүү кол башчысы болгон.

Оболу, Хондорго карай аттуу чалгынчылыктын кол башчысы болуп, Хондорго болгон чалгындоону ийгиликтүү бүтүргөндүктөн даражасы көтөрүлгөн. Санактан мурдагы 99-жылдагы Хондор менен болгон Хан падышалыгынын чоң согушунда аркасынан келген такоол кошууну жок, канча эрдик

³⁶ Кытай жазмасында «匈奴» жазылган.

³⁷ Кытай жазмасында «李陵».

көрсөткөн менен натыйжасыз Хондордун аттуу кошуунун курчоосунда калып, аларга багынып берген.

Хон теңиркуту Ли Лиң сангун багынганы менен, анын жоокерликке маш баатыр экенин билип, аны кадырлап, ага өзүнүн кызын берип, күйөө бала кылып алат. Ли Лиңдин кабары Хан падышасына жетип, ал тургай, Ли Лиң Хондорго хан падышалыгынын жоокерлик өнөрүн үйрөтүп, Хан падышалыгына кайра каршы кол топтоп жатыптыр деген калпыс маалыматты угуп, Ли Лиңдин бүт үй-бүлөсүн (энесин кошуп) өлтүртөт. Ошондой эле, кытай тарыхынын атасы болгон Сыма Чанды да Ли Лиңди актадың деп абактыга алганы жазылган.

Хан падышалыгынын кийинки өкүмдары Ли Лиңдин чыныгы жагдайын билип, аргасыздан экенин түшүнгөн соң, көп жолу адам жиберип, Ли Лиңди Хан падышалыгына алып келүү аракетин жасаган. А Бирок Ли Лиң: «эр жигит экинчи жолу кордолсо болбойт» деген жооп менен кайра Хан падышалыгына кетпей койгон.

Хон теңиркуту Ли Лиңди өзүнүн карамагындагы мамлекет Кыргыздарга мансап менен жөнөткөн. Ошону менен, Ли Лиң биротоло кыргыз болуп кеткен. Анын кийинки тукумдары мурдагы кыргыздардан айырмаланып, каректери, чачы кара кыргыздар болуп, кыргыздын түсү мурдагы көзү жашыл, өңү кызыл беттүүлөргө, кийинки кареги каралар Ли Лиңдан кошулган деген айтым жазмаларда баяндалып келет.

Бул окуя «Манас» жомогундагы Алмамбет жана анын уулу Гүлчоронун кыргыз болуп кеткен окуясын эске салат деген айтылыштар ушул күндө сакталып, жоромолдонуп жүрөт.

Бирок айтпай болбойт, ушул күндөгү кээ бир басма сөздөрдө «Кыргыздар Ли Лиңдин тукумдары» деген макалалар жарыяланып, Кыргызга Ли Лиңдин кошулганын тетири жоруп, бүт бир улутту анын тукуму кылып, оозуна алы жетпей сүйлөгөндөр болуп жатат. Ачык айтар нерсе, Кыргыздардын теги Ли Лиңдан чыккан эмес, Ли Лиң кыргыздардын катарына кошулган дегендин өзүн айтуу да тарыхий жазмалар негизинде болушту талап кылат. Себеби, тарыхта жазылбай Кытай падышасы менен Кыргыз каганы жазышкан каттарда «тектешпиз» деген гана негиз болуп келет. Мында ойлой турган нерсе, бир адамдын кошулуусу менен бүт бир улуттун түсү өзгөргөн дегенге, анын үстүнө, анын тукуму кыргызда эмес, Хондордо болушу мүмкүн. Себеби ал биринчи Хондорго күйө болгон. Ал Ли Лиң баруудан мурда Кыргыздар өз мамлекети менен жашап, жазмаларда жазылуу турса, анан кандай кийин кошулган кишинин тукуму болмок эле!

Ли Лиңдин кыргыздарга кошулганын 648-жылы Кыргыз мамлекетинен Таң падышалыгынын ордосуна мамлекеттик иш сапары менен келген Кыргыз ажосу Элтебер Ишбара ажо Таң падышасынын сый дасторконунда олтурганда, ажо сый дасторкондо кенен сүйлөп: «Кыргыздардын бир тайпасы байыркы Ли Лиң сангундун тукумдарынан

болобуз» деген сөздү айткан. Бул Кытай падышасы үчүн күтүлбөгөн сүйүнчү болуп: «Теги- түбүбүз бир экен», - деген сөздү айтып, ажону абдан урматтаган. Падыша 800 жыл алдындагы Ли Лиң окуясын укканда күтүлбөгөн сүйүнүчкө батканын жашыра албаган. Ошону менен, Кыргыздар менен Ли Лиң сангундун байланышын биринчи жолу кыргыз ажосу ашкерелеген.

Дегинкиси, Ли Лиң кыргыздын арасына эрте кошулган, кыргыздын улуттук курамына сиңген деген айтылыштарды «каттардан» эмес, тарыктан караш керек.

Кыргыздар «Дивани лугатит түрктө»³⁸

«Кыргыз – бир түрк уруусу болгон» (1- том 426-бет).

«...Румдан күн чыгышка көздөй кеткен мусулмандарды жана башкаларды айттым. Румга жакын биринчи уруу Беченек, анан соң Кыфчак, Огуз, Йемек, Башкырт, Басмыл, андан ары Кай, андан Ябаку, андан Татар, андан Кыргыз келет. Кыргыздар Чындын жанында. Бул уруулардын бардыгы урумдун жанынан күн чыгышты көздөй созулган».

(«Дивани лугатит түрк» 1- том 64-бет)

³⁸ Озбек ССР илимдер академиясы басмасынан чыккан. Ташкент. 1960- жыл.

Кыргыздар «Түрк тарыхы» аттуу китепте³⁹

«Хыжарыя 114-жылга таандык болгон «китебен түркийеде» (Түрктөр жөнүндө китепте) бардык Огуз уруулары «отуз огуз» деп баян кылынат да, анда Кыргыздар да айтылат. Каңкыл, жана Калачтар Кыпчакка жайгашкан болуп, Тогуз огуздардын бир болүгүн кураган. Алар Кыргыздардын курамында бирер аймак абалда болуп, соңунда, Огузхандардан бөлүнгөн мезгилинде, алар да (Каңкыл жана Калачтар – түзүүчү) өз аттары менен чыга келген эле ...

...Түрктөрдүн байыркы уламыштары жана аңгемелери өтө сонун жана мактагыдай элесте берилет. Байыркы абалдарды, көчүү эстеликтерди заманыбызга чейин сактап келген. Кадиресе, ал аңгемелерде көчкөн коомдор менен уруулардын аттары да белгилүү. Мисалы, Кыргыз-Казак деген аттын, бири, «кезүүчү» (кезип-көчүп жүрүүчү), дагы бири, «коом-жана топтоп айрылган» деген эки сөздөн куралган. Топтон-коомдон айрылып кезип кеткендерди «Кыргыз», арийне уруудан обочолонуп кеткендерди «казак» деген. Кыргыздар мына ошол себептен «Кыргыз-Казак» деген атка конгон. Бүгүнкү күндө, улуу жүз, орто жүз, кичи жүздөрдү кураган аймактар Кыпчак, Каңкыл, Уйгур, Кырайтка окшош коомдорго залалы тийип, жерлери аңгырап калган чоң коомдордун аты жана «онгун» менен бийлик жүргүзгөн даражаларын гана билип жүрүшөт

³⁹ Исхит Асым. Истамбул. 1316- жыл (хижарийе)

(хыжарыя 1-кылымга таандык «Кошо Чайдам – Kocho-tsidadam» жазма мурастарда айтылган бир нече Кыргыз аймактарынан «Ша Кыргыз, Батмы огузы» деп аталган. «бу Кыргыздар Огузы, Батмы аймагынан» – Радлов. 2-том 35-бет)

(«Түрк тарыхы» 41-47-беттер)

«... Биздин санактын 112- жылы (хыжарийеден 523 жыл мурда) Чыўдыктар түндүк жакты басып өтүп, сыр дайранын суусу куюла турган жери – «Или» өрөөнүн ээледі. Биздин санактын 108- жылы (хыжарийеден 527 жыл мурда), түштүк четтеги Хамы (Комул) жана Турпанды ээлеген эле. Алар жоокерлерин жайгаштырып отурган жерлердеги уруулар чогуу отурукташып, «Уйгур» арийне «моюн сунуучу жана өздөшкөн» делип аталган. Батышка түз кеткендер «кыргыз-казак», арийне «дейди – моюн сунбастар» деп аттыккан. (Кыргыз-казак – биздин санактын 8-кылымында, так айтканда, 731-жылдан баштап, Кыргыз деген сөз бир уруу маанисинде эмес, бир коом (улут) маанисинде колдонула баштаган. Бул жөнүндө Моңгулыя маданий мурастарында: «Тибеттер, Кыргыздар, Үч Корыкан, Огуз Татар, Хытайлар...Тогуз Огуз, Кыргыз, Ша Кыргыз...Карлук, Басмыл, Хытай, Татабы...» деген терминдер менен угулуп келген).

(«Түрк тарыхы» 42- жана 105-беттер)

«Огуз – Гуз сөзү байыркы түркү тилинде «чоң дайра» маанисин туюнткан «огуз» (Euguz) сөзүнөн өзгөргөн болушу мүмкүн. Андай болгондо, «Кыргыз» деген сөз «кыр огуз → кыр гоз → кыр гуз» болуп өзгөрүү натыйжасынан айтылган болот. «кыр огуздун» мааниси «кыр дайра» кадиресе «талаа дайрасы» болот. Мындан Кыргыздар байыркы убакта жашаган жергеси – Эне-Сай жана Анкара Муран (Ангара) дайраларынын кең жайык түздүгүндө экенин туюнткан сын атооч аныктап айтылганы билинет. Андай болушу, байыркы кездерде, көптөгөн урук- уруулар өздөрү жашаган жерлердин аты менен аталган. Кээ бир жорумаларга караганда, «гуз» сөзү да «огуз» сөзүнөн өзгөргөнү айтылат.

«Түрктөр чоң дайраларды «огуз» дейт. Юнандыктар аны «оксос» (oxus) түрүнө өзгөрткөн. Байыркы түркү тарыхында зарыл жер атынын ээси болгон «огуздун» дайрага салыштырылышы жана демейде «огуз- гуз» сөздөрүнүн андан алынышы абдан мүмкүн. Ал тургай, «Шахнамадагы» торандардын баш кишиси, бийлөөчүсү кылып көрсөтүлгөн «ефрасяб» кош сөз – «дайранын өйүзкү бою» деген мааниде келгендей, Юнандыктардын жана Европалыктардын Traпоxian, Арабтардын «маоан алахр» деген сөздөрү да ошол мааниде келет. Мындай далилдер бизге...Азияда Түрктөрдүн жашаган жерлерине салыштырма катары алганда, «огуз, гуз» аты менен аталганын көрсөтүп турат».

(«Түрк тарыхы» 120- бет)

«Хон» сөзү «Орхон» дайрасына берилген аттардын бирөө болгон. Түрк уруулары өздөрү жердеген тоо- токойлордун жана дерелердин (дайралар болушу мүмкүн – макелек) аттары менен аталган экен».

(«Түрк тарыхы» 70- бет)

«Билге хаган эстелигинде «Көкмөндүн тигил жагында Кыргыз мамлекетине чейин жортуул жасадык», - деп айтылган. Бул жерде айтылган «Көкмөп – Кыргыздар жердеген токойлуу бир тоо кыркасынын аты. Анын маңдай жагы – удулу Түрк мамлекети. Кыргыздардын мамлекетине бармак үчүн, Түрк мамлекетинен өтүү керек. Бул тоонун «Таңну» тоо кыркасы экендигин талкууга алгандай, «Саян» тоолору же ал экөөнүн ортосундагы бөлөк бир тоо кыркасы болушу мүмкүндүгү да талкууга алынат. Арийне «Көкмөп» сөзүнүн курамындагы «көк» деген уңгу сөз боюнча, бул тоо Чыўдыктардын «Чыңшан» – мавы тоосу (көк тоо) дегенине өтө төп келет. Кыргыздардын баш кишиси ошол жакта турат эле – Томсен. Орхон эстеликтерин».

(«Түрк тарыхы» 90- бет)

Кыргыздар «Шежире- и- түрк» китебинде⁴⁰

«...Огуз хагандын алты уулунан бөлөк, жаш катындарынан болгон төрт уулу болгон. Алардын да

⁴⁰ Абылгазы бахадурхан. Хижарийенин 1074- жылы жазылган. 1891- жылы. Казан басмасы.

бир канча балдары болуптур. Алардын аттары мындай: Кине, Коне, Торбатлы, Кирайли, Султанлы, Оклы, Кокли, Сожлы, Хырасанлы, Йортчы, Жамчы, Торомчы, Комы, Соркы (ал кезде изди «серхи» деген), Корчук, Сорачок, Карачок, Казгурт, Кыргыз...

...Огуз хандын кыргыз аттуу бир небереси болгон. Кыргыздар ошонун насилинен болгон экен. Бирок ошол кезде, Кыргыз насилинен киши аз экен; Моўгол, Татар жана башка элдерден мал оторлотуп кыргыз жерине барып олтуруп, Кыргыз атына көчкөн. Алар өздөрүнүн кайсыл элден экенин билет. Кыргыз жана Кем-Кемжит деген эки аймак болуп, бир-бирине жакын; бир тарабы Силингир, экинчи тарабы Анкара- Муран деген улуу агындуу суулары бар. Ыбыр, Сыбыр деген эки эл бар. Кыргыз жери ошолорго жакын. Кыргыз эли төрөсүн инал дейт экен. Моңгол жана Тажик падыша деген сыяктуу».

(«Шежере- и- түрк» 18- 28- беттер)

«Абылгазы Исилинге же Силингр деп баян кылган дайра азыркы кезде Орустар жагынан Селенга аталган дайра экенинде күмөн жок. Бул дайра Моңгулыядагы Хаңгай тоосунан түшкөн «Эдир» менен «Чылото» дайраларынан пайда болгон болуп, кийин оң жагынан Орхон дайрасын алып, уламдан- улам батышка ыктап Байкал көлүнө куюлат... бирок Анкара Муран дайрасынын азыркы кезде кайсы дайра экени жөнүндө тарыхчылар арасында кыйла эле келишпестиктер бар. Ошондон

улам, Кыргыздардын байыркы орундарын анык айтуу бир кыйла мүшкүл болуп тур. Анкара Муранды Фишер мырза Чындын Хуаң Хы дайрасы бекен деп, Кыргыздардын мурдагы орундары Силинге менен Хуаң Хы дайралары арасында болгон дегиси бар (сибирская история, Фишер, стр. 28). ...Миллер болсо, Анкара Мурандын азыркы Амор дайрасы экенин далилдейт (Опис. Сибир. Царст. Г. Ф. Миллер.стп). Ал: «Кыргыздар мына ошол эки дайра – Силинге менен Анкара Муран арасында жердегендиктен, Абылгазы Силинге дайрасын Анкара Мурандан алыс эсептебеген. Ошондой экен, Абылгазы айткан дайра Амордан башка эмес», - дейт. Бирок, менин билишимче, Анкара Муран дайрасы азыркы кезде Орустар Ангара атаган дайра болушу керек. «муран» моңголчо «дайра» деген мааниде болгондуктан, Анкара Муран дегени «анкара дайрасы» дегени болмок (агып жаткан чоң сууну түркү тилде «сай» дейт. Ал тажик кичигин «дур», чонун «дорхане» - дейт).

(«Шежере- и- түрк» 3- бет)

«Кыргыздардын эң мурда жашаган жерлери Жаңы-Сай (Эне-Сай) жана Кем-Кемжот деген эки аймак болуп, бир- бирине жакын; бир тарабы Силингир жана экинчи тарбы Анкара Муран деген улуу суулар болуп эсептелет. Ыбыр, сыбыр деген эки журт бар; Кыргыз жергеси ошого жакын болгон»

(«Шежере- и- түрк» 28- бет)

Кыргыздар «Телгыкул эхбар» китебинде⁴¹
«...Кыргыздар тегинде, Огуз хан урпактарынан болгон, Түрк урууларынын чоң уруусу, кабиресе Огуз хандын жакындары жана жаңы кишилеринин тукумунан экен. «гуз» сөзү «огуз» сөзүнүн кыскарышы болуп, «гуздар» хыжарийенын 5-кылымынан мурда, ислам жерине барган. Ислам дининдегилер менен Гуздар арасында көптөгөн окуялар болуп өткөн экен. Огуздар мусулмандар жагынан «гуз, гузийе» деп аталып наам чыгарган. Түрк сөздүгүндө (тилинде) «курук – Талаа» маанисин бере турган «кыргузы», арийне «кыр (талаа) гуздары» жер мааниси менен айтканда, «гуз кыры» (гуз талаасы) деген маанилер менен аталат. Мындай болгондо, «кыргыз» деген аталма «курук – чөл», кыр-талаада жүрө турган гуздарга энчилүү ат болуп калган. Мейли кандай болгону менен, «Кыргыздардын» (кырдагы гуздардын) ата мекени Орустар жана башка Европалыктарга чейин атактуу болуп келген «Ала-Тоо» кыркалары эсептелет. Бул тоону «Ала-Тоо» аташтын себеби, аталган тоо дайыма кар менен капталып, жаз саратан күндөрүндө, кээ бир бөлүгүнүн кары эрип ала-була көрүнгөндүктөн «Ала-Тоо» деп аталган. «Алтай» сөзү «Ала-Тоо» сөзүнүн өзгөртүлмөсү болгон...»
(«Телгыкул Эхбар» 1-том 256-бет)

⁴¹ Мырад Ремзи. Орунборг. 1892- жылдык басмалышы. 1- том.

Эске сала турганы: Нежин Асым Радловдун пикирин накыл кылып: «Алтай — түркү тилинде токой маанисин туюнта турган «тайга» сөзүнө «ала» сөзүнүн кошулуусунан жаралган «ала тайга» аталмасы ооздон оошуп жүрүп «алатай» → «алтай» болуп кеткен- дейт. — Түзүүчүдөн.

Кыргыздар «Камусул иелам» китебинде⁴²

«кыргыз түрк коомундагы чоң бир көрүнүктүү эл...батыш жагындагылар «Кыргыз- Казак», ал эми Чыу чек арасындагылары «кара кыргыз» деп аталат. Кыргыз деген ат «кыр (талаа) сөздөрүнөн куралган болуп, «кыр адамы», арийне көрүнүктүү дегени эле...».

(«Камусул иелам» 5- том, 3797- бет)

«Кыргыздардын байыркы кездерде жашаган орундары Алтай, Хангай тоолору жана Эне- Сай өрөөнү болушу мүмкүн. Кыргыз элинин ооз эки жомогу «манаста» баян кылынганында, Кыргыздардын ата мекени «Ала-Тоо» деп көрсөтүлгөн.

Сыбыриянын түштүк чек арасында бул ат менен аталган үч тоо бар: биринчиси, Сыбырия менен Чыу арасында чеп сызыгын белгилей турган «Алтын-Тоо» кыркаларынан бир айрык болуп бөлүнүп, «Об» дайрасы айрыгынан «Том» дайрасынын сайы менен «Жаңы-Сай» (Эне-Сай)

дайрасы сайынын ортолугунда батыш түндүккө карай туурасынан созулуп турат; экинчиси, андан ого бетер чоң жана бийик болуп, Орус жуңгарыясы менен Чыу жуңгарыясы ортолугунда түндүккө карай узата созулуп турат; үчүнчүсү, «Ысык- Көл» деген көлдүн түндүк жагында 43° менен 44° түндүк кеңдиктин арасында чыгыштан батышка карай созулуп турат...»

(«Камусул иелам» 1- том 281- бет)

«Кыргыздар узакка чейин Моңголдор менен барды-келди кылгандыктан, алардын турумдары көбүрөөк Моңголдорго окшоп калган».

(«Камусул иелам» 5- том, 3798- бет)

Кыргыздар «Түрк жана Татар тарыхы» китебинде⁴³

«...байыркы түрктөрдө, бир жерге уюшуп, шаарлар куруп тиричилик кылгандарды «Уйгур» деп атаган; эгер, түрлүү коомдор ичинен белгилүү себептер менен качып кеткен жана эч ханга, хаганга моюн сунбай жүргөн уруулар «качак = казак — кыргыз» деп аталган...уруулар жашаган орундарынын, жагдайынын өзгөрүүсү менен Уйгурлар Казак, Казактар Уйгур, Кыпчактар Булгар, Булгарлар Кыпчак айтылып кетет. Мындай абалга тушукканда, чет элдиктерге, паланы уруу бар эле, алар мүнкүрөдү, түгөдү дегендей көрүнөт. Анын

⁴² Ш., Сайы. Истамбул. 1896- жыл. 5- том.

⁴³ Аталган китептин авторун жазбай кеткен.

андай болуусу, жамааттары аттарын гана алмаштырган болот...»

(«Түрк жана Татар тарыхы» 12- 13- беттер)

«...мамлекетти бир жерине бут коюп жыйналбаган көп уруулар, согуш кездеринде, ордун алдырган түрктөр, адамдарынын турмушун жакшылай турган бир хаган көрбөй, башы кайыган жакка Казак- Кыргыз болуп чыгып кеткен...»

(«Түрк жана Татар тарыхы» 41- бет)

Кыргыздар «Можмул булдан» китебинде⁴⁴

«хыжарийенин 626- жылы, Шахабидин Иеби Абдулла Якут Ибини Абдулла – Хемеви өзүнүн «Можмул булдан» деген жуграфиялык энциклопедиясында, 3- кылымдын биринчи жарымында Букарадан өйдө Чынга чейин саякат кылган Иебу Долфтун саякатнаамасынан накыл алып: «Хырхыздар» – «Тогуз- Гуз» уруусу менен «Харлук» уруусунун ортосунда жашай турганы баян кылынган.

«...Тогуз Гуздардын жергеси Чыу жана Тибет, Харлук, Кимак менен Гуз, Жефр, Беченек, Бозкеш, Хефишак (Кыпчак), Кыргыздар менен чек аралаш келет».

(«Можмул булдан» 2- том 378- бет)

⁴⁴ Якут Амиби. Салет басмасы. 5- том. Мисир. 1323- жылы (хижарийе)

«Тогуз Гуз уруусунан өтүп, Хырхызга келдик... бул уруудан өтүп Харлык уруусуна келдик...».

(«Можмул булдан» 4- том 411- бет)

Кыргыздар «Сыбыр тарыхы» китебинде⁴⁵

«түштүк сыбырияны ээлөөчү түркү элдеринин эң атактуусу, эч күмөн жок, Кыргыздар болгон... кыргыздар хыжарийенин 3400 жыл мурда пайда болгон Огуз хандын небересинин тукумунан болгондугу алардын эң байыркы улут экенин көрсөтөт. Байыркы өткөн замандарда, кыргыздардын «Kian-kun»⁴⁶ болуп аталган өз алдынча падышалык болгондугун бизге тарыхчылар көрсөткөн. Бирок алар биздин санактан 1- 2 кылым мурда, Хондор жагынан көз каранды кылынып, аларга моюн сунууга туура келгендиктен, Хон мамлекетинин батыш жагын курап турган. Кыргыздар Хондордун колунда турган заманда, азыркы Эне-Сай аймагынын түштүгүндө турган Монгол тукумундагы элдер менен байланышта болгон. Ошол байланыштарынын натыйжасында, уламдан-улам алардын «Kian-kun» аталышы такталып, алар «кыргыз» атала баштаган. Бул «Kian-kun» деген аларга тек Чыудыктар атаган ат болуп, алар эзлетен эле кыргыз аты менен жүргөн болуш керек... 6- Кылымдын соңунда, Кыргыздар өтө күчтүү өкүмөт куруп, анын чеби чыгышта Байкал колүно чейин, түштүктө Шинжаңга чейин

⁴⁵ Ады Атлас. Үмүт басмасы. Орунборг. 1911- жыл басылышы.

⁴⁶ Кытайча «鞏昆» болуп жазылган.

кеңейген. Кыргыз аты эң мурда, ошол кылымдардан тартып эле айтыла баштаган.... Жогоруда баян кылганыбыздан көрүнгөнү, бу Кыргыз аты тээ ошол замандарда эле саякатчыларга белгилүү болуп, андан мурда, Кыргыздар өз арасында колдонбогон деген маани чыгууга тийиш эмес. 757-жылы, Кыргыз падышалыгы Уйгурлар жагынан ойрондолуп, ошондон кийин, бир аз убакытка чейин кабарсыз болуп калат. 836-жылы, 841-жылдарда, Уйгур бийлиги алсыздангандан кийин, кыргыздар өздөрүн өз алдынча санай баштаган.... Ошол кезде, Кыргыздардын турган жергеси Эне-Сай дайрасынын көкүрөк жагы болгон. 873-жылдан тартып, Кыргыздар жөнүндө Кытайча маалыматтар үзүлүп калган...»

(«Сыбыр тарыхы» 20-, 25-, 26- беттер)

Кыргыздар «Тарыхы аминийе» китебинде⁴⁷

«...Нохтун уулу Япестен 11 уул болгон...экинчи уулу Түрк экен. Бардык Түрк, Могул, Кыргыз, Кыпчактардын тегин ошого жатат...»

(«Тарыхы аминийе» 8- бет)

⁴⁷ Молла Муса Молла Эйса оглы, Хижарийе 1321- жыл кол жазма көчүрмөсү.

⁴⁸ Бул макаладагы Араб, Фарс жана Түрк тарыхчыларынан келтирилген намындар бүт Кыргыз тарыхын жазуу материалын чогултуп жүргөн ШУАРдын атактуу аламы Эмин Турсундун 1961-жылы жазган кол жазмасынан алынды, аталган кол жазма менде сакталуу турат.

Кытай архивинде сакталып

жаткан кыргыз китеби

Кыргыз тарыхы, болуп да кыргыздардын бийлик-мамлекеттүүлүк тарыхы кытай жазмаларында өтө ишенимдүү сакталып калган. Кыргыздар 7-кылымдын башында эле күчтүү мамлекет (кытай жазмаларында жана Билге каган таш эстелиги сыяктуу түрк кагандарынын эстеликтеринде ушундай атаган) катары эл арага таанылып, дипломатиялык барды-келди болгону кытай архивдеринде айкын жазылган. Биз көргөн кытай архивинде, биздин санактын 843- жылдан баштап кытай императорунун кыргыз каганына жазган каттары кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын билүүдөгү абдан ишенимдүү материал болуп берет деп эсептейбиз. Каттардын мазмунунда Кытай менен барды-келди качантан башталгандыгы, Кыргыздардын 9-кылымда улуу кагандык куруп, бүткүл эле Гоби аталган түндүктөгү улуттарды бийлеп тургандыгын, Кыргыз каганынын оорагын (сыймыгын) император биздин санактын 843- жылы чын курандын 15-күнү жазган катында мындай баяндаган: «Каган сиздин көсөмдүгүңүз башкача, акылмандыгыңыз ашыкча, ары баатыр, ары иш билги экенсиз. Ошондуктан өз чебиңизден бөлөк, бүткүл эле чоң чөлдүктү (гобини) тынч кармап

жатасыз. Даңкыңыз түз эле биздин ордого угулуп турат. Сиздин (коомго) өткөргөн кызматыңыз жана кол жеткирген ийгиликтериңизди ойлосо, өзүнчө тереңден терең сагынычта болом» (караңыз, Ли Дыйу макалалар жыйнагынын кыргыз каганына жазган каттарына). Бул баяндан, кыргыз каганынын ошол кездеги оорагы «Манас» жомогуна айтылып жеткен Манас бабанын элесин көзгө тартат. Ал эми тарых жагынан карасак, катта айтылган сүйлөмдөрдөн Кыргыздын улуу мамлекеттүүлүгүн билдирип турат.

Кытай архивиндеги баяндарга караганда, Кытай менен Кыргыздын мамлекет даражадагы дипломатиялык катышы биздин санактын 632-жылдан башталган болуп, өз кезиндеги Кытайдын Таң падышалыгынын падышасы Таң Тайзуң өзүнүн Ваң Йиху аттуу вазирин Кыргыз кагандыгына жөнөткөн. Андан соң, Кыргыздын ажосу Ишбара ажо өзү 647- жылы Таң падышалыгынын ордосу Чаң Анга келген. Бул эки мамлекеттин алакасына тарыхта көрүлбөгөн жакындыкты байланыштыра алганы айкын жазылган. Таң падышасы Кыргыз ажосун өзгөчө күтүп, чоң атактарды берип сыйлаган. Ошондон баштап 756- жылга чейин, чамасы жүз жыл ичинде, Кытай менен Кыргыз мамлекетинин барды-келдиси үзүлбөгөн (караңыз, императордун катына). Бул баяндан 7-8- кылымдарда кыргыздар өз алдынча бийлик жүргүзүп турганын билүүгө болот. Аралыкта кыргыздар башка улуттарга көз каранды болуп калып, Кытай менен өз алдынча каттоо биздин

санактын 840-жылына чейин үзүлүп калганы жазылган. Ал кыргыздар 840- жылы улуу Кыргыз каганатын кургандан кийин, Кытай менен мамлекеттик байланышты тыгыз алып барган. Архивдик материалдарда, 840- жылдан 847- жылга чейин болгон 7 жыл ичинде, Кыргыз каганатынан Тапказ сангун, Жоокусол, Онкор, Дадас Ынанчор сыяктуу сангундар Кытайдын Таң падышалыгына элчиликке барган. Ал Кытайдан падышанын вазирлери Жа Дан, Жав Фан, Лү Шу, Вий Зоңчын, Ли Йе, Жин Су сыяктуулар Кыргыз кагандыгына элчиликке келген.

Ушул 7 жылдык Кытай менен болгон дипломатиялык барды-келдинин ичинде көптөгөн маанилүү окуялар чечилген. Ошолордун ичинде, Кыргыздын тарыхы, маданиятына түз байланышы бар бир улуу жумуш – кыргыздар боюнча сүрөттүү китеп жазылып калган. Биздин бул макала ошол китептин чоо-жайы боюнча сөз кылып, кыргыз тарыхы, этнографиясы боюнча ал I-китепти кыргыз тарыхындагы табылгыс байлык деп көрсөтүүнү ылайык көрдү.

843- жылы, Кыргыз элчиси Жоокусол алп сангун 300 адам менен, бүт эле этнографиялык салттары: ит агытып, куш салып; бүт улуттук кийим кийип; аргымактарды минип, коштоп, үч жыл жол басып Таң падышалыгына келген. Бул Кыргыздын элчилик тобунун көрүнүшү Кытай падышасынын коонун бурган. Падыша өзүнүн такты мурасчы ханзаадасы Вий Зоңчын, ордонун улук бүтүкчүсү Лү

Шу эконо кыргыз эчилиги түшкөн конок сарайына жиберип, кыргыздардын бүт салт-санаа, ошондо ордого алып келген белектери, кийим, кебете-туругу сыяктууларды жазып, бир китеп кылуу буйругун берген. Канчалаган убакыт ичинде алар өтө кылдаттык менен жазып бүтүп, китептин атын «кыргыздардын ордого келиши жана тартуу белектери, алар жөнүндө баян» атаган. Ал китеп бүткөндөн кийин, ошол кездеги Таң падышалыгынын окумуштуу вазири Ли Дыйуго тапшырат. Ал вазир жазылган китепти окуп чыгып, ал китепти ого бетер күчтүүлөтүү максатында, сүрөт сызма устатка, китепте баяндалган окуяларга сызма сүрөт коштоткон. Андан соң ал китепке вазир өзү баш сөз жазып, аны падышага тастыктоого жолдогон. Ошол баш сөзүндө мындай санжыраны жазып коюу мурдагы падышалардан калган салт экенин атайын белгилеп, бул кыргыздар жөнүндө жазылган китептин чындыгын баса белгилеп мындай деген: «Вий Зоңчын, Лү Шулар конок сарайына барышып, келген эчиликтегилер (кыргыздар) менен сүйлөшүп, алардын биз менен окшош жана окшош эместиктерин байкашып, алардын жол азабын сурап билишкен. Мурдагы (кыргыздар жөнүндө) жазылгандарды толукташкан. Ал түгүл алар ашып келген тоолор, басып келген жолдоруна чейин баяндашкан. Бул китепте айтылууга тийиштүү мазмундар толук баяндалган. Китеп бир кыйла бышык болуптур, баяны да жатык тил менен берилип, түшүнүктүү чыгыптыр. Мен Вий Зоңчын,

Лү Шулардын жазган нарктуу, кызыктуу окуяларына негиз, бирөөгө сүрөттөр сыздырып чыктым. Бакырыңыз батылдуулук кылып, бул баш сөздү жазып койдум. Мында сүрөт менен баян шай келишти. Баш сөздү ошолордун алдына койдум» деген (караңыз, Ли Дыйу чыгармалар жыйнагына).

Китептин баш сөзүндөгү бул баянга караганда, 9-кылымдын башында жазылган бул китепти кыргыздын маданияты, тарыхы, этнографиясы боюнча баяндалган тол башы китеп десек болот. Ошол доордо жазылган бул китеп кыргыздын тарыхынын узактыгын белгилеп гана калбай, кыргыз улуу кагандык курган, кадыресе башка элдерге да барктуу эл экенин биринчи иретте эле түшүндүрүп турганы менен сыймыктанабыз.

Китептин баш сөзүн жазган падышанын окумуштуу вазири баш болуп, кыргыз таануу илимин баштаганы алардын китептеги баянынан ачык билинген. Эң оболу, «кыргыз» деген ары улуттун аты, ары мамлекеттин аты экенин айкындашкан. «кыргыз» сөзүнүн маанисин кыргыздын өз оозунан сурашып, аны так атоо жана тарыхтан бери жазылып келген кытай жазмаларындагы «кыргыз» сөзүн тыбыштап, аны кытай иероглиф менен бирдиктүү калыпташтырып жазуу жагын изилдеп-такташкан. Ал тургай, «кыргыз» сөзүн туюнткан кытайча иероглифти падышага жолдоп, падышалык тастык менен кыргыз деген сөздүн ошол улут айтымына жакын болушун коңулго алып, «ke-kuet-sie» (纜挖斯), боюнча

тыбыштап, жазууну сунуштаган (Ли Дыйу). Соңунда, биздин санактын 843- жылы жалган куран айынын ортосунда, падыша өзү окумуштуулар менен кеңешүү аркылуу «кыргыз» улут атын кытай жазмаларында калыпташтырып, түндүктөгү улуттардын (жетти кыраанын тилин билген) кытай окумуштуусу Жа Дан мурдагы чыгармаларында жазган боюнча, «Get-ket-sie» («詰戛斯») болуп жазылсын деген коолуну падышалык буйрук деген наамда түшүргөн. Ал буйрукту толук окусак: «Кыргыз мамлекет атынын жазылышы мурда батыштагы улуттардын жазууларынан тыбыштап которулуп жазылып келген. Ошол себептүү иероглифтик жазылышы окшош болбой жүргөн. (мындан ары) падышалык буйрук боюнча, алардын (Кыргыздардын) мамлекет башчысына наам бергенде, Жа Дан жайсаңдын «Чар тараптан баян» чыгармасында жазылганы боюнча «Get-ket-sie» (詰戛斯) деген үч иероглиф менен бул мамлекеттин аты тыбышталып жазылсын» делген.

Айтмакчы, Кытай архивинде сакталып турган кыргыздар жөнүндөгү бул китептин баасы, оболу, ушул күнгө дейре «кыргыз» сөзүн ар кандай жоруп сүйлөөнү ачып бергенинен көрүндү. Өкүнүчтүүсү, бул китептин ушул күндө баш сөзү гана колго тийип, аны кыргызчага которуп, ушунчалык маалымат алганыбыз менен, китептин толук мазмуну менен али тааныша элекпиз. Китептин толук мазмуну колго түшсө, байыркы кыргыздын оңу-түсү, кийими, бардык эле этнографиясы менен таанышууга жетер

элек. Өзгөчө белгилөөчү нерсе, китеп Кытай архивинде жатканына 1300 жыл болуптур, барактаган, барктаган киши ушул күнгө чейин табыла элек. Кыргыз тарыхына болгон кайдыгер мамиленин мисалы ушул китепке кызыкпаганыбыздан көрүнүп келет. Бул китептин баш сөзү бар, ичиндеги сүрөттөрүнөн көрдүк, ушуга таянып «Кытай архивинде сакталып жаткан кыргыз китеби», - деп атоого акылуу болуп турабыз. Бирок бул китепти ким табат? Кыргызга керекпи? деген максат менен бул макала талкууга түшкөнүн атайын айтууга туура келди.

Ушунчалык маалымат

китептин баасы, оболу,

ушунчалык маалымат

китептин толук мазмуну менен

Илимий басылма

Макелек Омурбай

Кыргыздын мамлекеттүүлүгү
жазма булактарда

Редактору Ж.Кадыров

Корректору М. Качкыналиев

Дизайнери А.Усов уулу

Басууга 08.11.2016 кол коюлду.
Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆.
Көлөмү 16,25 б.т. Нускасы 2000.

“Улуу тоолор” басмасы
Бишкек шаары, Ю. Абдрахманов көчөсү, 170 А.

